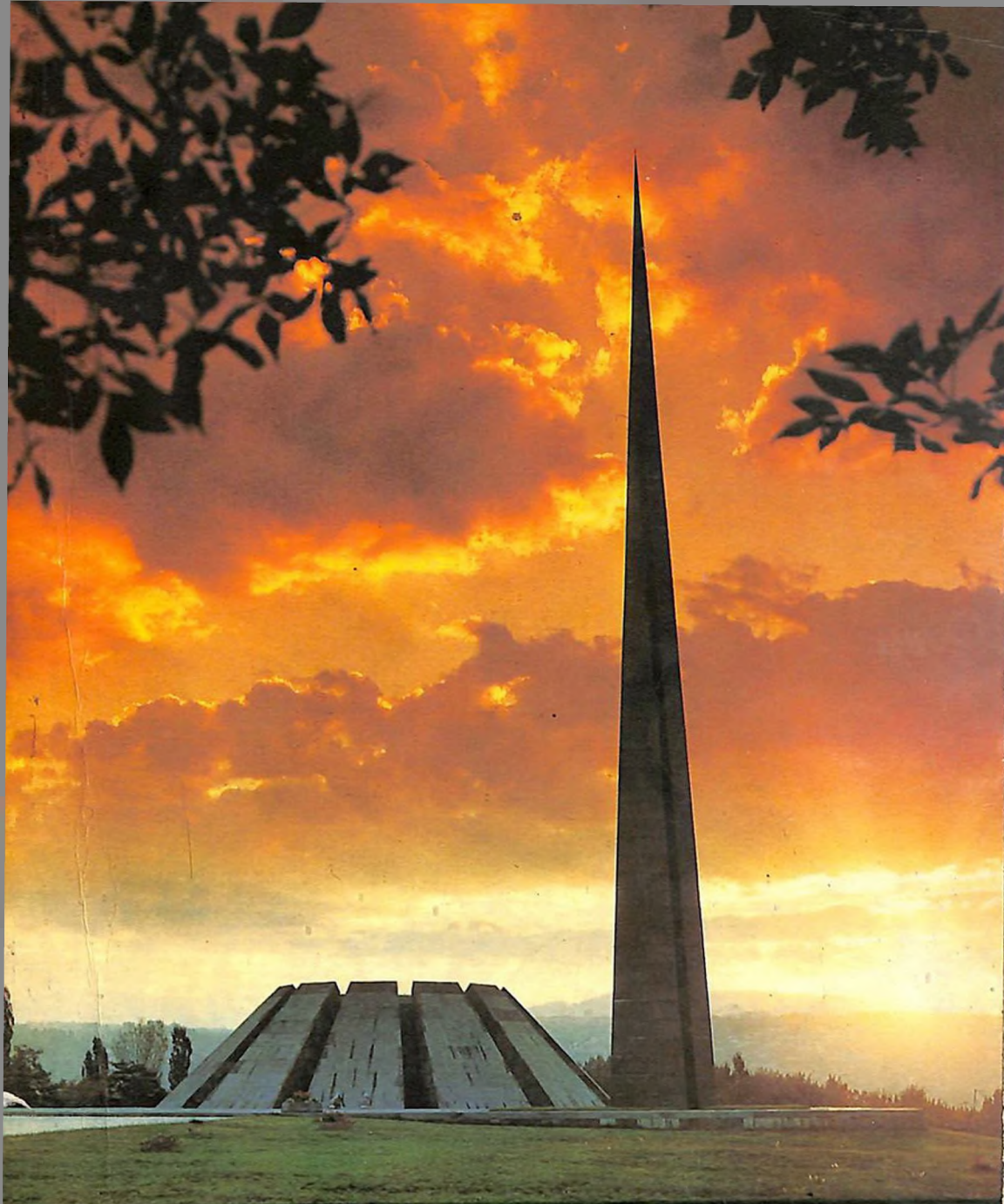

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԵՐԻԿԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Գիրքը վերատպված է ՀԿԿ Կենտկոմի հրատարակչության տպարանում «Նավասարդ» ամսագրի խմբագրության կողմից ներկայացված նմուշի հիման վրա:

Ներկայիս հրատարակության սուսաբանը գրված է ակադեմիկոս Գալուստ Գալոյանի կողմից:

89

«ՆԱԽԱՍԱՐԴ»-Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ, ԹԻՒ 4

A-III
6390

ԹԷՈՂԻԿ

**ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ
ՆԱՀԱՏԱԿ
ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ**

Բ. Տպագրություն
Ապրիլ 24, 1985

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԵԾ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIX դարի ամբողջ երկրորդ հիսնամյակը և XX դարի առաջին երկու տասնամյակները հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի պատմության ամենաողբերգական ժամանակաշրջանն են եղել: Այդ ընթացքում մշակվեց և իրագործվեց արևմտահայերի ֆիզիկական բնաջնջումը: Իրենց ամբողջ մերկությանը բացահայտվեցին մահ եվրոպական խոշոր տերությունների իմպերիալիստական դիվանագիտության խարդավանքները հայկական հարցում:

Անըմբռնելի, բանալախությանն անհարիր է, թե թուրքական բարբարոսները ինչպես կարող էին քաղաքակիրթ մարդկության աչքի առջև մի ամբողջ ժողովուրդ ըստ պանդի ենթարկել և մնալ անպատժ: Այս հարցը ցայսօր էլ հուզում է ոչ միայն հայերին, այլ համաշխարհային հասարակական կարծիքը:

Արևմտահայերի ցեղասպանությունը իմպերիալիզմի դարաշրջանի ուղղակի արդյունքն է: Հայկական հարցը Մերձավոր ու Միջին Արևելքում իմպերիալիստական պետությունների հակասությունների կենտրոնական հարցերից է եղել: Այն առնչվել է Թուրքիայի վրա այդ պետությունների գաղութային տիրապետությունը հաստատելու ձգտման հետ և բնավ էլ նպատակ չի հետապնդել բարելավելու հայ ժողովրդի վիճակը Թուրքիայում: Ավելին, եվրոպական պետությունները շահագրգռված են եղել միշտ լարված պահել ազգային հարաբերությունները Թուրքիայում, որպեսզի չզրկվեն նրա ներքին գործերին միջամտելու հնարավորությունից:

Հայերի նկատմամբ վարվող քաղաքականությունը Թուրքիայում բնակվող ազգային մյուս փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառվող ընդհանուր քաղաքականության արտահայտությունն էր: Այդ փոքրամասնությունները միշտ էլ սոցիալական վայրենի շահագործման օբյեկտ են ծառայել Թուրքիայի իշխող խավերի ձեռքում: Ամբողջ կայսրությամբ մեկ ցրված հայկական տարրը մեծ ճարպկությամբ ծառայեցվել է Թուրքիայի առևտրի ծավալմանն ու Էկոնոմիկայի զարգացմանը: Եզակի չեն եղել հայերին պետական կառավարման մեջ ներգրավելու ռեպրեզնտացիաները, հատկապես առևտրի և ֆինանսների ասպարեզում: Հայ գործարար տարրերի ծառայությունից չզրկվելու և հայկական հուզումների դեմն առնելու նպատակով, 1863 թվականին սուլթանը ստիպված եղավ զիջումների դիմել՝ հայերին իրավունք տալով ունենալու իրենց Ազգային ասամբլեան: Դա քաղաքական ինքնավարության երևութականություն էր ստեղծում, բացառելով տերիտորիալ ինքնավարության հնարավորությունը:

1860-ական թվականներից սկսած ուժեղանում է եվրոպական տերությունների միջամտությունը Թուրքիայի ներքին գործերին: Թուրքիայից անկախ իրենց պետականությունն ունենալու արևմտահայերի ձգտումը կատաղի դիմադրության էր հանդիպում սուլթանի կողմից: Այդ ձգտումը ըստ էության պաշտպանություն չէր գտնում մահ եվրոպական պետությունների կողմից, որոնք ոչ առանց հիմքի ենթադրում էին, որ նրան պետության ստեղծումը կհանգեցնի Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդմանը: 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում արևմտահայերի բացահայտ դիրքորոշումը դեպի Ռուսաստան ունեցավ ճակատագրական հետևանք: Եվրոպական տերությունների թողտվությամբ թուրքերը հրի ու սրի քաշեցին արևմտահայերին: Ուժեղացավ եվրոպական պետությունների ձգտումը՝ թուլացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը Թուրքիայի վրա:

Օսմանյան կայսրությունը դարեր շարունակ հայի համար եղել է մի հրեշ-Նարիքդա, որն իր մեջ կլանելով հայ ժողովրդի կենսունակ ուժերը՝ նրան քամում, հալում ու մաշում էր, փորձելով ոչնչացնել նրա ազգային ինքնությունը, մսխել նրան, սնահիշատակ սեփականել հայոց հողը, լեռներն ու ջրերը: Փոխվում էին օսմանյան իստափարողները, սակայն անփոփոխ էր մնում նրանց հայաջինջ քաղաքականությունը: Ոչ տնտեսական ու քաղաքական ակցիաները, ոչ էլ կեղծ խոստումներն ու խարդավանքները չէին կարողանում ընկճել թուրքական բռնակալական լծից ազատագրվելու արևմտահայերի կամքը:

XIX դարի 30-ական թվականներից սկսած թուրքական սուլթանները ձեռնամուխ եղան հայկական հարցը հայերի բնաջնջման միջոցով լուծելու քաղաքականության մշակմանը, որը դարակեսին բարձրացվեց պետական քաղաքականության մակարդակի և գործողության մեջ դրվեց:

Թուրքիան իշխող դիրք ուներ Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Իմպերիալիզմի դարաշրջանում, երբ գաղութների և արտահանման շուկաների համար մղվող պայքարը կատարյալ սրության էր հասել, իմպերիալիստական պետություններից յուրաքանչյուրի համար Թուրքիայում իշխող դիրք գրավելը կենսական խնդիր էր դարձել:

Թուրքիայի ափերը ողողում էր եվրոպական առևտրի զարկերակը հանդիսացող Միջերկրական ծովը, Թուրքիայի ձեռքում էր գտնվում Բոսֆորի և Դարդանելի բանալին, որն օգտագործվում էր եվրոպական պետությունների կողմից Սև ծովից Ռուսաստանին խոցելու համար: Թուրքիան մուսուլմանական աշխարհի կենտրոնն էր, ուրիշ շահելով կարելի կլիներ գերիշխանություն հաստատել ամբողջ մուսուլմանական աշխարհում: Եվրոպական պետությունները դեռևս չէին կորցրել Թուրքիայի տերիտորիան որպես Ռուսաստանից Անդրկովկասն անջատելու պլանգրամ օգտագործելու հույսերը: Եվ վերջապես՝ Թուրքիան ոչ միայն հարմար արտահանման շուկա էր, այլև անասնաբույծ շահագործման հնարավոր աղբյուր:

Այս գործոնները թուրքիան դարձրել էին միջազգային իմպերիալիզմի հակասությունների կենտրոն:

Արևմտահայերի ազատագրական շարժման գործիչները երկար ժամանակ միամբողջորեն հավատում էին քրիստոնյա ժողովուրդներին պաշտպանելու եվրոպական պետությունների առաքելությանը և ազատագրական պայքարի հույսերը կապում էին նրանց հետ: Եվրոպական պետությունների կառավարությունները ժխտ չէին իրենց խոստումների մեջ: Իսկ թուրքական իշխանությունները շարունակում էին իրենց հաճախած քաղաքականությունը: Թուրքիայում հայերի սոցիալական ու ազգային ճնշումները բառիս բուն իմաստով այլանդակ բնույթ էին կրում: Ազգային կյանք վարելու հնարավորության մասին խոսք անգամ չէր կարող լինել: Փակվում էին դպրոցները, կուլտուրական օջախները. արգելվում էր հայերեն լեզվով գրականություն հրատարակելը, հայերը կրոնական հալածանքների էին ենթարկվում: Նրանց անկաշկանդ կարող էին կոլոպսել, բռնի ուժով կրոնափոխ անել, առևանգել կանանց ու աղջիկներին: Հայերն իրավունք չունեին նույնիսկ ինքնապաշտպանության համար զենք կրել. նրանք հավասար չէին օրենքի առաջ: Թուրք ֆեոդալները հայերին քշում էին իրենց հողերից և ստրկական վիճակի մատնում նրանց:

Եվրոպական պետությունները սին պատրանքներով ու կեղծ խոստումներով սընում էին արևմտահայերին, նպատակ հետապնդելով նրանց ազատագրական շարժումներն օգտագործել Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու և վերջինից զիջումներ կորզելու համար:

Հայ ժողովրդի ճակատագիրը, ինչպես սպացուցվում է պատմության զարգացման հետագա ընթացքով, երբեք էլ չի հուզել այդ պետությունների կառավարողներին:

Այն հանգամանքը, որ 1856 թ. Փարիզի կոնֆերանսում եվրոպական տերությունները Ռուսաստանին հավասար իրավունք ստացան միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին՝ ի նպաստ քրիստոնյա բնակչության, չբարեալվեց, այլ, ընդհակառակը, ավելի վատթարացրեց հայերի վիճակն այնտեղ: Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների վիճակի հարցը դարձավ Եվրոպական տերությունների դիվանագիտական կոմբինացիաների առարկա:

Երբ 1862 թ. ամռանը Ջեյթունում բռնկվեց համաժողովրդական ապստամբություն և լեռնականների հերոսական զավակները կենաց ու մահու պայքար էին մղում իրենց հայրենի հողի անկախությունն ու ժողովրդի պատիվը պաշտպանելու համար, ֆրանսիական կառավարությունը ջանքեր չէր խնայում ամբողջ Կիլիկիայում իր դիրքերն ամրապնդելու և այդ երկրամասն իր գաղութը դարձնելու համար: Սրանով էր պայմանավորվում և սահմանափակվում Նապոլեոն III-ի կառավարության «մտահոգությունը» հայերի նկատմամբ:

Ջեյթունի հերոսական ապստամբությունը թշնամու գերազանցող ուժերի ճնշման տակ վերջին հաշվով պարտվեց, սակայն հայ ժողովրդի պատմության մեջ մնաց որպես մի հերոսական դրվագ և ոգևորության աղբյուր հանդիսացավ հայ ժողովրդի ազատագրական հետագա շարժումներում: Այն գրավեց Միքայել Նալբանդյանի, Հա-

րութիւնը Սվաճյանի և նրանց գաղափարամերձ գործիչների ուշադրութիւնը, լայն արձագանք գտաւ հայ գրականութեան մէջ՝ Մկրտիչ Պետիկոշաշյանի, Սմբատ Ծափազի-զի, Մկրտիչ Փորթուգալյանի և ուրիշների ստեղծագործութիւններում, դարձաւ ժողովրդական բանահյուսութեան առարկա:

60-ական թվականների սկզբներին ժողովրդական հոգումներն ու ապստամբութիւններն ընդգրկում են ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը: Զինված ելույթներ տեղի ունեցան Վանում, Մշո գավառում, Էրզրումի վիլայեթում և մի շարք այլ վայրերում, որոնք ճնշվեցին թուրք հրոսակների և ռազմատենչ քուրդ ֆեոդալների կողմից: Հալածական քաղաքականութիւնը սաստկացաւ:

Արևելահայութիւնը ամտարբեր չէր կարող լինել իր եղբայրների գոյամարտի նկատմամբ: Նրանք ոչ միայն բարոյական, այլև նյութական օգնութիւն էին կազմակերպում արևմտահայերին: Իսկ ցարական կառավարութիւնը առիթը բաց չէր թողնում արևմտահայերի նկատմամբ հովանավորողական ակցիաներ կատարելու համար: Ռուսական ցարիզմը չէր հրաժարուել Արևմտյան Հայաստանը նվաճելու իր պլանից, որը, անկախ նրա նկրտումներից, ջերմ պաշտպանութիւն էր գտնում հայերի կողմից:

Այս ամենը միաժամանակ վկայում է, որ դարակեսին արևմտահայերի ազատագրման խնդիրը համազգային ճշանակութեան մակարդակի է բարձրանում, կամրջվում են արևմտահայ և արևելահայ ազատագրական շարժումները, բարձրանում է Ռուսաստանի դերը արևմտահայերի ազատագրման գործում:

Դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ երբ 1877 թվականին իմպերիալիստական հակասութիւնները Մերձավոր ու Միջին Արևելքում և Բալկաններում առաջ բերեցին պատերազմ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև՝ թե՛ արևելահայերը, թե՛ արևմտահայերը ընդունեցին այն որպէս ազատագրական պատերազմ և ամբողջութեամբ հանդէս եկան Ռուսաստանի կողմը: Ե՛վ Ռուսաստանում, և՛ Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվեցին կամավորական ջոկատներ, որոնք օգնում էին ռուսական զորքերին ինչպէս Բալկանյան, այնպէս էլ Կովկասյան ռազմաճակատներում:

Արևմտահայերը ոչ առանց հիմքի համոզված էին, որ թուրքերի նկատմամբ հաղթանակ տանելու դէպքում Արևմտյան Հայաստանը ևս կմիացվի Ռուսաստանին և հայ ժողովուրդը հնարավորութիւն կստանա վերականգնելու իր պետականութիւնը:

Թուրքական բռնակալները ամենախարդախ միջոցներով փորձում էին ոչ միայն իրենց կողմը գրավել արևմտահայերին, այլև գրգռել հակառուսական ելույթներ Արևելյան Հայաստանում և ամբողջ Անդրկովկասում: Սակայն նրանց չհաջողվեց ոչ մէկը և ոչ էլ մյուսը: Անդրկովկասի ժողովուրդները, ինչպէս նաև սուլթանական ռեժիմի տակ հեծող մյուս ժողովուրդները, այդ պատերազմը, անկախ կովող կողմերի քաղաքական նկրտումներից, իրենց համար համարում էին ազատագրական պայքար, և ճիշտ էին:

Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերը, ամուր հենվելով տեղացիների օգնութեան վրա, մեծ հաջողութիւնների հասան և գրավեցին Արևմտյան Հայաստանի մի շարք տարածքներ: Սառն Ստեփանոյի ռախմակական պայմանագրով Արդահանը, Կարսը, Բայթունը, Բայազետը և մինչև Սողանլուղ ընկած տարածքը պնդաւ Ռուսաստանին:

Եթէ չլինէր եվրոպական պետութիւնների, հատկապէս Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի ճնշումը, որոնք Թուրքիայից զիջումներ ստանալու գնով կանգնեցին վերջինիս պաշտպանութեան դիրքում, ապա Արևմտյան Հայաստանի այդ տարածքները միացված կմնային Ռուսաստանին և հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի մի զգալի մասը գերծ կմնար այն ահալոր ցեղասպանութիւնից, որին նա հետագայում ենթարկվեց Թուրքիայում: 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսը, որտեղ այս հարցերը լուծվեցին ի վնաս Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի, կանխորոշեց և սանձազերծեց թուրքական բռնակալների հայակտորած քաղաքականութիւնը՝ այս շրջանից ի վեր մինչև առաջին համաշխարհային աշխարհամարտը ներառյալ: Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմներ անցկացնելու վերաբերյալ եվրոպական պետութիւնների կողմից կատարվող ջանքերը դարձաւ շարիք հայ ժողովրդի այդ հատվածի համար: Արդու Համիդը ձեռնամուխ եղաւ վերացնելու Թուրքիայի ներքին գործերին եվրոպական տերութիւնների միջամտութեան աղբյուրը:

Այս բացահայտ ճշմարտութիւնն ընդհանուր բնորոշանք էր չկարողացան հան

դէս բերել հայ ազատագրական շարժման որոշ գործիչներ և հատկապէս դարա-
վերջին ստեղծված կուսակցությունները, որոնք կուրորեն շարունակեցին հավատալ
եվրոպական իմպերիալիզմի կեղծ խոստումներին և շարունակեցին մնալ լծված նը-
րանց կառքին: Եվ, ինչպէս միշտ, խաբվեցին:

Անգլիական դիվանագիտության կարկառուն դեմքերից մեկը՝ Լյուդ Ջորջը, որն
իր հերթին ոչ մեկ անգամ է, որ հայկական հարցը զոհաբերել է իմպերիալիզմի
զոհաբերման, քաղաքական ասպարեզից հեռանալուց հետո միայն քաջություն ու-
նեցավ խոստովանելու այդ ճշմարտությունը: «Եթէ չլինէր մեր չարաբաստիկ միջա-
մտությունը,— գրում է նա իր հուշերում,— ապա հայերի մեծամասնությունը տակա-
վին 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով կանցներ ռուսական դրոշի պաշտ-
պանության տակ»: Նա ընդունում է, որ միայն ռուսական դրոշը կարող էր փրկել
հայերին և ընդգծում է, որ «Հայաստանը մեր զոհն է», որ նա «զոհաբերվեց մեր
կողմից կերտած հաղթանակի զոհաբերման: Ռուսները ստիպված էին հեռանալ,
դժբախտ հայերը նորից ճգնվեցին իրենց հին կեղեքողների կրունկների տակ... Բրի-
տանական կառավարության քաղաքականությունը՝ ճակատագրական անխուսափե-
լիությամբ հանգեցրեց 1895—1897 և 1909 թվականների սարսափելի սպանդներին
և 1915 թվականի զարհուրելի կոտորածին... Հենց մենք տվինք թուրքերին հնարա-
վորություն իրագործելու այդ ոճրագործությունը»¹: Ուշացած, բայց ճշմարտացի խոս-
տովանություն:

Պատմության դատն անողոք է: Այն չի խնայում ոչ կուսակցություններին և ոչ
էլ անհատ գործիչներին և իր վճռով է գնահատում նրանց գործունեությունը: Պատ-
մության գումազարդումը չէ, որ օգուտ է բերում ժողովրդին, այլ այդ պատմությու-
նից ճշմարտացի դասեր քաղելը՝ որքան էլ դա դառն ու տհաճ լինի:

Արևմտահայերին բաժին ընկած դառն ճակատագիրը իմպերիալիզմի կողմից
մարդկության դէմ ուղղված ոճրագործություններից մեկն է: Իմպերիալիստական հա-
կատությունների մթնոլորտը հնարավորություն տվեց թուրքական ազգայնամոլներին՝
անպատիժ մնալու հավատով, ձեռնոց նետել համաշխարհային քաղաքակրթությանը:

1878 թվականին սուլթան Աբդուլ Համիդի առաջին միմիստը Քեմալ փաշան հա-
յերին բնաջնջելու, հայ ազգը իսպառ վերացնելու անքող կոչ արեց: Եվրոպական
երկրների կառավարությունները Բեռլինի կոնգրեսում, Ռուսաստանին զրկելով Թուր-
քիայում հայերին հովանավորելու իրավունքից, փորձ իսկ չարեցին կանխելու Համի-
դի հրեշավոր պլանների կենսագործումը, դարձան այդ ոճրի մեղսակիցները: 1878 թ.
Բեռլինի համաձայնագրի 61-րդ հոդվածով Թուրքիային էր վերապահվում հայերով
բնակեցված մարզերում ռեֆորմներ անցկացնելը և «այդ նպատակով կիրառված
միջոցների մասին» Բեռլինի վեհաժողովին մասնակցած պետություններին հաղոր-
դում տալը: Ըստ էության Թուրքիան ստացավ սանդալ՝ հայերին բնաջնջելու հա-
մար: Ռուսաստանը զրկվեց նույնիսկ նախատեսվող ռեֆորմների իրականացման
նկատմամբ վերահսկողություն սահմանելու իրավունքից: Եվ Թուրքիան սկսեց «կի-
րառել» իր նախատեսած «միջոցառումները»:

80—90-ական թվականներին Թուրքիայի կառավարող շրջանները «ակտիվ հե-
տախտադրության» տարբեր վիճակներում կազմակերպած հայերի ջարդերի միջոցով
համոզվեցին, որ «կիրառած միջոցներն» ընդունելի են եվրոպական տերությունների
համար և որ կարող են անպատիժ մնալ, եթե ձեռնամուխ լինեն իրենց պլանների
ամբողջական կենսագործմանը: Այդ տարիներին կոտորվեց ավելի քան 300 հազար
հայ, ավերվեց ավելի քան 2500 բնակավայր:

Հասարակական կարծիքը հանգստացնելու նպատակով 1895 թ. հոկտեմբերի
20-ին Աբդուլ Համիդը հրապարակեց «հայկական ռեֆորմների» մասին դեկրետ, որը
մնաց որպես թղթի կտոր:

Թուրքական յաթաղանից փրկվելու ակնկալությամբ հազարավոր հայեր ապաս-
տան էին փնտրում հայրենիքից դուրս: Այս շրջանում ցարական ինքնակալությունը
շահագործովածություն հանդես չէր բերում փախստականներին ապաստան տալու
խնդրում, որոնք, ցարական պահնորդական բաժնի կարծիքով, կարող էին Կովկա-

¹ Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2. М., 1957, стр. 390.

սում ավելացնել «անհանգիստ տարրերի» թիվը և լրացուցիչ բարդություններ ստեղծել ուսու-թուրքական հարաբերություններում: Ավելին, ցարական իշխանություններն արգելում էին արևմտահայերին ծառայելու սահմանազღային զորամասերում և հրաման էին տվել Անդրկովկասում թույլ չտալ կազմակերպելու հայկական լեգեոններ, ինչպես նաև ստեղծելու ռազմամթերքի պահեստներ և այլն¹:

Իսկ Արևմտյան Հայաստանից չէին դադարում տագնապի ահազանգերը: Ահավասիկ սրտաճմիկ աղերսանքներից մեկը. 1904 թ. փետրվարին սուլթանի զորքերը պաշարել էին Սասունը և կրակի, ցրտի ու սովի օղակով հաշվեհարդար էին տեսնում սասունցիների հետ: Այդ առթիվ դիմելով արևելահայ իրենց եղբայրներին՝ նրանք գրում էին. «Սասունի վիճակը անելանելի է, այս նամակը կարող է վերջինը լինել... Սուլթանը ցանկանում է ամբողջապես կոտորել հայերին և դրանով վերջ տալ հայկական հարցին... Սասունցի ազատ ապստամբ հայերը պատրաստ են առանց վախի, բաց կրծքով կանգնել սուլթանի կողմից մեզ համար պատրաստված ահավոր կրակի դեմ... Այդ պատճառով մենք աղերսագին խնդրում ենք մեր եղբայրակիցներին չմերժել դժբախտ սասունցիներին և օգնել ով ինչով կարող է...»²: Այս և նման խնդրանքները չէին էլ հասնում հայերին, նրանք թաքցվում էին պահմոռ-դական բաժնի գրասենյակներում:

Սուլթանի հայաշինչ քաղաքականությունը առաջ էր բերել եվրոպական երկրների հասարակայնության զայրույթը: 1906 թ. հունվարի 13-ին այդ երկրների քաղաքական ու հասարակական մի խումբ գործիչներ հատուկ նամակով դիմեցին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Թ. Ռուզվելտին, խնդրելով նրան բողոքի իր ձայնը բարձրացնել: Այն քստ էության մնաց անպատասխան:

Ի՞նչ էր մնում անել հայերին, եթե ոչ դիմել ինքնապաշտպանության:

Օսմանյան կայսրության դեմ ուղղված արևմտահայերի ազատագրական պայքարի ընթացքում ստեղծվում էին հայդուկային ջոկատներ, ձևավորվում էին ազատագրական շարժումները ղեկավարող ֆիդայիների ջոկատներ ու կազմակերպություններ, որոնք արևմտահայության ազատագրման բախտը առնչում էին ժողովրդի զինված ապստամբության և Ռուսաստանի օգնության հետ: Վ. Ի. Լենինը հայկական հուզումները Թուրքիայում դասել է առաջադիմական շարժումների շարքը³:

Արևմտահայերի ազատագրական պայքարը, բնականաբար, չէր արձագանք ու բազմակողմանի պաշտպանություն էր գտնում արևելահայերի մեջ: Արևելյան Հայաստանում ձևավորված քաղաքական հոսանքներն ու կազմակերպությունները, անկախ նրանց գաղափարախոսության դասակարգային նպատակադրումներից, իրենց ծրարներում մեծ տեղ էին հատկացնում արևմտահայության ազատագրման խնդրին, քանզի այն համազգային խնդիր էր:

Սակայն այդ շարժման հաղթանակի ուղիներն ու հեռանկարները դուրս էին գալիս մեր ազգային շրջանակներից, շոշափում ոչ միայն Թուրքիայի ու Ռուսաստանի շահերը, այլև Մերձավոր ու Միջին Արևելքում իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար պայքարող եվրոպական տերությունների շահերը: Այդ պատճառով էլ հայկական հարցը իր ամբողջությամբ միջազգային հարցի նշանակություն էր ստանում, դառնում իմպերիալիստական երկրների դիվանագիտական մեքենայությունների առարկա: Այսպես, երբ 1895 թ. հոկտեմբերին թուրքական զորքերը պաշարել էին Զեյթունը և սրի քաշել ավելի քան 6 հազար հայերի, եվրոպական երկրների քաղաքական շրջանները, թուրքական ջարդարարների նկատմամբ ակցիաներ կիրառելու փոխարեն, անպատշաճորեն վիճաբանում էին զոհվածների քանակի «վիճակագրական» տվյալների շուրջը: Ե՛վ օրլեկտիվորեն, և՛ սուրբեկտիվորեն եվրոպական պետությունների կառավարությունների վարած քաղաքականությունը օգնում էր արևմտահայերի բնաջնջման՝ օսման բռնակալների մշակած պլանների կենսագործմանը:

¹ Տե՛ս՝ ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 1910, ед. хр. 14, л. 44.

² ЦГАОР СССР, ф. ДПОО, оп. 1904, ед. хр. 9, ч. 25, л. 84.

³ Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 26, էջ 172:

1908 թվականի հուլիսին երիտթուրքերին հաջողվեց տապալել սուլթանի իշխանությունը և երկրում հաստատել այսպես կոչված սահմանադրական միապետություն: Հայերը խանդավառված էին, որ իրենք, վերջապես, կազատագրվեն ազգային դաժան հալածանքներից ու կոտորածներից: Դժբախտաբար, այդ օրերին քաղաքական իրավիճակը չկարողացան գնահատել հայ քաղաքական կուսակցությունները, որոնք կարծում էին, թե իսկապես վրա է հասել իրենց ժողովրդի ազատագրության պահը և թե երիտթուրքերը կկատարեն՝ «մուսուլմանների և քրիստոնյաների լիակատար իրավահավասարության» իրենց հռչակած կարգախոսը:

Անդրանիկն այս անգամ ևս դրսևորեց իր քաղաքական հեռատեսությունը, չխաբվեց և չնեամվեց երիտթուրքերի գիրկը: Երբ հայ քաղաքական գործիչներից մեկը նամակով Անդրանիկին հրավիրեց Կ. Պոլիս՝ նրա թեկնածությունը երիտթուրքական պառլամենտում առաջադրելու նպատակով, Անդրանիկը կտրականապես մերժեց այդ առաջարկը, պատճառաբանելով, որ «հանցագործների այդ ռեմակին, որ նստած է այնտեղ, ես չեմ հավատում...»: Իզուր չէր Անդրանիկը նրանց զգուշացնում, թե «ձեր այդ իթթիհատ ընկերները օր մը ձեր ալ գլուխը պիտի ուտեն, ձեր ազգին ալ»:

Որդեգրելով հայերի նկատմամբ Աբդուլ Համիդի վարած քաղաքականությունը, երիտթուրքերը, սկզբում քողարկված և ապա առավել բացահայտ ցեղակությանբ, սկսեցին գրգռել թուրք ազգայնամոլ տաիրերի շովինիստական մոլեռանդ կրքերը, որոնց բռնկման համար աննշան կայծ էր հարկավոր միայն:

1909 թ. երիտթուրքերը իրենց իշխանության գլուխ գալու տարելիցը «նշեցին» Ադանայում 30 հազար հայերի ջարդով, դրանով իսկ ընդգծելով իրենց հավատարմությունը Աբդուլ Համիդի հայաջինջ քաղաքականությանը, իրենց դրոշի վրա գրելով «Թուրքերը բոլոր ազգություններից վեր» ուսասլական լոզունգը:

Հայկական հարցի վրա եվրոպական տերությունների ուշադրությունը գրավելու ռուսական կառավարության փորձերը անցան ապարդյուն: 1913 թ. ամռանը ռուսական կառավարության նախաձեռնությամբ հրավիրված եվրոպական տերությունների կոնֆերանսն ընդունակ չգտնվեց Թուրքիայի վրա ճնշում գործ դնելու կոլեկտիվ միջոցներ մշակելու: Գերմանիան ու Ավստրիան դեմ արտահայտվեցին դրան, իսկ Անգլիան ու Ֆրանսիան, որոնք ևս կողմնակից չէին Թուրքիայում Ռուսաստանի դիրքերի ուժեղացմանը, փաս հայտարարեցին: Թուրքիայի հետ անջատ բանակցությունների միջոցով հայկական ռեֆորմների անցկացմանը հասնելու Ռուսաստանի հետագա փորձերը ևս ըստ էության մնացին անհետևանք:

Համաշխարհային պատերազմին իմպերիալիստական տերությունների տենդագին նախապատրաստվելը ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր: Այդ պատերազմին նախապատրաստվում էր նաև Թուրքիան, որի զավթողական պլաններում առաջին տեղը գրավում էր Անդրկովկասի և ամբողջ Կովկասի նվաճումը: Երիտթուրքերի գործակալները վխտում էին Ռուսաստանով մեկ և հատկապես Անդրկովկասում: Ահա թե ինչ էր գրում նրանց սյանների մասին Փարիզում լույս տեսնող «Մուսուլման» հանդեսի խմբագիր Մուհամմեդքեկը, որը 1909 թ. վերջերին եղել էր Ռուսաստանում և Կազանում հանդիպել երիտթուրքերի էմիսարներից մեկի հետ. «Հասել է ժամանակը,— ասել էր էմիսարը,— մտածելու Թուրքիան և Պարսկաստանը քաղաքական մի ամբողջության մեջ միավորելու մասին: Այդ սուրբ նախագծի իրագործումից հետո մահմեդական մյուս պետությունները, անշուշտ, կցանկանան կանոնվել մտնել մահմեդական նոր մեծ կայսրության կազմի մեջ: Այն ժամանակ, ամա, մենք պայքարի մեջ կմտնենք քրիստոնեական պետությունների հետ, հատկապես անիծյալ Ռուսաստանի, և մեր դյուր կհանգենք նրանից մեր բոլոր պարտությունների համար (դա գլխավոր նպատակն է), բոլոր ստորացումների համար, ամեն ինչի համար»:

Մուհամմեդքեկը, որը ցարական կառավարության վարձու գործակալն էր, իր նշողմից ավելացնում է, «Այն ամենը, ինչ ես լսեցի և տեսա, վկայում է, որ թուրքական նոր կառավարությունը, ճապոնացիների նման աշխատում է ռուս մահմեդականների շրջանում և իր ահռելի պլանը դանդաղ, բայց համառ կերպով իրագործում է...

Կարելի է ամսօրյալ ասել, որ երիտթուրքական ոչ մեծ կոմիտեները տարածված են ամբողջ Անդրկովկասում, Կովկասում և Պովոլժիեում...»¹:

Այս տեղեկությունները հաստատվում էին արտաքին գործերի մինիստրությունում ստացվող հաղորդագրություններով: Ավելին, երիտթուրքների ջանքերի ֆետևանքով Կովկասում ստեղծվել էր Ռուսաստանից Կովկասի անջատմանը ձգտող «Կավկազ-խսիդզլամի» կազմակերպությունը, որի կենտրոնը գտնվում էր Կուստանդնուպոլսում և բաղկացած էր երիտթուրքներից: Կովկասում այդ կազմակերպության վրդխ կանգնած էր թուրքական գործակալ Զելիմ խանը: Նա իր գեներլ պահասուն ուներ և գործակալների մեծ ցանց: 1910 թ. օգոստոսին կովկասյան պահանդրական բաժինը հաղորդում է կառավարությանը, որ «Զելիմ խանը, նպատակ դնելով կազմակերպել գինված ապստամբություն, համապատասխան այդ մերձավոր խնդրի կազմակերպում է ավազակների նշանակալից հրոսակախմբեր, որոնց գեներ է տալիս և թույլ է տալիս զբաղվել թալանով, դրա մի մասը վերցնելով կազմակերպության կարիքների համար: Նման ավազակային հրոսակախմբեր արդեն կան Ելիզավետպոլի նահանգի լեռներում...»²:

Երիտթուրքերը գնալով սաստկացնում էին իրենց վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ բուն Արևմտյան Հայաստանում: Փակվում էին հայկական թերթերը, դպրոցներն ու կուլտուրական օջախները, արգելվում էր փոստային նամակագրությունը, գաղտնի վերահսկողության տակ էին վերցվում ազգային գործիչները:

Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան Գիրսը 1912 թ. հունիսի 12-ին հաղորդում էր իր կառավարությանը. «Գույքի և անձի ապահովության բացակայությունը, չդադարող սպանությունները, թալանն ու բռնությունները... կառավարման անարդարացիությունը... ամբողջությամբ ճնշում են հայերին»: Դեսպանը հաղորդում էր նաև, որ հայերի անընդմեջ դիմումները Դոսանը մնում են անհետևանք: Անհետևանք էին մնում նաև հայ հոգևոր և աշխարհիկ գործիչների դիմումները եվրոպական կառավարություններին: Վերջիններս զբաղված էին ավելի մեծ «գործերով»՝ նոր գաղութներ գաղթելու և իրենց երկրների ներսում բանվորական հեղափոխական աճող շարժումները ճնշելու պլաններով:

Երիտթուրքերը հասկանում էին, որ հայերը մեծ խոչընդոտ կարող են հանդիսանալ իրենց իմպերիալիստական պլանների իրագործման ճանապարհին և չեն դավաճանի Ռուսաստանի շահերին: Թուրքիայում հայերի մասսայական բնաջնջման խնամքով մշակած պլանը նրանք ձգտում էին լրացնել Արևելյան Հայաստանում հայերին ռուսների դեմ հանելու իրենց չարանենգ պլանով: Երիտթուրքերի պլանները ամբողջությամբ պաշտպանություն էին գտնում Գերմանիայի կողմից: Վիլհելմ II-ը համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին կարողացել էր երիտթուրքերին կըտրել Անտանտից և վերցնել իր հովանավորության տակ:

1914 թ. նոյանբը, երբ արդեն բռնկել էր առաջին ճամաշխարհային պատերազմը, երիտթուրքերը նենգությամբ փորձեցին համոզել հայերին ապստամբական ելույթներ ունենալ Կովկասում՝ ուղղված Ռուսաստանի դեմ: Այդ ժամանակ Էրզրումում դաշնակցականներն իրենց հերթական համագումարն էին անցկացնում: Երիտթուրքերը, կարդում ենք Էրզրումից ցարական կառավարությանն ուղղված մի հաղորդագրության մեջ, «շտապեցին իրենց ներկայացուցիչներին ուղարկել Էրզրում, որպեսզի առաջարկեն կուսակցությանը (դաշնակցական— Գ. Գ.) պարզորոշ հայտնելու Թուրքիային պաշտպանելու և օգնելու իրենց մտադրությունը, ռուս-թուրքական պատերազմի հայտարարելու դեպքում Կովկասում կազմակերպել ապստամբություն»: Երիտթուրքերի նախագծով հայերը պետք է պարտավորվեին «կազմակերպել կամավորական լեգեոններ և նրանց ուղարկել Կովկաս...»: Թուրքերը աշխատում էին համոզել հայերին, որ «Կովկասում ապստամբությունն անխուսափելի է, որ շուտով թաթարները (աղբյուրները— Գ. Գ.), վրացիները և լեռնականները ապստամբելու են և որ հայերը ևս պետք է հետևեն նրանց»: Նրանք նույնիսկ հոգացել էին կազմելու Կովկասի ապագա աշխարհագրական նոր քարտեզը³:

¹ ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 1910, ед. хр. 74, л. 18—20.

² ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 1910, ед. хр. 42, ч. 6 л Б, л. 2.

³ ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 1912, ед. хр. 14, л. 237.

⁴ ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 1912, ед. хр. 14, л. 37—40.

Դաշնակցականները չէին կարող և չդիմեցին մնան քայլի, քանզի քաջ գիտակցում էին, որ հայը ռուսի դեմ և ոչ մի պարագայում զենք չի վերցնի: Այդ առավել ընդգծված դրսևորվեց պատերազմի հենց առաջին օրերից: «Գերմանիայի և Ավստրիայի կողմից Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելը աչեկոծեց հայ մասսաներին», գրում էր ոստիկանական դեպարտամենտի դիրեկտորը իր կառավարությանն ուղղված հաղորդագրության մեջ:

Երբ 1914 թվականի օգոստոսի 1-ին սանձազերծվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, երիտթուրքերը նորից փորձեցին խաբել հայերին, առաջարկելով նրանց ստեղծել կամավորական ջոկատներ Ռուսաստանի դեմ կռվելու համար: Արևմտահայությունը և նրա քաղաքական բոլոր ուժերը մերժեցին այդ առաջարկությունը: Արևելահայերի հետ մեկտեղ, նրանք ակնկալում էին, որ պատերազմում Անտանտի պետությունների կողմը հանդես գալով, նրանք կնվաճեն մեծ տերությունների, այդ թվում, Ռուսաստանի, համակրանքը և պատերազմի հաղթական վախճանից հետո կհասնեն հայկական հարցի արդարացի լուծմանը:

Հենց այդ գաղափարներով էր տոգորված Անդրանիկը, երբ մեծ հավատով Բուլղարիայից եկավ՝ Կովկաս, նշանակվեց առաջին հայ կամավորական զնդի հրամանատար և անմիջապես ընդգրկվեց Կովկասյան ռազմաճակատի մարտական գործողությունների մեջ:

«Ռուսաստանի բոլոր կողմերից հայ երիտասարդների զանգվածները ողողեցին Կովկասը, ոգևորված իրենց դարավոր թշնամու դեմ ռուսական զորքերի շարքերում կռվելու ցանկությամբ»: Դեպի Ռուսաստան էին շտապում նաև արտասահմանում ապրող հայ երիտասարդների հոծ զանգվածներ: Պաշտոնական տեղեկությունների համաձայն միայն 1915 թ. առնաձև Ռումինիայից Ռուսաստան եկավ 900, Բուլղարիայից 800, Ալբերիկայից 1000 մարդ: Նկատվում էր, որ հայ կամավորների թիվը կարող էր հասնել մինչև 40 հազար մարդու¹: Կամավորներին զինելու, նրանց հանդերձանքով ու սննդով ապահովելու ծախսերը հայերը հիմնականում իրենց վրա էին վերցնում: Ինքնաբերաբար այս ձգտումը վկայում էր ոչ միայն հայերի հայրենասիրական զգացմունքները, այլև Ռուսաստանի նկատմամբ իրենց ունեցած նվիրվածությունն ու հավատը:

Ցարական իշխանությունները հայերի հայրենասիրական այս շարժումը ձգտում էին օգտագործել միայն իրենց ռազմական խնդիրների լուծման համար և երբ կամավորական շարժումը համաժողովրդական շարժման բնույթ ստացավ, նրանք դիմեցին արհեստական միջոցների, նեղացնելու այդ շարժման շրջանակները, վախճանալով, որ պատերազմն ավարտվելուց հետո հայերը կարող էին ինքնավարության իրավունք պահանջել: Այդ իսկ պատճառով էլ ցարական կառավարությունն անցավ հայերի «վտանգավոր ցանկությունները սանձահարելու» քաղաքականությանը, ինչպես անպատկառությամբ խոստովանում էր Թիֆլիսի ժանդարմական բաժանմունքի սլետը²:

Այդ տրամադրություններն օգտագործեցին Գերմանիան և Թուրքիան: 1915 թ. մարտին Գերմանիայի թելադրանքով թուրքական կառավարությունը խորամանկ առաջարկություն արեց դաշնակցությանը՝ խոստանալով Հայաստանին տալ լրիվ ինքնավարություն, եթե «Հայերն անցնեն Թուրքիայի կողմը»: Այդ առաջարկին հավատալն անհնար էր, քանի որ այն զուգակցվում էր հայերի նկատմամբ ռեպրեսիաներն ուժեղացնելու և հայ քաղաքական գործիչներին հսկողության տակ վերցնելու քաղաքականությամբ³:

Պատերազմում հայերի դիրքորոշման հարցը պայքարի առարկա դարձավ հայ հասարակական-քաղաքական շրջաններում: Դաշնակցության ղեկավարների մի մասը անվերապահորեն կանգնած էր ցարական Ռուսաստանի հետ լինելու դիրքերի վրա: Մյուս մասը հայկական հարցի լուծումը ակնկալում էր եվրոպական երկրներից: Վերջիններիս գլուխ կանգնած էր Յա. Զավրիևը, որը 1915 թ. ամռանը հատուկ առաքելու-

¹ ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 1915, ед. хр. 14, л. 57—58.

² *Տե՛ս նույն տեղում*, оп. 1915, 245, ед. хр. 14, ч. 92 лБ. л. 5; ф. ДПОО, оп. 1899, д. II, ч. I, лБ. л. 64—67; ф. 102, оп. 1910, д. 14, л. 84 и об.

³ *Տե՛ս* ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 1915, ед. хр. 14, р. 74:

թյամբ Եվրոպա ժամանեց: Նա եղավ Լոնդոնում և Փարիզում, որտեղ, այսպես կոչված, արմենաֆիլ քաղաքական գործիչները ոչնչով չերաշխավորված խոստումներ տվեցին հայերին օգնելու մասին¹:

Թուրքիայում հայերին «ինքնավարություն» տալու, հայերի շահերը «պաշտպանելու» վերաբերյալ եվրոպական շահամոլ արքունիքներում արված փարիսեցիական հայտարարությունները երիտթուրքերի կողմից ոչ առանց հիմքի ընկալվում էին որպես «ձեռքերի ազատության» արտոնագիր: Երիտթուրքերը չէին համոզվում և չէին կարող անկաշկանդ ձեռնամուխ լինել ավելի քան երկու միլիոնանոց մի ժողովրդի զանգվածային բնաջնջմանը այդ ժողովրդի բուն օրրանում, եթե համոզված չլինեին, որ կմնան անպատիժ:

1915 թ. ապրիլի 24-ին թուրքերը ձեռնամուխ եղան վաղուց ի վեր մշակած հայերի ցեղասպանության իրենց ոճրագործ քաղաքականության իրագործմանը: Արևմտյան Հայաստանում նրանք զազանային չարությամբ ոչնչացրին ավելի քան մեկ և կես միլիոն հայերի, ավերեցին բոլոր հայկական դպրոցներն ու եկեղեցիները, ոչընչացրին հազարավոր պատմական ձեռագրեր, ճարտարապետական հուշարձաններ, վառեցին քաղաքներ, գյուղեր: Դա սպանդ էր: Ապրելու համար մեռնելու պատրաստ հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը Ծապին-Գարաֆիսարում, Վանում, Ուրֆայում, Այնթափում, Մուսադաղում, Հաճընում, Տարոնում, Մուշում և այլ վայրերում չկարողացան կանխել անկանխելին: Ապրիլի 24-ի սև կիրակին արևմտահայության բարդուղիներույան գիշերն էր:

Թուրքական յաթաղահից ընկան Գրիգոր Զոհրապն ու Սիամանթոն, Դանիել Վարուժանն ու Ռուբեն Զարդարյանը, Սևակն ու արևմտահայ պայծառ մտավորականության բազմաթիվ այլ դեմքեր: Եղեռնի զոհը դարձավ մեր անմահ Կոմիտասը: Հազարավոր մանուկներ արյունոտ արցունքներն աչքերին չհասցրին ճանաչել իրենց ծնողներին:

«Քաղաքակիրթ» երկրները ստոն ու անտաքբեր էին նայում քաղաքակիրթ մի ազգի ցեղասպանության վրա, մի ազգի, որի հայրենի հողը մարդկության բճօրաններից մեկն է հանդիսացել և որը սուկ տոգորված է եղել իր հայրենիքում իր ինքնությունը պաշտպանելու ձգտմամբ և չի սպառնացել ոչ մի ժողովրդի, այդ թվում և թուրքերի, բուն ազգային շահերին: Ոչ ժամանակները և ոչ էլ թուրքական դիվանագիտական խոհանոցներում թխված կեղծ փաստարկները չեն կարող վերացնել երիտթուրքերի պատասխանատվությունը պատմության առաջ՝ նրանց կատարած ոճրագործությունների համար:

Թուրքական քարբարոսները պատասխանատվություն են կրում Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի մյուս տարածքներում բնակված ավելի քան 2 և կես միլիոն հայերի ճակատագրի համար, ոչ միայն Մեծ եղեռնի զոհերի, այլև ամբողջ XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի առաջին տասնամյակներում հայկական Կիլիկիայում և Արևմտյան Հայաստանում պարբերաբար ձեռնարկած հայերի կոտորածների համար: Եթե չլինեք այդ ցեղասպանությունը, ապա, մարդկության բնական աճի միջին ամենամեծ հաշվարկներով այժմ Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թիվը կկազմեր առնվազն 5 միլիոն:

Բոլորի կողմից լքված ու խոցված արևմտահայությունը իր հիմնավորց հողում պատվով մեռնելու համար անհավասար գոտեմարտի մեջ մտավ թուրքական ենիչերիների հետ: Միրիայի ու Իրաքի ավագոտներում, Սասունի ու Տարոնի լեռներում, Վանի ու Ծապին-Գարաֆիսարի պատերի տակ ու Մուսա լեռան վրա ինքնապաշտպանության ելած հայերը մահվան միջոցով վերածնություն էին փնտրում, որպեսզի հավաստեին մայր հայրենիքի անմահությունը, հայ ժողովրդի ապրելու և հարատևելու անսասան կամքն ու իրավունքը:

Աշխարհի առաջադեմ գործիչները՝ Անատոլ Ֆրանսն ու Ռոմեն Ռոլանը, Կարլ Լիբկնեխտն ու Ֆրիտյոֆ Նանսենը, Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը, Յուրի Վեսելովսկին և ուրիշներ խոր զայրույթով նշավակեցին երիտթուրքերի ոճրագործությունը: Մատնանշելով «բազմաշարժար ժողովրդի» կրած աղետները, Վալերի Բրյուսովն ընդգծում էր. «Արդեն վաղուց հին Հայաստանի բախտը կապված է Ռուսաս-

¹ Տե՛ս ԴԴԴԴԴԴԴԴ, փ. 102, օր. 1915, ԷԴ. քր. 14, № 100, 101, 102:

տանի բախտի հետ: Արդեն մի ամբողջ հարյուրամյակ հայ ժողովրդի նշանակալից մասը ապրում է ռուսական կայսրության սահմաններում. հայերը մեր համերկրացիներն են, իսկ մահմեդական լծից դեռևս չազատագրված հայկական մարզերը հատկապես ռուսներից են ակնկալում իրենց ազատագրությունը... Հայերն ավելի բարձր իրավունք ունեն աթմանապալու մեր ուշադրությանը և ամբողջ աշխարհի ուշադրությանը. դա այն բարձր կոլտուրան է, որ մշակել է հայ ժողովուրդը իր ինքնուրույն գոյության երկար դարերի ընթացքում, և այն բացառիկ հարուստ գրականությունը, որը Հայաստանի թանկագին ներդրումն է մարդկության ընդհանուր գանձարանը»¹:

Ծանաչելով արևմտահայերի ազատագրական պայքարի օրինաչափությունը և հանդես գալով որպես հայ ժողովրդի ազգային արմատական շահերի իրական պաշտպաններ, Ստեփան Ծախումյանն ու նրա զինակիցները դեռևս առաջին աշխարհամարտին նախորդող տարիներին մատնանշում էին, որ երիտթուրքերը, առավել դաժանությամբ, քան Աբդուլ Համիդը, ձգտում են հայերին թուրքացնել և որ հայ ժողովրդի ազատագրական ուղին թուրք ազգայնամոլների դեմ պայքարի կազմակերպման ուղին էր: Նրանք դասապարտում էին իմպերիալիստական պետությունների դիվանագիտությանն ապավինելու և ռուսական ցարիզմի կառքին լծվելու անհեռատես քաղաքականությունը: Ստեփան Ծախումյանը կոչ էր անում հայ քաղաքական գործիչներին սրափ նայել «բախտի բերումով... երկու հրեշավոր բռնակալների՝ արյունոտ ցարի ու կարմիր սուլթանի իշխանության տակ» ապրող հայ ժողովրդի ռեալ դրության վրա:

Հայ անհեռատես քաղաքագետները անընդունակ գտնվեցին հասկանալու իմպերիալիստական Եվրոպայի դիվանագիտության խարդավաճքները, որոնք հնարավորություն տվեցին երիտթուրքերին իրագործելու հայերի ոչնչացման ոճրագործ պլանները, այն, ինչ միայն տասնամյակների անց պետք է խոստովաներ Լյույ Ջորջը:

Այս հանգամանքը, հասկանալի է, չի թեթևացնում երիտթուրքական կլիկի՝ Թալեաթ, Էնվեր ու Զեմալ փաշաների վանդալիզմը, նրանց մոլի ռասիզմի մեղքերը: Նրանց անպատիժ մնալը հետագայում խրախուսանքի աղբյուր հանդիսացավ Հիտլերին՝ համաշխարհային քաղաքակրթության դեմ առավել մեծ ու մասսայական ոճրագործություն իրագործելու համար: Արդյոք այդ աղբյուրից չե՞ն սնվում նաև ժամանակակից ռասիստներն ու սիոնիստները, Սումգայիթում, Կիրովաբադում, Բաքվում հայերի՝ մերօրյա ցեղասպանության կազմակերպիչները:

Ժամանակակից թուրքական ռեակցիոն պատմագրությունը փորձում է հայերի ցեղասպանության հանցավոր քաղաքականությունը արդարացնել կամավորական ջոկատներին հայերի մասնակցության վկայակոչումով: Պատմական գրականության մեջ վավերագրերով մերկացված է հասարակական կարծիքն ապակողմնորոշող այդ թափանցիկ կեղծիքը: Կամավորական շարժումը վշտի ու տառապանքների դատապարտված ժողովրդի ցասման հուսահատ արսահայտությունն է եղել միայն:

Մարդասպան երիտթուրքերի ոճրագործությունները պատմության անարգանքի պլոնին են գամել Թուրքիային: Այդ բանը անուղղակի կերպով ընդունում են նրանց գաղափարախոսության արդի ջատագովները: Այլ կերպ չի կարելի բացատրել աշխարհի բոլոր համալսարաններին ուղղված Ստամբուլի համալսարանի սենատի 1981 թ. ապրիլի 2-ի դեկլարացիան, որում փորձ է արվում ոչ միայն արդարացնել երիտթուրքերի ոճրագործությունները, այլև ինքնապաշտպանական մարտերում նահատակվածներին ներկայացնել որպես «մեր դարի գեղոցիդի նախաձեռնողներին»: Մարդկության դեմ ուղղված գաղափարական ոճրագործություն է նաև 1980 թ. Ստամբուլում հրատարակած «Փաստեր թուրքահայերից» գրքուկը, որտեղ հավաքված են «դրախտավայր» Թուրքիայում ապրող հերձվածող հայերի «վկայությունները»: Այստեղ փորձ է արվում հայերի ցեղասպանությունը ներկայացնել որպես «ամհրաժեշտությամբ» թե-

¹ «Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней, в переводе русских поэтов», под ред. В. Брюсова, Ереван, 1966, стр. 10.

լադրված «տարախանման պլան», որն իրագործվել է «հումանիտական» «սիրա-
լիրությունք»¹:

Արևմտյան Հայաստանի՝ Թուրքիայի լծից ազատագրվելու ռեալ հեռանկարներն
էին, որ անհանգստացնում էին թուրքական մոլի շովինիստներին և նրանց դրդում
հայկական հարցը հայերի ֆիզիկական բնաջնջման միջոցով լուծելու տասնամյակների
ընթացքում մշակված քաղաքականության իրականացմանը: «Պետական անհրաժեշ-
տության» այդ քաղաքականությունը ժպտում էր եվրոպական դիվանագիտությանը,
որի սառը հաշիվներով Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը հանգեցնելու էր Ռու-
սաստանի դիրքերի ուժեղացմանը: Հայկական հարցի լուծման միակ ուղին ամբողջ
Հայաստանի նկատմամբ լիակատար ազատության պահանջն էր, որը կարող էր լուծ-
վել միայն ցարիզմի տապալման և Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից դուրս
բերելու միջոցով:

Բայց տարաբախտ երկու և կես միլիոնանոց արևմտահայությունը իմպերիալիս-
տական պետությունների դավերի ու սուլթանական Թուրքիայի խարդավվեքների հե-
տևանքով կորցրեց ինքնակառավարման դելը և թուրքական յաթաղանի զոհը դարձավ:

ԳԱԼՈՒՍՏ ԳԱԼՈՅԱՆ

¹ Տե՛ս "Facts from the Turkish Armenians". Published—by Jamanak, Stambul, 1980.

ՈՂՋՈՅՆ ՁԵԶ...

Ողջո՛յն քեզ Հայ Ժողովուրդ, — մեղա՛յ, Ողջո՛յն ձեզ Հայութեան մնացորդներ, — հեռուէն, շա՛տ հեռուներէն կու գամ:

Տէր Զօրէն կու գամ՝ որուն կամուրջէն երեք հարիւր հազար հայեր անցան եւ որոնցմէ աչսօր մի միայն հազար հինգ հարիւր կիներ ու որբ տղաք ողջ մնացին:

Կու գամ Օսմանիէն, ուրկէ տեղատարափ անձրեւով մը վաթսուն հազար հայեր խարազանի հարուածներու տակ քշուեցան լեռնէ լեռ:

Կու գամ Բուզանդիէն դէպի Թարսուս տանող աղէտալի ճամբայէն, ուր նորածին հայ մանկիկները եղեիններու ներքեւ իրենց մայրերէն լքուած, մեր աչքերուն առջեւ բորենիներու եւ շուներու կեր կ'ըլլային:

Կու գամ Հալեպէն դէպի Տէր Զօր երկարող այն անիծեալ անապատներէն, ուր տասնեակ հազարներով հայեր, երեք տարի վրաններու տակ, կոտորուեցան տենդէն, թիֆուէն ու թանջքէն:

Կու գամ Սէպիլի վրաններէն, ուր անօթի ծնողքներ իրենց զաւակները անուրդի հանեցին եւ ուր տասը տարեկան աղջիկներ վաթսուն փարայի վաճառուեցան:

Կու գամ Սուրիայէն, ուր հարիւր հազարէ աւելի հայեր, բնաջինջ ըլլալու սպառնալիքին տակ, իրենց Աստուածը որացան:

Կու գամ Համայէն ու Հոմսէն, Մէսքէնէն, Համմամէն, Միատինէն, Էլպուսերայէն, Սուլթանիէն ու Քօնիայէն, ուր երեսուն-քառասուն հազար հայ որբուկներ մաշրի՛կ մաշրի՛կ կը ճրլան դեռ, թուրք բնակարաններու խաֆէսներուն ետեւէն:

Կու գամ եղեռնի այն դժոխային վայրերէն, ուր Զօհրապներ, Ակնունիներ, Խաժակներ, Զարդարեաններ, Սիամանթօներ, Վարուժաններ, Սեւակներ, Տաղաւարեաններ, — ամբողջ ազգի մը Ողեղը ջարդ ու փշուր եղաւ, Լէնկթիմուրներու եւ Ճէնկիզ խաներու արժանաւոր յաջորդներուն ձեռքով:

Ողջո՛յն ձեզ, Հայութեան խլեակներ:

A III
6390

ԴԵՂԵՓԵՐԻՆ ՅԵՂԹԱՆԵՎԸ

Հայ ժողովուրդի մարտիրոսագրութիւնը լեցուն է հոգեվարքի ու մահուան ճիւղերով :

Բայց հայ մտածումը , սերունդէ սերունդ , կանգ պիտի առնէ , առանձին խռովքով մը , թւականի մը առջեւ , որ կը գերազանցէ բոլորը իր անուր եղերականութեամբ . 1915 Ապրիլ տասնմէկի գիշերը :

Այդ գիշերն է , որ բռնակալութիւնը , բռնակալութիւններուն է՛ն վայրագն ու է՛ն արիւնկալը , դաւադրեց հայ ժողովուրդի մտածող ու գործող ուժերուն դէմ :

Այդ գիշերն է , որ հաւաքեցան մէկիկ մէկիկ հայ մտաւորականները , ա՛յ անգամ մըն ալ չվերադառնալու համար , ա՛յ անգամ մըն ալ չբաղխելու համար այն դուռը , որ գոցւած էր իրենց ետեւէն ցաւի ու յուսահատութեան անհուն հառաչանքներու մէջէն :

Բռնակալութիւնը կարծեց սպաննել հայ ժողովուրդը , սպաննելով անոր ընտրւած զաւակները :

Բայց հայ ժողովուրդը ողջ՝ ու իր հետապնդած իստեալը կենդանի է այսօր , աւելի քան երբեք , որովհետեւ անմտութիւն է յաւակնել մեռցնել Մարմինին մէջէն Գաղափարը :

Բռնակալներու անարգ փորձը՝ ընկճել Գաղափարը Բռնի Ուժով , ոչ նոր է , աւա՛ղ . եւ ոչ ալ բացառիկ :

Յիշեցէ՛ք ճօրտանո Պրուսիները , Լեթիէն Տօլէները , Միջնադարեան խաւարին դէմ ընդվզող այդ ազատ միտքերը : Հաւատաքննութիւնը յաւակնեցաւ , իր խարոյկներով խորտակել անոնց մտքին ու հոգիին ազատ թռիչքը :

Բայց դուք գիտէ՛ք այսօր թէ՛ որո՞ւն մնաց յաղթանակը :

Յիշեցէ՛ք նաեւ ամբողջ փաղանգը այն հերոսներուն , որ ծառացան նոյն բռնակալութեան դէմ , փշրելու համար իրենց ժողովուրդին ստրկութեան շղթաները :

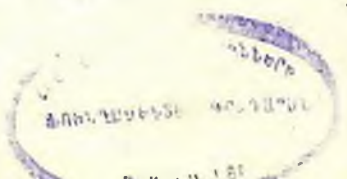
Ո՛ւր են անոնք , որ հաւատացած էին թէ կրնան սպաննել Գաղափարը խարոյկներու կամ կախաղաններու վրայ , հրով ու սրով :

Պատմութիւնը ծածկած է անոնց անունները մոռացութեան անարգ քօղով :

Ու մինչդեռ կը լռեն ամօթի մէջ , անարգանքի տակ , դահիճները , զոհերը կը խօսին փառքի մէջ , անմահներու լեզուով :

Մեր Յանձնաժողովը մատուցանելով յարգանքի այս պարզ , բայց սրտազին հարկը մեր նահատակւած գրական ու քաղաքական այն գործիչներուն , որոնց մէջ բռնակալութիւնը յաւակնեցաւ սպաննել հայ ազատագրութեան իստեալը , առաջնորդեցաւ միակ մտածումով մը . տօնել Գաղափարին յաղթանակը Բիրտ Ուժին վրայ :

Տ . ԶԱԽԻՆ

ԿՇՆԱԵԳՐԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՒԱԳԵՑ ՈՒ ԽՄԲԱԳՐԵՑ

ԹԵՈՐԻԿ

Ա. ՄԱՍ

ՊՕԼՍԷՆ ՏԱՐԱԳԻՐ

Ա. — ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆՆԵՐ

✓ 1. ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ. — Ծնած է Պօլիս 1860ին։ Հասցեայի Շահնա-
զարեան վարժարանի սան, իր ուսումը շարունակած է Կալաթա Սէրայի Լի-

սէն։ Իբրեւ փաստաբան՝ վայելած է մի-
ջողգային համբաւ, ստանձնած գրէթէ
բոլոր դատերէն յաղթական ելլելով
դուրս։ Ունի նաև ճարտարագէտ-երկ-
րաչափի վկայական։ Օժտուած Թափան-
ցանց ու սլաշառ իմացականութեամբ
մը, չորդնիւր քակելու համար ամէնէն
կնճռոտը հանդիցներուն, և իր եզրու-
կացութիւնները — ըլլան դատարանը,
հանրային բեմէն՝ բերնուց, կամ լրա-
գրութեան մէջ՝ իր ստորագրութեանը
տակ — կը պահեն դրոշմը անստերիւր
տրամաբանութեան։ Թրքահայ գրական-
նութեան մէջ կարկառուն դէմք մը։
Իր գրիչը խոր հակում ունի իրապաշ-

տութեան, և իր նորակիւները վիպագրութեան այդ ձևին հոյակապ վստ-
պետը կը շեշտեն իր մէջ։ Իբրեւ հրապարակագիր, տողորուած է նկարագիրով
մը որ չգիտեր ընկրկիլ և որ ծուռանալով պայմանադրականութեան և ծթուած
խորհուրդներու դէմ՝ Նշդարկի անողոք հարուածներ կուտայ ընկերութեան
փտախտին, եւ, նոր ու ինքնատիպ գաղափարներու ջրտազով՝ ամենուրեք կը
պատգամէ իր հզօր ձայնը որ պատկառաղու է միշտ։ — Երիտասարդ հասա-
կէն աշխատակցած է պօլսահայ թերթերու, և Հ. Ասատուրի հետ 1892էն 93
թմբագրած է «Մասիս»ը, — ծերունի սյդ-թերթին ամենափայլուն շրջանը։
1387ին լոյս ընծայած է իր անդրանիկ վիպակը Անհեռացած սերունդ մը, իսկ իր
նորավէպերէն մեծ մասն ամփոփած է Յ հատորներու մէջ։ Խղճմանի՞ ձայնը,
Կեանքը ինչպէս որ է, Լուռ ցաւը։ Ուշագրաւ է Յանթրդիմֆրու իր շարքն ալ՝
ուր կը պատկերացուին արեւմտահայ յայտնի գրագէտներ (Արփիար, Եղիա,
Բէչեան, Մրմրեան, Պէրպէրեան, Հ. Ասատուր, Վահան Վրդապտ. ևն.)։ Շահ-
նազարի «Հայրենիք»ը թերթօնած է նարդիկ անուն իր մէկ վէպը որ թերա-
ւորտ մնաց սակայն։ Ազգային երեսփոխան ընտրուած է Սամաթիայէն, Պօլսէն
ալ մկպոյս Օսմ. Բարլամէնթին՝ ուր Վարդգէսի պէս գուռաց շարունակ եւ ընդ-
դիմախօսներ կարկեցող։ — Հեղինակ թուրքերէն եւ ֆրանսերէն պատրաստուած
կարգ մը օրէնսգիրտային գործերու։ — Համիտեան Ռէժիմի վերջերը հալածանքը
սկսած էր իր դէմ։ արգիլուեցաւ նոյն իսկ որ եւ է դատ ստանձնելէ։ Ճարահատ՝
Փրանսա անցաւ եւ Սահմանադրութեան հռչակումին — ինչ իարեւպատիր եւ

2. **ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՇԱՀՐԱԿԱՆ (ԱՏՈՄ).** — Ծնած է Շ. Գա-
րահայար 1860ին. Նիւն. կրթութիւնը հոն ստանալով՝ Պօլիս կուգայ և կը վկայ-

ուի կալաթա Սէրայի Լիսէէն. Պահ մը
ուսուցչութիւն ալ ըրած է իր ծննդա-
վայրին մէջ. — Իննսունական թուական-
ներուն՝ աշխատակցած Շահնազարի
«Հայրենիք»ին. Ամուսնացած է Տրապի-
զոն, որուն 1896ի կոտորածին՝ յայտնի
ջարդարար Նէմլի Զատէ Հաճի Օսմանի
հետապնդումին վրայ կ'աղաատանի Օսմ.
Դրամատուն. 3 օր յետոյ դուրս ելլելուն՝
ձերբակալուելով բանտ կը նետուի. Օ-
տար միջամտութեամբ ներման արժա-
նանալով, 13 ամսուան բանտարկութենէ
մը վերջ (որու միջոցին՝ ցկեանս բերդար-
գելութեան վճիռը ստացած էր) ազատ
կ'արձակուի. Անգլ. լեզուն սորվիլ ար-

գելափակ կեանքին միակ միութարութիւնը կ'ըլլայ. Այլ ևս նոյն քաղաքը մնալը
վտանգաւոր նկատելով՝ 97ի վերջերը կը փախչի Պաթում, ապա Թիֆլիզ ուր
ուսուցչէն կ'ուսանի, և քանի մը տարիէն լեզուին հմտանալով՝ քննութիւն կ'ան-
ցունէ և փաստաբանութեան վկայական կ'ստանայ, իր արուեստը բուսական ա-
տեն կիրարկելէ վերջ՝ կը քաշուի այդ ասպարէզէն, Մանթաշէֆի գործերուն
իր վարիչ պաշտօնավարելով. — Դաշնակցութեան կարկառուն դէմքերէն մին,
անխոնջ աշխատանքով ձեռք բերած օրէնսգիտական իր հմտութեամբ և իր
երկաթէ տրամաբանութեամբ, կանուխէն նուիրուած է հանրային գործունէու-
թեան և ապրած է միշտ իբրեւ անհաշտ աղատական. Սահմանադրութեան հըռ-
չակումին կուգայ Պօլիս, և հակառակ իր յառաջացած տարիքին՝ կը ներկայա-
նայ կրկին պալլարի նոյն անկուն մարդը, թէ՛ ողջ. երեսփոխաններու ժողո-
վատեղին և թէ մամուլին մէջ, ամէնուն ակնածանքին առարկայ դառնալով.
— Հրատարակած է ուշագրու յօդուածներու շարք մը «Ազատամարտ»ի մէջ, ո-
րուն անստորագիր խմբագրականներէն ոմանք իր գրչէն ելած են. Դաշնակց.
բաղամթիւ թերթերու մէջ ունէր աշխատակցութեան իր բաժինը՝ Նիկի, Վա-
դինակ և Ատոմ ծածկանուններով (այս վերջինը՝ ղաւկին տնունը). — Աղբ. երես-
փոխան ընտրուած Սկիւտարէն. — Անգամ մը՝ իթթիհատէն հրաւիրուած է՝ ան-
դամակցելու Պետական Խորհուրդի, բայց մերժած է. — Երկերը՝ Պեսական նորո-
գութիւնն ու հողային հարցը, Մեր Հաւաստմը, Ազգ. Սահմանադրութիւնը, Բարե-
նորոգումներու հարցը, Օսմ. Կայսրութեան անկման պատմութիւնը, Ամուսնական
խնդիրը: Ասոնցմէ զատ կայ Ապագայնացում գիրքն ալ՝ իսկոյն փճացուած. Կը
թողու անտիպներ՝ Բերա, Յոյնի մը քով պահ դրուած. — Ա. Անտոնեանի
վաւէ արձանները երգիծական հատոր մըն է Շահրիկեանի վրայ:

Մ Ե Մ Դ Է Մ Ք Ե Ր

Մեծ ազգերու պատմութիւնը անոնց Մեծ Դէմքերուն պատ-
մութիւնն է: Ձեռքեցէ՛ք Կեսարներու, Աղեքսանդրներու, Արիստո-
տէլներու պատմութիւնը, եւ այլ եւս չմնար փայլը Հռոմէական,
Մակեդոնական, Յունական մեծութիւններէն ու փառքերէն:

Բայց այս՝ պայմանադրական ճշմարտութիւն մըն է: Այդ
մեծութիւնները չէին կրնար դարձնուիլ, եթէ միջավայրը եւ զա-

նոնք ծնող ժողովուրդները ընդունակ չըլլալին այդ մեծութիւնները ծնելու, անուցանելու, մէկ խօսքով՝ դարձնելու :

Անհատին դերը մեծ եղած է, ու դեռ երկար դարեր պիտի ունենան անհատները իրենց մեծ կշիռը. գուցէ այդ ծանրութիւնները պիտի կշռեն ցորչափ մարդկութիւնը կ'ապրի, բայց երբեք անհատները չկ'ն կրցնէր ժողովուրդները քաշել իրենց ետեւէն, չէ ստեղծուած ո'չ մէկ քաղաքակրթութիւն, չէ կատարուած ո'չ մէկ յեղաշրջում եթէ անոնց պատկանած ժողովուրդներու ձգտումներէն, հոգեբանութիւնէն չեն արտադրուած, հետեւորդներ չեն ունեցած, բանակներ չեն կազմուած :

Այդ պատճառով է որ կ'ապրին ա'յն ժողովուրդները որոնք անցեալի հպարտութիւնն ունին, ներկային պինդ փարած են իրենց ստեղծագործութիւններով ու խաշալներով, եւ որոնք իրաւամբ փառահաւար կը նալին ապագային :

Յ. ՇԱՀԻԿԵԱՆ

3. Գ. ԽԱՃԱԿ (ԳԱՐԵԳԻՆ, ԶԱԳԱԼՅԱՆ) ԻճԲՆԱԿԵՏԱՊՐԱՐԻՆ.— Ծնած էր Ալեքսանդրապոլ 1867ին, Նին. ուսումը հոն առնելէ

վերջ, մտած էր Լեւոնի Գեորգեան ճեմարանը 1883-6. այնուհետեւ 7 տարի շարունակաբար ուսուցչական պաշտօն վարած էր Բաղուի, Գանձակի և Ադուլիսի ծխական դպրոցներուն մէջ. Ընտանիքս կը կոչուէր Զախալ Ողլի որ ապա վերածուած է Խաժակի, և պապուս եղբայրը՝ Ստեփան Եպսկ.ն ալ նոյն մականունը կը կրէր. 1893ին անցած էր ժընէվ և աւարտած տեղւոյն համալսարանին հասարակագիտական (Sciences sociales) բաժինը, Իրեւ գործիչ՝ մեկնած էր իսկոյն Ալեքսանդրիա ուր տարի մը մնալով գացած էր Իզմիր (6 ամիս) և

Պօլիս (2 տարի), ութամսեայ բանտարկութենէ վերջ արտորուելով հայրենիք, կրկին նետուելու ուսուցչական ասպարէզ, Շուշիի Թեմական դպրոցը վարեցի 2 տարի. ամուսնացայ և 1903ին Թիֆլիզ տեղաւորուելով կարգուեցայ խմբագիր «Մշակ»ի և յաջորդ. տարի նաև ուսուցիչ Ներսիսեանի դպրոցի (պատմութիւն, ֆրանսերէն և քլք. տնտեսութիւն), 1906ին երբ հնարաւոր դարձաւ ընկերավարական ոգիով Թերթեր հրատարակել, Ա. Ա. Տարնեան, Թօփչեան և Ես հիմնեցինք «Յառաջ», «Ալիք» և ըն. Թերթերը, 1908ին ձեռքաւարուեցայ և վեց ամիս բաժնուր մնալով երաշխաւորութեամբ ազատ արձակուեցայ, ինչ ամիս ետք վերստին ձեռքաւարուեցայ և տարիի մը չափ բանտային կեանք մը բոլորեցի Թիֆլիզ (Մեծեր), Բագու, Ռոստով և Նովոչէրքասք. 1912ի ամիսն էր որ Ահաբոնեանի և Խաչատուրեանի հետ եկայ Պօլիս և 1913ին Սամաթիոյ ազգ. վարժարանի տնօրէնութիւնը ստանձնեցի. — Խօսելու ընդունակութիւնս ժառանգած էր Իօրմէս, Տիկին Սուլթանէն որ սիրուած դէմք մըն էր և շատերէ կը փնտուէր՝ իր համոզկեր խօսքերով ընտանեկան խնդիրներ կարգադրելու. — 1887 Մա-

յիսին էր որ առաջին անգամ երեւցայ «Մշակ»ի մէջ Գառաւազի Երիսասարդութիւն յօդուածովս, յետոյ աշխատակցեցայ «Մուրճ»ի և «Տարազ»ի: 1896ին հրատարակեցի Մի թարոյական այլանկալութիւն յեղափոխական մաքուր գործում և ժողովրդի քակասելը՝ Քաւառ Քարիւղա, 1904ին Հարկերի Տաճկաստանում, Հայրենիք եւ ազգ. շարժումներ, Հայկական շարժման պատճառները, 1905ին Ռուսական Զեմպովս եւ Կովկասի պահակները, 1907ին Դեպի Ֆեֆերցիա, 1912ին Ի՞նչ է սոցոլիզմը, Տաւապակի գիշերը, 1913ին Ի՞նչ է դասակարգը, Հին Արեւելք, Հայոց պատմութիւն: Թարգմանած եւս՝ Վինակրատովի 3 հատոր Լինդե. Ազգաց պատմութիւնը, նաև քղք. և՛ աղպ. ինդիւստրիա մասին խել մը գրքոյներ՝ Շնիցլէրէ, Տոստոլէվսքիէ, Օսթրովսքիէ և Նո. և Թատերական երկեր:

* * * Դաշնակցութեան ալս պատկառելի անդամը որ ճանչցուած է մեր մէջ յայտնի բեմքոսաց ու գրագէտ՝ կը լուռնայ յիշել գրական իր միւս ծածկանունն ալ — «Պապա Դասպար»:

*
* *

Խաժակ Ընճանիքին մտերիմ Օր. Յ. Սարգիսեան խմբագրութեանս փութացուցած է հետեւեալ նամակը — գրեթէ fac-simile մը: Ահա՛ անմուռանալի ախորականին ամենապերջին տղերը, Ադեսալի ճամբուն վրայ մասիտով հեւ ի հեւ գրուած:

Սիրելի,

Տանում են ինձ հեռո՞ւ, հեռո՞ւ քեզանից, դէպի Տիգրանակերտ: Ինձ հետ են Այաշի բանտարկեալներից հետեւեալները. — Ակնունի, Զարդար, Սարգիս Մինասեան, Տօրթ. Տաղաւարեան, ձիհանկիւլ:

Երէյի լայարանում հանդիպել ենք մի Հայու, որ խոստացել է քեզ բերել իմ այս նամակը: Լաւ խնամի՛ր քեզ եւ աղջիկներին, Նունուսին եւ Ալոսին:

Չենք իմանում թէ ինչի՞ մեզ տանում են. բայց մեծ յոյս ունիմ որ նորից կը տեսնենք միմեանց:

Դէ՛հ, ցտեսութիւն, համբուրում եմ քեզ եւ կօտաններին(*):

Քո

Մայիս 1915

Գ. ԽԱԺԱԿ

(*) Տե՛ր եւ Տիկին Խաժակի կողմէ տուած վաղաճակաւ մակրի իրենց երկու աղջիկներուն, Նուարդին եւ Արաֆիին: Այս անուններն ալ այլափոխելով՝ կը կոչէին Նունուս եւ Ալոսա:

ՕՐԻՈՐԴԻ ՄԸ ԱԼՊՈՄԷՆ

Սէրը Աստուծոյ բնարին մէկ արձագանգն է՝ մեր սրտին մէջ կրկնուած:

Անճիպ

Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ

4. Ի. ԱԿՆՈՒՆԻ (ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ)։ — Ծնած է Մեղրի (Զոկիստան). մտաւորապէս 50 տարու։ Արծրունիի կենդանութեանը,

սնած անոր գաղափարներով, կ'սկսի գրել «Մշակ»ի մէջ, (Հիմնադրին մահէն ետք թերթը փոխանցուած է Հ. Առաքելեանի, Գալանթարի ու իրեն)։ Երկար ժամանակ ընթերցողով մնալով՝ կ'աշխատակցի «Դրօշակ»ի է. Ալիուկի ծածկանուամբ, գլխաւոր նիւթ ունենալով ուս կաւաւարութեան վերաբերուող դէպքի կովկաս և կովկասահայերը՝ կովկասեան խապրիկներ խորագիրին տակ, Հայ-թթր. ընդհարումներէն վերջ կ'սկսի գրել կովկասեան Վերսեր (ապա առանձին հատոր կազմած եւ ֆրանսերէնի ալ վերածուած ուշագրաւ երկ)։ Անժխտելի են հրապարակագրի և բեմասացի իր արժանիքները։ — Բարիզ 1903ին մահա-

նակցած է ժէօն թիւրքերու և Հայոց «քոնֆէրանս»ին 1907ի Հ. Յ. Դ. Ընդհ. ժողովը պատուիրակ կ'որոշէ զինք հայեւթուրք դաշնակցութեան խորհուրդին, և Ակնունի յաջորդ տարին յաջողութեամբ գլուխ կը հանէ այդ գործը, որուն իբր արդէնք Օսմ. Սահմանադրութիւնը կը վերահրատարակուի։ Յետոյ, իբր պատասխանատու անդամ իր պատկանած կուսակցութեան՝ կուգայ Պոլիս և իր ատենախօսութեանց ատեն՝ յաճախ աւարկայ կը դառնայ խանդավառ ցոյցերու։ 1912ին կը մեկնի Ամերիկա, և հայ գաղութներու մէջ շրջան մը ընելով կը դառնայ Պոլիս։ — Հրատարակած է ուսումնասիրութիւն մը Գր. Արծրունիի վրայ, նաև Դեպի Կոնի, Դեպի Երկիր և Մեծ Իյեպիսը։ Ինք կազմած է Յարգանքի Պսակը (փորթուգալեանի Յորելեանին) և Սգապսակը (Քիյեպոն մահուան առթիւ)։ — Ազատամարտի անստորագիր խմբագրականներէն մէկ մասն իր գրչէն ելած է։

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք

Ազատագրական արիւնը չէ, — նոյն իսկ այնքան սոսկալի, ինչքան «հայկական կոտորածները» — որ սպանում է մի ազգ, այլ թափառական կեանքը, մուրացկանի պայուսակը, անվերջ տարագրութիւնը։ Մի՛ մոռացիր, որ քսան տարուց աւելի է ինչ օսմանեան բռնապետութիւնը ե՛ւ հրդեհածգութեամբ, ե՛ւ սովով, ե՛ւ կոտորածով, ինչպէս ամբողջ Հայաստանում, մի նպատակ միայն ունի. վերացնել, նւագեցնել Հայերին, դարձնել Հայաստանը անհայաբնակ, որպէս զի այդպիսով վերջապէս մի ծանր գերեզմանաքար դրւի այն մեծ, ոգեւորիչ հարցի վրայ, որ զբաղեցնում է ամբողջ եւրոպան՝ «Հայոց հարց» անունով եւ որը 600 տարւայ ստրուկ ժողովրդի սրտում ծնել է ե՛ւ յոյս, ե՛ւ հերոսութեան ձգտում, ե՛ւ մարդկային մեծ իղէալներ...։ Այո՛, իղէալներ որոնց իրագործման համար Հայութիւնը միայն մի վայր ունի, — Հայաստան։ Մայր-հայրենիքից դուրս՝ հայ ժողովուրդը ազգ չէ,

այլ փշրակի. քափքփուփ, անպէտ եւ անկարեւոր: Երկիրն է նրա պատմական դերի բեմը, նրա կուլտուրական բաղձանքների հնոցը: Թափառական, շրջիկ կեանքը. տարագրութիւնը՝ սպաննեց հրէական տաղանդաւոր ազգը. նա մեզ էլ կը սպանի՝ հասցնելով ազգը հայկական ջնույորթեան:

... Մեզանից աւելի հայածական եւ տղէտ նախնիքը՝ տանջանքների բովից անցնելով՝ մեզ թողին մի մեծ ժառանգութիւն — Հայրենիք: Ի՞նչ, միթէ մենք պէտք է մեր ապագայ սերունդին Հայրենիքի փոխարէն թողնենք լոկ հայկական գաղութներ, ցիրուցան ովկէանի այս եւ այն կողմը, չշողկապուած ո՛չ մի զգացմունքով, ժողովրդական ոչ մի գաղափարով . . . :

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

5. ՏԻՐԱՆ ԲԵԼԷԿԱՆ (ԵՃՖՆԱԿԻՆՈՒՍԱՐԱՐԻԱՆ). — Ենած եւ կեսորիա 20 Սեպտ. 1862ին և ընտանեօք Պօլիս փոխադրուած՝ երբ 6 ամուսն էի դեռ. Նիւն. կրթութիւնս ստացած եւմ Հասքէօյի Ներսէսեան վարժարանը, յետոյ Մեզապոնեան եւ Սուրէնեան:

1880ին ղրկուելով Մարսիլիա, յաճախած եւմ վաճառականական դպրոց. Հետեւած Դիտութեանց Կաճառի, Ուսանողի այդ տարիներուս՝ յօդուածներ ղրկած եւմ «Մանդուկէի Էփքեարսի», որուն խմբագիր եղայ վերադարձիս, և թերթին անկման միջոցներուն՝ 3-4 տարի ես վարեցի ղայն. յետոյ հրատարակեցի «Ճիհան» հայատառ-թրքաբարբառ շաբաթաթերթը մէկ տարի. Նոյն ատեններուն էր որ Համիտ Վէհպի անուն ծանօթ գրադէտը սկսաւ հրատարակել «Սաատէթ» թերթը որուն՝ թարգմանիչն ու

խմբագրականները դրողը եղայ, վերջէն ալ խմբագրապետը. 94ի դէպքերուն ստիպուեցայ մեկնիլ Յունաստան և Մարսիլիա. կուրծքի հիւանդութենէ ալ կը տառապէի. Հինգ ամիս վերջ Պօլիս դարձիս՝ աշխատակցեցայ «Ճէրիտէի Ծարգիէի», «Սաատէթի» և «Թարիգի» որուն խմբագրապետութիւնը ստանձնեցի. Իլմիրեան Պատրի օրով կարգուեցայ Ա. Թարգման Աղգ. Պատրիարքարանի, Զարդերէն յետոյ անցայ Ներոպա եւ աշխատակցեցայ «Նայնթիթհ Սէնչըրի» (ուր երեւցած է Թուրքիա եւ իր Վեհապետը յօդուածս) եւ «Բօնթէմբըրըրի Ռըվիտ» (ուր գրած եւմ կեանքը Նըյսրգի մէջ). Այս 2 յօդուածներս վերադառնաւ եւ շատ մը եւրոպ. Թերթերէ. Աշխատակցից եղայ «Տէյի Մէյի» (որուն արեւելեան լուրերու բաժնին օմանդակեցի 7 ամիս չափ) նուեւ «Տէյի Կուէֆիքի» և այլ թերթերու. 1898ին, Ներոպա գտնուող օսմ. հայտատակներու մասին հրատարակուած ներումէ մը օգտուելով դարձայ Պօլիս և աշխատակցեցայ «Սաատէթի» Այդ միջոցներուն էր որ կառավարութիւնը որոշեց թուրք թերթերու խմբագիրները. ես ալ «Խաղինէի» խմբագրարանէն կարգուեցայ. Բղք. պարագաներու ստիպման տակ՝ Պօլիսը կրկին ձգելով Եգիպտոս անցայ և խըմ-

բազիր եղայ «Ժուռնալ տիւ Գէուի», ապա խմբագրապետ «Պուռն Էժիբսիէնի», միաժամանակ թղթակից Վիէննայի «Բուքսթեդտէնց Պիւռօի և Բարիզու «Բուքս Ասօսիէի» Հրատարակեցի նախ «Էժիբըն Կոէֆիք» անգլ. թերթը մէկ տարի, յետոյ «Եէնի Ֆիքիր» թուրք աղատական երկշաբաթներթը 2 տարի։ Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ Պօլիս եկայ և խմբագրապետ կարգուեցայ «Սապահ»-ի, 31 Մարտի վաղորդայնին։ Իւր «ամսթէօն» աշխատակցած եւրջօհրապի «Մասիս»-ին, Նամտանձեանի «Կադիկ»-ին ու «Մասիս»-ին, «Ժամանակ»-ի ու «Տարեցոյց»-ի։ Գր. ծածկանունս՝ Գլանիկ զոր Եւրոպա ալ գործածեցի «Վիքթօն» տը Գլանիկ ձեւին տակ, — բայց ի վեցերորդ տարին ծածկանուններէ՝ նոյնպէս Եւրոպա։ «Սուրհանդակ» օրաթերթին կանոնադրաբար աշխատակցած եւր Սիւսյը ծածկանունով, և ճառագայի մը հետեւանօք պահ մը դադրած գրելէ։ յետոյ վերստին՝ Տիոնի ծածկանունով, — 1879ին երբ պատանի էի դեռ, լոյս ընծայած եւր Անցեալն և Ապագայն կամ Ազգ. Վերակազմութիւն վերնագրով տետրակ մը, նաեւ հեղինակած՝ Պրնս. Թրք. Բաղդիս մը։

*** Տաղանդաւոր հրատարակագիրը կը սպտկանէր Սահմանադր. Ռամկավար կուսակցութեան։

ԽՐԱՏՆԵՐ

Անձնական պայքարները հանրային կարծիքին զրգուամին տուններուն՝ կրնան մեծ շահեկանութիւն ընծայել, բայց զրէթէ միշտ նողկանք կը յաջորդէ այդ հիւանդոտ հետաքրքրութեան։ Գաղափարի պայքարն ընդհակառակն երբ հանրութեան շահը կը շօշափէ և այն համոզումը կը ներշնչէ թէ անձնական նկատումներէ գերիվեր է, մնայուն ազդեցութիւն մը կը գործէ։

Չգացումը մեծ ազդակ մըն է. սակայն պէտք չէ անոր դիմել, եթէ գործունէութեան հետեւանքը պիտի չլուերացուի միտքին կողմէ։

Ճշմարիտէն մի՛ գառուիր, սակայն ճշմարտութիւնը ժողովրդեան գլխուն մի՛ նետեր։ Երբ ճշմարտութիւն մը անհաճոյ է ընթերցողին, զայն ներկայացողը այնպէս՝ ինչպէս բարեկիրթ մարդ մը սրահին մէջ կը ներկայացնէ իր համակրելի ընծայել ուզած մէկ անձանօթը։

ՏԻՐԱՆ ՔԷՎԵԿԱՆ

6. ՍԻԱՄԱՆԹՕ (ԱՏՈՄ ԵԱՐՃԱՆԵԱՆՆ)։ Ծնած է Ակն 1 Յնվր. 1878ին, 13 տարեկանին Պօլիս գալով՝ կ'աշակերտի Միրիճանեան եւ Պէրպէր-

եան վարժարանները, Պանքայի դէպ-
քին կը փախչի ժընէվ ու կը խառնուի ազ-
գային ու գրական դործունէութեան, —
Դաշնակցական, — Արտասահմանի թեր-
թեր եւ հանդէսներ (Վաղուան Զայնը,
Անահիտ, Բանբեր, Շիրակ, Դրօշակ,
Ռազմիկ, Ժողովուրդին համար, եւն.)
իրենց էջերը կը բանասիրտի ցազներ-
գութեան այս վարպետին, որ, արհա-
մարհնելով յանգ. ու չարարելութիւն՝ իր
ցեղին մարտիրոսացումները կ'եղբորե-
րէր, հերոսներու կեանքը կը պանծա-
ցընէր ու վրէժ կը կայծկւտար սոյնքան
հոռւ կու եւ սխրալի ոճով մը, 1908ի
վերջերը Պօլիս գալով աշխատակցած է

«Ազատամարտ» — Երկերը. Դիւցազնօրէն, Հայոցիկները շարքը, Հոգեվարքի
եւ յոյսի յաներ, Կարմիր յուրնը քարեկամէս (Կիլիկիոյ կոտորածին առթիւ), Հայ-
տենի Ռեալէտ. Սուրբ Մեսրոպ (Մեծ Յոբելեանին), որոնցմէ մեծագոյն մասն
ամփոփուեցաւ Ամբողջական գործին մէջ՝ տպ. Ամբոթիկա, Իր քերթումներէն
մին թարգմանուած է անգլիերէնի, — Սիամանթօ պիտի տարի հայ գրականու-
թեան մէջ՝ իբր լաւագոյն ներկայացուցիչը խորհրդապաշտ բանաստեղծութեան,
և գրական այդ սեռին մէջ մէջ ոք ունեցած է իրեն հաւասարող, եթէ իր եւ
Վարուժանի զուգակշիռն ընել հարկ ըլլայ, կրնանք ստպէս ըսել. «Սիամանթօ
գաղափարէն զգացումին կ'երթայ, իսկ Վարուժանի զգացումէն ու պատկերէն՝
գաղափարին»։ — Իր երգերէն դուրս-դործողը կարելի է նկատել «Հոյորդի-
ները»ին մէջ Սովամահները ցորենի դաշտեր :

ԾՆԱՐԱԻ

Հոգիս վերջալոյսին մահը մտիկ կ'ընէ .
Զարչարանրի հեռաւոր հողին վրայ ծնրադիր ,
Հոգիս վերջալոյսին ու հողի վերքերը կը խմէ . . .
Եւ իր մէջ , դեռ իր արցունքին անծրուումը կ'զգայ . . .

Ու ջարդուած կեանքերուն աստղերը համակ՝
Աւրուած աչուրներու աշնչափ նման ,
Սրտիս աւազաններուն մէջ այս իրիկուն՝
Յուսահատութենէ , սպասումէ կ'ոգեվարին . . .

Ու բոլոր մեռածներուն ուրուականներն այս գիշեր
Աչքերուս եւ հոգիիս հետ Արշալոյսը պիտի սպասեն . . .
Որպէս զի , կեանքներուն ծարաւը յագեցնելու համար՝
Թերեւս վերէն իրենց վրայ՝ կաթիլ մը լոյս իյնայ :

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

7. ՀՐԱՆԴ (ՄԱՆԼՔՈՆ ԿՈՒՐՃՍԱՆՆԻ). — Ծնած է 1859 Սեպտ.ին Հաւաւ (Բալու), 1870ին Պօլիս պանդիտեղով՝ կը յաճախէ Սկիւտարի ձեռնա-

րանը մինչեւ 1875, դասընկեր ունեւնալով Միհրան Դուրեանը (յետոյ եղի. շէ Եսլսկ.), ապա Ս. Խաչ — Խ. Սիւսաբեանի դասերուն, 1878էն մինչեւ 96, սնիւնի կերպով աւանդած է գրաւառ լեզուն ու հայկական դպրութիւնը զանազան դպրոցներու մէջ (Ռոտոսթօ, Ղալաթիոյ Կեդրոնական, Սառնաթիոյ Նուենան-Վարդուհան, Մեղպուրեան ևն.), 96ի դէպքին Վառնա կը փախչի ուր Օր. Արմ. Մինասեանի հետ կը բանայ Արծրունեան վարժարանն ի յիշատակ Դր. Արծրունիի՝ որուն հիացող մըն էր, 98ի աշնան Պօլիս դարձին բանտ կը նետուի և 6 ամիս վերջ

կ'աքսորուի Գասթէմուհի, ուր ապրած է 10 տարի, ուսուցչութեամբ պարապելով։—1883էն սկսեալ անընդհատ աշխատակցած է պօլսահայ թերթերու (Մասիս, Արեւելք, Հայքենիք), լեզուական և ազգ. հարցերու շուրջ յօդուածներով՝ որոնցմէ ամմոռանալի պիտի մնայ շարքը Պանդուխտի կեանքին խորագրով իր պատկերներուն, կեանքով ու տառապանքով թրթռուն։ Վտարունդի կեանքին մէջ — երբ արգիլուած էր իրեն գիրք ու գրիչ — դողնդող արտադրած է ձախճախութիւն մէջ՝ Լուիս առանցի վրայ տոհմային կեանքէ ստուար վէպը, զոր անստորագիր սկսաւ թերթօնել «Սուրհանդակ» եւ զոր 18 թիւ վերջ ակամայ ընդհատեց... գրաքննութեան հոտառութեան հետեւանօք, — չրանդ գրաբառի խնդիրներու մէջ երկիցս չափուած է հեղինակաւոր անձերու հետ (Պէրպէրեան ու Դուրեան) եւ ցոյց տուած խոր հմտութիւն։ Վառնա գաղթին, Շառասպ ծածկանուէրով աշխատակցած է «Շարժում»-ի. իսկ Օսմ. Սահմանադրութենէն ետք Պօլիս դարձին՝ եռանդեամբ նետուած ուսուցչական ասպարէզ, առանց լքելու գրչի իր պարապումները։ Ազգ. երեսփոխան։ Դաշնակցական։ — Ունի Գրաքառ լեզու դասագիրքը, Մետոյ եւ Սահակ անուն հայ նշանագրերու պատմութիւնը, նաև ԹԻՆԵՅ կը խորհին կիները իրենց ամուսիններու մասին թարգմանութիւնը։

Գ Ի Ր Ո Ւ Գ Ի Ր Ք

... Մենք չենք գտներ բան մը որ ա՛յնքան մերը ըլլայ՝ որքան գիր ու գիրք. նոյն իսկ թարգմանութեան մէջ որ հայ գրիչներու առաջին գրական աշխատանքը կոչու, ա՛յնքան փառալից եւ հոյակապ է այդ դրոշմը։ Աստուածաշունչի մէջ եսայի, Երեմիա, Դանիէլ, Յօր, Դաւիթ միշտ տուած են մեզի անուշ պատրանք մը ազգայնացած մտածումներու։ Նոյն հմայքին ներքեւ կը կարդանք Ոսկեբերանը՝ վճիտ կանոնաւորութեամբ, իշխանապետ հայերէնով մը, ա՛յնպէս որ ան իբրեւ թէ մերը ըլլար։ Սկզբնազրին մէջ սովորական ոճով ըսուածը՝ հայ թարգմանութեան մէջ վայելուչ եւ ձեւաւոր խօսք մը կը դառնայ։

... Դիր ու գիրք միայն շօշափելի ու զգալի ձեւեր եւ հրեւոյթներ չեն. այլ անոնց մէջ խօստուն է ամբողջ ցեղը, իր մտքի եւ ընդունակութեանց պատիւը։

ՀՐԱՆԴ

8. ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ (ԶԻՊՈՒԳՐԵԱՐԵԱՆ). — Խնած է հայ հուովմ. ծնողքէ, Սվազի Բրգնիք գիւղը 1884ին, 12 տարեկանին պանդըխտած է Պոլիս և յաճախած Վենետիկի Միսիթարեանց վարժարանները Բերա և Դատըքէօյ, 1903ին Միաբանութիւնը կ'ուղարկէ զինք Վենետիկ, Մուրատ-Ռաֆայէլեանի շրջանը բոլորելով, Դանիէլ կը դրուի Պելճիքա՝ Կանտի համալսարանը, Ուսողութեան այդ օրերուն է որ կ'սկսի աշխատակցիլ «Բազմալէսի», «Դեղունի», «Էկոնոմիկ», «Շիրակ», «Ռազմիկ» եւ «Հայրենիք»ի հրաշալի քերթուածներով՝ որոնցմով Վարուժան յայտնութիւն մը կը դառնայ, Համալսարանէն ուսումնաւարտ ելլելուն, Սահ. Սահմանադրութիւնն արդէն հըստիւլած, կուգայ մայրաքաղաքս եւ Պոլսահայը բախտը կ'ունենայ բանաստեղծը ճանչնալու իր տաղանդին բարձրութեանը մէջ, Դիւանագիտական ասպարէզին համար սլափափափած սյու երիտասարդը սակայն շեղում մը կ'ընէ եւ ինքզինքը կը նուիրէ ուսուցչութեան, 1909էն 1912 իբր տնօրէն պաշտօնավարելով Սվազի եւ Թագաթի ազգ. վարժարանները, Կը դառնայ Պոլիս եւ տեսուչ կը կարգուի Բերայի Հստ. Հայոց Լուսաւորչեան դպրոցին, հասցնելով բազմաթիւ սաներ, — Երկերը. Սատուռներ (Վենետիկ), Յատը (Բարիդ), Տրտուլիք Ե. Տեմիտիպաշեանի (Սվազ), Յեղին Սիտը, Հեքափա Երգեր (Պոլիս), Կը թողու բանաստեղծութեանց անտիպ հատոր մը՝ Հացին երգը վերնագրով, զոր Տիկին Վարուժան հազիւ կրցաւ փրկել թուրք բռնապետութեան ձեռքէն, — Սիրոյ, Թշուառութեան եւ հայրենիքի անզուգական երգիչն ու հոյակապ քերթողը որ օժտուած էր վառ երեւակայութեամբ և արտադրելու ունակութեամբ կարողութեամբ մը, 1914ին Յ. ղ. Սիրունիի հետ լոյս ընծայեց Նաւասարդ անուն շքեղ տարեգիրքը գր. եւ գեղարուեստական, — Ս. Դ. Լ. Ուսումնարանի «Տարեկան տեղեկագիր»ին մէջ երեւցած է իր յուզիչ Հուսկ Բանիլը, — Դաշնակցական:

Ո Ր Բ Ո Ւ Հ Ի Ն

Աշնան ծաղիկ մըն եմ, ծաղիկ արցունքի՝
Որ շողերու ըսպասումով կաթոգին՝
Մութ անդունդի մը եզերքին կը ցամբի.
Յամբում մը լուռ, անզգալի եւ հեշտին:

Սըրտիս՝ որբի կըսկիծն ունիմ հիւծող զիս.
Դեղս նախկին նանկըութեցին զըրկանքներ.
Եւ անհրաժեշտ գրգռանքներ իմ տարիքիս
Ձը ճանչցայ ես եւ չը զըրոյս սիրոյս՝ սէր:

Ծուխ ու մուրի եւ սարսուռի խըշտեկին,
Ջիս թողուցին անօգնական, միմաւոր.
Ո՛հ, անարգածնրք սեմիս վրայ գըրեցին,
Եւ մոռացօնքն՝ որ կը ստուարի օր է օր:

. . . Ո՛հ, խեղճ ծընողք, ըսէ՛ք, արդեօք ձեր աչքեր
Ո՞ր ամպիկէն, եւ կամ երկրի ո՞ր խորշէն
Ձերին բոկո՛ւտըն ճրռզածին են յառեր՝
Չոր անօթի թափառումներ կը մաշեն:

Է՞ր դու եզերքն հեղեղատի մ'արիւնի
Տընկեցիր քու թոյլ եղեգնիկըդ վախկոտ.
Դու, ո՞վ մըշակ, ո՞վ դու մըշակ եղեռնի,
Դու, ո՞վ մայրիկ յիշատակի մը աղօտ . . .

. . . Ո՞վ մարդեր, դուք որ ինձ զութով կը նայիք,
Մի՛ տաք ինծի ձերին պատառ՝ զոր է
Թըրած օտար աշխատութեան մը քըրտինք,
Եթէ նոյն իսկ զանի սէրն ալ խըմորէ:

Մի՛ տաք, մի՛ տաք ինծի ձեր ծածքը ջերմին՝
Ուր եւ սակայն բընիկ ոգին չի շընչեր.
Մի՛ տաք ինծի մախրերը ձեր կըրակին,
Կամ հանգրրւան մը ոտքերուս կարեւիք:

Մի՛ կըրտառէք ձեր խնդութիւնն ինձ համար.
Թողէ՛ք որ իր մացառուտին մէջ խեղդի
Կեանքիս ծաղիկը վայրահակ, դալկահար.
Հոգ չէ թ'ըլլամ թօշնած, լալկան, կամ նօթի:

Այլ — սա բոլոր դաշտերուն մէջ խանձոտած՝
Ուր շուշանին ցամքած է սերմն իսկ վերջին,
Սա վերիվար բըլուրներուն սրգազգեսց՝
Ուր սոսկ եղիճը ու բաղըրջո՛ւկը կ'աճին,

Արաքսի սա սեւ փրփուրներն արցունքոտ՝
Ուր անընդհատ կը ծրփան ցուրտ դիակներ,
Եւ յօշոտուած բըղամիդի մահահոտ
Պատուըւածքները խութերու են կառչեր.

Սա լեռներուն արիւն հազած, վարդագոյն,
Կամ բերնին քով քարայրներու՝ որք եղան
Մարդ զիշատող անգըղ-մարդու մը սեւ բոյն,
Եւ թաքըստոյ հափափումի մը դաժան.

Փըլուզին մէջ հիւղակներու, տուններու՝
Ուր տեղ թաղուած զանկեր երկա՛ր կը նընջեն,
Եւ կը մաշին կուրծքեր, թեւեր ահարկու,
Ուր կ'իջնայ սոսկ լուսնին արցունքն ուղիսօրէն.

Վերջապէս սեւ ու սուգ ամէն այն տեղիք
Ուր վանդալի մ'կը տեսնուի երթեւեկ,
Ո՞վ մարդեր, դուք որ ինձ զութով կը նայիք,
Մօքրս միայն գերեզմանն ինձ ցոյց տըւէք . . .

9. **ՌՈՒՐԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ.** — Ծնած է Խարբերդ 1874ին, Նիսն. կրթութիւնը ստացած հոն, յետոյ ուսուցչութեամբ պարապած եւ յեղափո-

խականի իր հակութեանը պատճառաւ ձերբակալուած։ 1904ին կ'անցնի Իլվիք, Մանիսայի մէջ կը մնայ ուսուցչ. պաշտօնով, և երբ հալածանքը կ'սկսի նորէն՝ յաջորդ տարին կը փախչի Ֆիլիպպէ եւ կ'սկսի հրատարակել Ռազմիկ թերթը, մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը։ Ծածկանունները՝ «Հրաշեայ» եւ «Ժամէհար»։ Թունդ Դաշնակցական։ Ունի դրական ջղուտ, յղկուած եւ պատկերաւից ոճ՝ ինչ, եւ իր նիւթերը քաղած է գաւառիկ տեսարաններէ, հէքերէնէրէ եւ մարտաշունչ ըմբոստ կեանքերէ, որոնցմով շինած է վարպետ արձակագիրի աչքառու անուն մը։ Զա-

նազան լրագիրներու եւ պարբերականներու մէջ հրատարակած իր արձակ էջերը 1910ին խմբած է Յայդալոյս հատորին մէջ։ Իր գրուածքներէն ուշագրաւ են «Սարերու տղան» (Մասիս 1902), «Վախ եւ մեռնէի» (Ա. Մամուլ), «Սեւ հաւը կանչեց» (Բանբեր դրականութեան եւ արուեստի), «Պահակները արթուն են» ևլն.։ Պօլիս գալուն, պահ մը «Ժամանակի» աշխատակցելէ վերջ՝ 10 Յնս. 1909ին հիմնեց Ազասաւաթ օրաթերթը, զոր մինչեւ իր տարադրումը շարունակեց ձեռնահասօրէն, իր շուրջ խմբելով յայտնի դրագէտներ ու հրապարակագիրներ եւ օրը օրին հրատարակելով օրուան հարցերու մասին կուռ խմբագրականներ՝ անստորագիր։ Ատենախօսած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպած դանադան միջիններուն, եւ ազգ. երեսփոխան ընտրուած։ — Հրատարակած է Միդրագեաներու շարքը, — գր. հաւաքածոներ՝ դասագիրք 1911-4ին, — նաեւ «Յաւելուած Աղատումարտի» եւ «Բազին» շաբաթաթերթերը։ — «Հայ աքսորականը» ծածկանունով Ֆիլիպպէ տպուած Առիւծի ժանիֆէն իր գրքակը բանտի իր յուշերը կը բովանդակէ։

ԱՐԻԻՆ ԵՒ ԱՐՅՈՒՆՔ

Ժողովուրդներու արիւնը այնքան առատ ու անհաշիւ հոսած է՝ որքան անօրինակ, աննախընթաց ու հազուադէպ եղած է խրդնահարութիւնը Բռնաւորին մութ հոգիին մէջ։ Բայց Բռնաւորին Արցունքը չէ կաթած երբեք պատմութեան մէջ։

... Ահա թէ ինչո՞ւ համար վշտակիր մարդկութեան Տառապանքն ու Արիւնը՝ իբրեւ նախատինք ու վրէժխնայութիւն պիտի շարունակեն պղպջալ ու վեր ժայթքել միշտ բռնաւորներու պաշտօններուն սեմին վրայ եւ բազմատեսակ բռնութեանց ընդդէմ, մինչեւ որ ընկերական արդարութեան ու ազատութեան մեծ Դադափարը գայ վերջ դնելու մարդկային ստրկութեան եւ շահագործութեան, խնայելով Բռնաւորներուն պղնձէ աչքերը՝ կարեկցութեան արցունքներէ, եւ մարդկութիւնը՝ իր ծով արիւնէն։

Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

10. Ռ. ՍՏԻԱԿ (ՏՕՐԹ. ՌՈՒՐԵՆ ՉԻԼԵՆԻՐԵԱՆ). — Ծնած է Սիլվիբի 15 փետր. 1885ին։ Հոն իր նախնական կրթութիւնը ստանալով կ'անց-

նի Պարտիզակ, յետոյ Պէրպէրեան՝ ուր-
կէ ընթացաւարտ 1905ին։ Գր. կարու-
ղութենէն զատ ունենալով խոր հա-
կում գիտութեանց, ուսուցչապետին
խորհուրդով և օժանդակութեամբ կը
մեկնի Լօղան՝ որուն ընկանոցէն հա-
զիւ վկայուած, կը ծառայէ հիւանդա-
նոցներ եւ դարմանատուններ, հմտանա-
լով արուեստին թագնութեանց։ — Երա-
զողն ու գիտունը կ'ապրէին իր մէջ։
Զկրցաւ լքել Բնարը՝ Հիւրդրատի ար-
ուեստին սիրոյն, եւ երգեց Մարդկու-
թիւնը, Հայրենիքն ու Սէրը։ — 1910ին
լոյս կ'ընծայէր Կարմիր Գիրքը՝ Կիլիկիոյ
կոտորածէն ազդուած։ Վերջին Հայերը

ընդարձակ իր քերթուածը մարգարէութիւն մըն է կարծես՝ Հայկ. վերջին
մարտիրոսագրութեան, իսկ իր դուռն-գործոցն է — իբր բանաստեղծութիւն —
Լեւանի յինը։ — 1911ին գերման կնոջը հետ կուգայ հաստատուիլ Բերա՝ իր ար-
ուեստը կիրարկելով։ «Ազատամարտ»ի մէջ սկսած է Բժիշկին գլխին փրցուած
հչիւր յօդուածաշարքը զոր լսիւելով կարդաց ամէն ոք։ Պատերազմի վաղբողա-
նին՝ երբ Պօլսոյ մէջ հիւանդապահութեան դասընթացք մը կ'սկսէր հայ բժշկ-
դասուն կողմէ, Սեւակ ծափեր խլից՝ իր յանկուցիչ եւ օգտաշատ բանախօսու-
թիւններով։ Իբր բժիշկ Մագրիքէօի բանակին՝ ղին. ծառայութիւնը կատա-
րած միջոցին էր որ առանձին տարագրուեցաւ Զանդըրի։

Բ Ա Ս Թ Ի Լ

Դաշտանըկար մըն է հոգիս Բասթէլի ,
Ուր ոչինչ կայ աչքի խօսող , ոչինչ վառ ,
Ուր ամէն ինչ մըշտուշի մէջ կը հալի :

Կապոյտ սարի մը կատարին ամայի՝
Բաղեղազատ խարխուլ գմբէթն Հաւատքիս
Տարակոյսին անդունդն 'ի վար կը նայի :

Բըլուրն 'ի վեր , բըլուրն 'ի վար , իմ կեանքիս
Խոպան համբան է որ կ'երթայ մինաւոր . . . :
Բասթէլի մութ դաշտանըկար մ'է հոգիս :

Խոպան համբուն եզերքն 'ի վար իմ մոլոր
Բազիններուս ու մեղքերուս , վերքերուս
Կըրանիթէ մահարծաններն են բոլոր :

Պուրակ , առու իր դաշտերուն մէջ չի կան .
Իր ծորերուն մէջ ո՛չ լեւակ , ո՛չ նարկիս ,
Որ քաղէի իմ սիրտիս բո՛ւր աղջըկան :

Մոռցուած ամի մը ջուրի վըրայ հեռաւոր,
Աչքէ հեռու, սէգերու մէջ կը սահի
Անուրջներուս վայրի կարապը աղւոր . . . :

Ու այս բոլորը կը դողայ, կը հալի
Մըշուշի մը տարտամութեանը մէջ ուր
Լացող դէմքի մատուերը կայ պաշտօնի . . . :
Հոգիս նիհար նրկար մըն է Բասթիլի :

Անտիպ

Ռ. ՍԵԻԱԿ

11. ՍԱՐԳԻՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ. — Ծնած է Զէնկիլէր (Եալովա) 1873ին, Պարտիզակի բարձրագոյն վարժարանէն անցնելով Կեդրոնական՝ կ'աւարտէ անոր շրջանը, Յոյց տուած իր արտակարգ կարողութեան շնորհիւ և Հրանգի աջակցութեամբ կը մեկնի ժընէվ, 1894էն մինչեւ 1903 հոն մտալով և Զետեւելով քղք. և ընկերային գիտութեանց, երկարատեւ կ'աշխատակցի «Դրօշակ»ի և կը գրէ Թուրքիոյ շուրջ շահական յօդուածներ, Այնուհետեւ կ'անցնի Ամերիկա՝ վարելու համար Պօթլընի «Հայրենիք» թերթի խմբագրութիւնը, 1905ին կը վերադառնայ ժընէվ ուր կը մտայ մինչեւ 1909, Յետոյ Պօլիս գալով՝ կը զբաղի ուսուցչութեամբ և զբաղանութեամբ, — Ազգ. երեսփոխան Բերա՝ Դասմ փաշայէն, — Բնդ. Պատերազմին սկիզբները երբ առողջագտահական բանաստեղծիւններ տեղի ունեցան Բերա՝ հայ բժիշկներու կողմէ, «Ազատամարտ»ի մէջ սրամիտ ու կծու քննադատականներու շարք մը կ'սկսի առանց մասին, Ունի նաեւ բարացուցական զմայլելի քրոնիկներ միւսնայն թերթին մէջ՝ լեզուի ինքնատուլութեամբ և նկարէն ոճով մը, Բանիցս բանաստեղծ է Բերա, Էստեան վարժարանի սրահը, նիւթ ունենալով մեր ժողովրդական լեզուին գանձերը, ուրիշ անգամ ալ ընելով լուրջ տեսութիւն մը հին փիլոսոփայական դպրոցներու մասին, Քաջ հմուտ ֆրանս. լեզուի, Պօլիս գարձէնի վերանընդհատ կ'աշխատէր՝ աւարտելու համար Ֆրանս. և հայ. յառաւուն մը, ընթացիկ յատկաբանութիւններու, նորաբանութեանց և գաւառիկ բառերու հարուստ ընդելուզումով մը, Այս գործը՝ գրէթէ ամբողջացած՝ ձեռագիր կը մտայ տարաբախտ իր մօրը քով, ժընէվ անանուն հրատարակած է կենսագրութիւնն Աղբիւր Սերոբի, — Իրական ծածկանունն էր «Արամ Աշոտ» :

Ի Բ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ե Ի Ի Տ Է Ա Լ

Իրականութիւն և իշխալ. առանց այդ երկուստեակ ըմբռնումներուն՝ ազգ մը միշտ կենթակայ է անկումներու և դառն յուսախաբութեանց: Մէկով միշտ կեանքին շփումը կ'ունենանք, միւսով՝ մեր աչքերը հեռանշտոյ աստղին կը յառենք:

ՈՍԱՐԳԻՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

12. ՏՐԹ. ՆԱԶԱՐԻԹ ՏԱՂԱՍԵՐՅԱՆ (իր ընդարձակ անտիպ լինեակի նկարագրությամբ համարվում է)։ — Ծնած եմ Սվազ 25 Դեկտ.

1862ին, 7 տարու Պոլիս գալով՝ աշակերտած Ամենափրկչեան վարժարանի, ուրկէ շրջանաւարտ 1878ին եւ մեկնած Ֆրանսա, Տարի մը աւարակներու մէջ գործն. երկրագործութեան ընտելանալէ վերջ՝ յաճախեցի Մէօրսի երկր. վարժարանը, ուրկէ ուսումնաւարտ՝ 81ին միջմամբ Բարիկի երկր. վարժարանը մտայ եւ 2 տարիէն ելայ երկրագործական ճարտարագէտի աստիճանով. այդ միջոցին էր որ աշակերտ էի նաեւ Մառաբուժական եւ Այգերանական վարժարաններու. Դառնալով Պոլիս 1883ին, քանի մը ամիս երկր. նախարարութեան մէջ ծառայելէ վերջ՝ ծննդավայրիս դըպ-

րոցին տնօրէն կարգուեցայ, հաստատելով հոն լսարան, չափահասներու կիրակնօրեայ կրթարան, եւ պօլիտեխնիկ թերթերու ղրկելով յօդուածներ։ 1885—6, տնօրէն Գաղաթէօյի Արամեան վարժարանի։ 87ի սկիզբները կրկին Բարիկ անցնելով՝ հետեւեցայ Սոսյանի եւ Բժշկանոցի դասերուն, շարունակելով 85ին Պօլիս հաստատած Դիս. նախնական հրատարակութիւնը, Վիպակահներս ստացած՝ եկայ Բերա բնակիչ, 97ին՝ Ֆրնս. Հիւանդանոցի օժանդակ բժիշկ եւ 99ին բժշկապետ Ալլ. Հիւանդանոցի, — Համատեան խումբայով շրջանն էր. քանիցս բնակարանս խուղարկեցին եւ հարգաքննեցին զիս։ 96ին բանտ մտայ եւ 4 ամիս վերջ աղատ արձակուեցայ ընդհ. ներումին։ 1900ին կրկին բանտարկուեցայ, բայց ֆրանս. դեսպանատունն աղատեց զիս։ Հիւանդանոցը բժշկ. բանասիրութիւններ ըրի ամենազգի ուսանողներու՝ գործնականին մէջ ղանդը մարդեւ լու նպատակով. այս պարագան ոստիկանութիւնը չար մեկնելով՝ արգիլեց հիւանդանոց այցելելս։ Հսկողութիւնը չէր դադարած. որոշեցի երկրէն դուրս ելլել, եւ մինչ կը պատրաստուէի մեկնիլ՝ իմացայ որ կը փնտռուէի... Իբր հիւանդ. ապաստանեցայ Ֆրնս. հիւանդանոց, որ պաշարման տակ ունեւեցաւ եւ ուրկէ 4 ամիս վերջ միայն կարելի եղաւ ինձ Մարսիլիա փախչիլ։ 1905ի վերջերը հաստատուեցայ Գահրէ։ Մղում տուի կրթ. գործին, եւ քանի մը ընկերներով Պօղոս Փաշայի հովանաւորութեամբ հիմնուեցաւ «Հայկ. Բարեգործ. Ընդհ. Միութիւնը», որուն ատենադպիրն ու վարիչը եղայ՝ մինչեւ եգիպտոսէ մեկնումս։ — Սահմանադրութեան հռչակումին՝ ընտանիք Պօլիս դարձայ եւ ընտրուեցայ ալլ. երեսփոխան, ապա մեկուս Սվազէն, երբ կաթող. ընտրութեան իւր պատուիրակ՝ Կովկաս կը գտնուէի. Թուրք. աղգայանական, Բաղլամէնթին մէջ վիճեցայ մանաւանդ հողային հարցի եւ ուղլ. իրաւունց պահպանումին ի նպատ. Յվերջ հակառակեցայ եւ ազգակից ընկերներէն եւս եղայ իթիլաֆի հիմնադիր. — վարած պաշտօններս. Գննիչ ալլ. հիւանդանոցի (1895), անդամ Ուսուցչ. Գննիչ Յանձնաժողովի (1895—7), Բերայի դպրոցներուն հոգաբարձու (1894—6), անդամ Բղք. Ժողովի (1910—2, եւ իզմիրեանցի (1912—5), Սահակի (1912), ապա Ընդհ. Գննիչ Բաղաքապետութեան 1913), — երկերս. Բնական Պատմութիւն, Ուսումնասիրութիւն միջպիլի խտրութեան (Ֆրնս.) Եւրոպայի հայ տարիք, Մանրագրութիւն (նաեւ թրք.), Տիեզերք եւ իր կազմութիւնը նաեւ ֆրնս.), Դրիգոր Աղաբուն, Առեւտրի արդարեւն, Երկրագործական գործարան, Մարդկային ստղմասխօսութիւն, Բառացուցակ ասիականացի, Տարուհականութիւն, Հայոց հիւն կրօնները, Մարդկ. կազմասխօսութիւն, Առողջապահութիւն, Ուրուագիծ Պատմ. Հայոց, Մանրագր. Բրիտ. Բողոքականութիւն եւ

կարգ մը գրքոյկներ։ Անտիպէրէս յիշեմ միայն՝ 86ին սկսուած եւ 18 տարիէն աւարտած 10 հատոր կենդանաբանութիւն մը, զոր Խրիմեանի թեւադրութեամբ պատրաստած եմ։— Իրա՞ծ կանուներո՞ւ։ Արարչահիւթ, Բորակածին, Տիուն, * * *, Սկսնակ Բանասէր, Ս. Բ.։

* * * Բազմաթիւն Բանասէր-ըմբիշը համաստրէն զանց կ'ընէ յիշատակել որ Ֆրնս. կառավարութենէն ունէր 1902էն ի վեր Officier d'Académie, իսկ 1910ին արձանացած էր Mérite agricole պատուանշանին։

Հ Ա Յ Ա Ջ Գ Ը

Արեւմտեան Ասիան իր աշխարհագրական դիրքով եղած է հանապարհ անցուղարձից աշխարհակալաց, ու իր սիրելի բերրութեան աղազաւ՝ պատճառ նախանձու դրացի մեծագոր տէրութեանց . . . որով եւ անդ անոյ բազմաթիւ փոքր ազգութիւններն այս շարունակական հարուածներուն հետեւանօք տկարանալով՝ ժամանակաւոր զոյութիւն եւ փայլ մը միայն կրցած են ունենալ։

. . . Անոնցմէ Հայը կայ ու կը մնայ, կառչած իր Մայր Հայրենիքին, խօսելով իր նախահարց բարբառը, պահելով իր տոհմային պատմութիւնն ու աւանդութիւնները. եւ այս ամէնը՝ շնորհիւ իր բարոյական յատկութեանց ու ժին. այսինքն հայրենասիրութեան, քաջութեան, չարքաշութեան, խնայողութեան եւ ընտանեկան յարկի սրբութեան նախանձախնդրութեան. որով եւ տկուր ազգ կոչուած է պատմագիրներէ։

Քրիստոնէական տեսակէտով Հայը մեծ դեր մը կատարած է. ո՛չ միայն Յիսուսի կրօնը պաշտօնապէս ընդունող ազգը եղած է, այլ եւ նազովրեցոյն վարդապետութիւնն անդ ա՛յնչափ զօրացած է որ այդ երկիրը եղած է զօրաւոր թումը մը Արեւելքի Մազդէականութեան եւ Հարաւի Իսլամութեան դէմ։

Ասիոյ այս միակ կարեւոր Քրիստոնեայ ազգը պաշտպան կանգնած է դրացի փոքր եկեղեցիներու, եւ միջին դարուն՝ իբր առաջնորդ ու օժանդակ՝ ծառայած է Արեւմուտքի Խաչակրաց, Ս. Երկիրն ազատագրելու գործին մէջ, եւ որու հետեւանօք՝ վրայ տուած է իր Կիլիկիան թագաւորութիւնը։ Իբր Քրիստոնեայ իր այս դերն արժանի ըրած է զայն՝ բազմաց կողմանէ նահաւակ ազգ անուանումին։

ՏԳԹ. Ն. ՏԱՂԱՒԱՐՔԱՆ

13. **ՏԻՐ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՓԱՇԱՅԵԱՆ ԽԱՆ.** — Ծնած է Կէտիկ փաշա 1864ին, 1888ին Պօլսոյ բժշկանոցէն վկայուելով՝ կը պաշտօնավարէ Բալու

եւ Մալաթիա, իբր թղթաւ բժիշկ, 1889ին կը հաստատուի Տիլքիկ եւ իր արուեստով կը պարապի, մասնակցելով ազգ. դործերու, Յաջորդ տարին Բագաուիճի մէջ (Կամախ) կը ձերբակալուի իբր յեղ. խումբեր կազմակերպող, հոսկ ուրիշ կը նետուի Սվազի բանտը՝ մահուան դատաւարութեամբ եւ 1891 Մարտին անպարտ կ'արձակուի՝ դատաւորին աչքը դարմանելուն ի վարձ։ Այնուհետեւ Շ. Դարասխասը կը մնայ եւ բժշկութիւնը կը շարունակէ, մինչեւ իր վերջին ձերբաւկալուն 1892 Սեպտ.ին, եւ բանտէ լիարտ թափառելով՝ 3 տարուան դատաւարութեան մը արդիւնքը կ'ըլլայ

մահապարտութեան վճիռ։ Պօլսէն իր նշանածին՝ Օր. Թորգոմեանի ողորդմամբ՝ րէն ազդուած՝ անգլ. դեսպանուհի Յ. Բըրրի կ'յաջողի իր ներումն ապահովել, Անցնելով Պարսկաստան, 7 տարի կը մնայ Դաւէթ. կը կարգուի Շահին Պալատան բժիշկ եւ չղադրի դարկ տալէ բարեգործ. ու կրթ. գործերու, 1903-6, ղինքը կը տեսնենք Աղեքսանդրիա, ուր Լ. Յ. Դաշնակցութեան լսարանը, նաեւ «Կամուլէթ» անուն տպարան մը կը բռնայ ուրիշ լոյս կ'ընծայէ Հորիզոն թերթը, Առողջապահական եւ այլ պաշտօններով կը հրաւիրուի Պարսկաստան եւ 6 տարի Պէնտէր Կէզ քաղաքը կը հաստատուի, արժանանալով տիտղոսի եւ պատուանշաններու, — Սահմ. հռչակումէն վերջ Պօլսոյ դալուն՝ մեկտուս կ'ընտրուի Սվազէն, եւ ազգ. երեսփոխան Խարբերդէն 1912ին. — Երկոտանեակ մը իր երկերէն յիշենք Ժողովրդի քաղկալները, Աղբիւս մը յիշատակաւնը, Վիպ. հաւաքածոյ, Դպրոցական առողջապահութիւն, Երկխաների սնունդը եւն.։ Աշխատակցած է Թրքահայ եւ արտասահմանեան թերթերու, Եւրոպ. հանդէսներու եւ դիտական երկարաշունչ գիրքերու՝ ֆրանսերէն։

14. **ԼՍԻՈՆ ԿԱՐԱՆՅ (ԳԻՐԵՃԱՆՆ).** — Ծնած է Սամաթիա

1875ին, Շրջանաւարտ Ռօպէրթ Գօլէճէ, Պահ մը Բիւզանդիոնի խմբագրատունը պաշտօն վարելէ վերջ՝ քղք. պատճառներով կը մեկնի Ամերիկա եւ Վեր. Հընչակեան իր ընկերներուն հետ Պօսթըն կ'սկսի հրատարակել Չայն Հայրենեաց թերթը, Կ'անցնի Եգիպտոս եւ Ռոզետի Պաքի մէջ գրագրութիւն կ'ընէ, Արփիարի սպանութենէն ետք՝ կ'ուղեւորի Աթէնք, ուրիշ Պօլսոյ՝ Սահմանադրութեան հռչակումէն, — Հեղինակ Դրախտի երգեր բանաստեղծական հատորին, 23 Հօկտ. 1908ին կը վարէ խմբագրութիւնն «Չայն Հայրենեաց» Ա. տարին, իսկ 1912ի սկիզբէն՝ «Մուրճ» օրաթերթի։ Անգլ.է

հայերէնի կը վերածէ Բուրաւն ու Լինչի երկհատոր պատկ. Հայաստանը, Յրմն. Յեղափոխութեան Պատմութեան Թարգմանիչն ալ եղած է՝ Բ. հատորէն սկսեալ։

15 ՍՄԻՍԻՍ ԲԻՐԱՏ (ՏԷՐԳԱՋԱՐՆԵՑ) . — Ծնած է Ձեյթուն 3 Մարտ 1862ին . 1871-80ին աշակերտ Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վրժրն .

1880-2ին Մարաշ՝ իբր ուսուցիչ ու տնօրէն . 1882-3ին Ձեյթուն՝ Միացեալի ուսուցիչ . Այդ. ատեն է որ պաշտօնակից ի . Տատո. րեանի հետ կը պատրաստէ Ունիա կամ Զերուն տեղագրականը , որուն ձեռագիրը 3 . Ալլահվէրտեան շորթելով իբր իբր մամուլի յանձնած է վերջէն . 1885ին Սիս դպրոց մը կը բանայ . Նոյն տարին Պօլիս գալով կը ծանօթանայ գրչի մարդոց եւ կ'ամուսնանայ Գալֆայեան Որբանոցէն վարժուհիի մը հետ . 1885-7 , տնօրէն Կիւմիւլճինէի եւ Ձեյթունի դպրոցներուն , 1887-90ին ալ Սամսոն՝ ուր կրթարան մը կը հիմնէ . Իբր հնչ . գործիչ՝ կը ծանօթորդէ

գաւառներ , բրդականտի գործով , բայց ձեռքակալուելով 5 տարի Մարաշի եւ Հալէպի բանտերը կը մտայ կնոջը հետ . Աղատ արձակուելուն՝ Պօլիս կուգայ եւ 1 տարի կը պաշտօնավարէ Գատըքէօյի Արամեան դպրոցը . 96ին Եգիպտոս կը փախչի եւ դադրելով յեղ . կուսակցութեան մը պատկանելի՝ կը նուիրուի կրթ . , գր . եւ հասարակական գործունէութեան . Գահիրէ հիմա՞ծ դպրոցը կ'աջողի 4 տարի շարունակել եւ հրատարակել Փիւնիկ եւ Նոր օր թերթերը . 1904ին Աղեքսանդրիոյ ալդ . դպրոցին տնօրէնութեան կը կոչուի զոր 2 տարի կը շարունակէ . 1907ին կը տեւանքը վերս . Ռաւմանիա , ուր տարուան մը չափ մտալէ վերջ՝ կ'ստիպուի Եգիպտոս դառնալ , լրտեսութեան մը զոհուելով . Սահմանադրութեան հոյսով մին՝ շունչը Պօլիս կ'առնէ , նետուելու լրագրական եւ ուսուցչական ասպարէզները . Պահ՝ մը շարու նստած էր Փիւնիկը , նաեւ Գաղափար թերթը (42 թիւ) . Այդ . երեսփոխան քնար . իր ծննդավայրէն . — Երկերը՝ մեծ մասամբ աղգավէպ , յեղատփոխական կեանքէ . Բանահ բան , Երչարդե Սասուն , Զիքունի վրեժը , Դեպի Երչարդ , Իննսուն-վից , Զեքունցի վրդպ.ք . Որդեպան ծնողք , Սասունիկ ետք , Վերջին յերդը , Տեմիր Մուշու , Վիզարաւոր Հերոսը , Թիակապուններ , Աւարայրի սածիլը , Ազատութեան համար , Արիւնի ճամբուն վրայ , Ահաւան Զեթունցիքն , Բուրգեռէն , Պատմութիւն Հայոց (Ա . Հատոր) , Արիւնի ձոր (3եւ Մահու տղ . , Զեռադի կը թողու Բանաստեղծութեանց հատոր մը , Լեռնականի մը յուշահերթ , Լեռին կոյսը , Հեմրիար (Վօթէրի) . — Հմուտ գրբ . ի , Ֆրնս . ի եւ պատմութեան :

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր Ա Յ Ա Շ Ի Բ Ա Ն Տ Է Ն

28 Ապրիլ 1915 . — Ինծի համար մտահոգ մի՛ բլլար . ողջ եմ եւ հանգիստ . առանձին ալ չեմ , 84 հոգի ենք : Մօտ առնենէն կ'ազատինք Աստուծով :

16 Մայիս . — Թէօտօս . Մենծիկեան . հակառակ Ալի Էրպէր ետնէն եկած հեռագրին — որով տեղեկութիւն կը արուէր թէ իր Պօլիս դառնալուն հրամանն առնուած է — տակաւին հոս կը մնայ : Ութը հոգիէ աւելի ենք Պարսկահպատակներս . խնդրագիր տուինք , պատասխանի կ'սպասենք : Պատրիարքարան ալ հեռա-

գրած էինք. լուր մը չստացանք: Աստուածաշունչ մը զրկեցէ՛ք որ տրտմութիւնս փարատի:

26 Մայիս. — Յոյսս մեծ է՝ Արդարութիւնը հուսկ ուրեմն երեւան գալուն մասին: Ասիկա փոթորիկ մըն է որ պիտի անցնի, հոգ մի՛ քնէք:

30 Մայիս. — Անցեալ շաբթու մեր մէջէն Ակնունի, Խաթակ, Զարդարեան, Ճանկիւբեան, Տաղատարեան եւ Սարգիս Մինասեան էնքարէէն կանչուած ըլլալով մեկնեցան. չենք զիտեր թէ հիմա ո՞ւր են: Կը ցաւիմ որ, հակառակ Բռնապետութեան տակ շատ մը գոհողութեանց ենթարկուելով՝ այս Ազատութեան ու Սահմանադրութեան շրջանին հասած ըլլալուս, նորէն անիրաւ տեղը զրկանքի ենթարկուեցանք: Ա՛ս պիտի ըլլար արդեօք բախտն անոնց որ Հայրենիքի սիրոյն, տարիներով այնքան տառապանք ու նեղութիւն կրեցին: Եթէ Թալաթ պէյ գիտնայ թէ ընտանեօք ի՞նչ աղէտի ու զրկանքի ենթարկուած եմ, վերջ պիտի տայ ներկայ վիճակիս՝ որ կը նսեմացնէ իր վեհանձնութիւնը (մէքալիք): Խնդն կ'ինս. զուէն որ Բռնապետութեան տակ այնքան թշուառութեանց մատնուելուդ հետեւանօք աչքիդ լոյսէն եւ աշխարհի տեսութենէն զրկուեցար, ո՞ր ոստիկանութեան տնօրէնը պիտի չգլխաւորուէ փրագ, վիճակիդ հասու ըլլալէ վերջ: Անշուշտ պիտի գայ օր մը -- եւ այն օրը շատ մօտ է -- որ Արդարութիւնը պիտի յայտնուի. ի՞նչ օգուտ սակայն, բաշածնիս մեզի պիտի մնայ:

6 Յունիս. — Պատրիարքարան երթալիք եւ Արքայան Հօր յարգանքներս հաղորդել վերջ՝ ըսէիք թէ միայն Խօսնասարեանի ազատ արձակումը ձեռք բերել բաւ չհամարէր, միւս բանտարկեալներուն ալ ազատութիւնն ապահովէր: Այս տողերս կարդացէ՛ք իրեն:

ՍՄԲԱՏ ԲԻԻՐԱՏ

16. ՀԱՄԲ. ՀԱՄԱՐԱԲՈՒՄԵԱՆ. — Ենած է Պոլիս 1890ին, Էսա-

եանէն և Կեդրոնականէն ընթացաւարտ: Սահմանադրութեան վաղորդայնին լրագրողի իր ֆէպիւն ըրած է «Սուրճան-դակի ի խմբագրատունը. յետոյ անցած է «Լեզատամարտի, մինչեւ անոր իսպանումը՝ յօդուածներ գրելով տնտեսական և պետական-օրէնսդրական խնդիրներու մասին, Աշխատակից Լա թիւրքիսի, Է. Զէրալտի և թղթակից «Պ. Թակէպլաթի, Ք. Զայթունկի և Է. Լ. մանիթէնի: Ազագրութեան արուեստ սորվելով՝ դրաւ որ քննութեամբ Եւրոպայէն ստացած է վկայական ու պատանշան: — Դաշնակցական:

17. ԲԱՐՍԵՂ ՇԱՀՊԱՋ. — Ծնած է Պոյաճըքէօյ (Վոսփոր) 1883 Յունիսին, Ուսումը կ'ստանայ Մայր Վարժարան, Կեդրոնական և Մխիթար-

եանց (Գաղղիքէօյ) ուրիշ ընթացաւարտ՝ կ'ուղարկուի Վենետիկ, Հոն 2 տարի մնալով կը վկայուի, և Ահարոնեանի մէկ այցելութեան առթիւ՝ Դաշնակցա- կան կը մկրտուի: Պօլիս դարձին՝ Շախ- տանձեանի հետ կը հրատարակէ «Ծա- դիկ» թերթը, 1903ին, Օրմանեան Ս.ի վրայ կատարուած մահափորձին հետեւ- անօք երբ կարգ մը հայ տղաք կը ձերբակալուէին՝ կը փախչի եգիպտոս, ուր 5 տարի կը մնայ առեւտր. ասպա- րէզի մէջ, չմոռնալով իր կրակոտ մաս- նակցութիւնն ունենալ ազգ. խնդիրնե- րու և բանախօսութեանց ատեն, նաեւ աշխատակցիլ արտասահմանի թերթե-

րու: Աղեքսանդրիա հրատարակած է Կրակ թերթը (2 թիւ), Այլասիտուրիւն և Եսասիտուրիւն գրքոյկը, Մտակ կիսամետր և Հալիւննէր թուեցիկը: Սահմա- նադրութեան վաղորդայնին Պօլիս կուգայ և կ'ուղեւորի ներքին գաւառներ, հասարակական գործիչի իր դերին հաւատարիմ: Նոյն պաշտօնով կ'անցնի Պուլ- կարիա, Եգիպտոս՝ ուր 1912ին ամուսնանալէ վերջ կը մեկնի Բարիզ իրաւաբա- նութիւն սորվելու: Մ. Վարանդեանի հետ կը շարունակէ Pro Armenia-ն ու կ'աշխատակցի «Հայրենիք»ի և «Հորիզոն»ի: Քիչ մնացած էր փաստաբանի վկա- յական ընդունելու, երբ Բիւրճ. Պատերազմի նախօրեակին Պօլիս դարձաւ՝ Վիքթօր Պէռաուի կողմէ իրեն վստահուած պաշտօնով մը:—Օմտուած էր դիւ- րասահ գրելու և խանդավառօրէն հրապարակախօսելու կրկնակ կարողութիւն- ներով:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Ինչ եղկելի «պայմանադրական սուտ» մըն է Քաղաքակա- նութիւնը: Ինչ յիմար են մարդիկ: Ինչ է պատերազմը, ինչ է պետութիւնը, ինչ է յեղափոխութիւնը: Ինչո՞ւ քանի մը հոգիներ տառապին յեղափոխելով, ուրիշներ տառապին՝ զանոնք զսպելու համար. ինչո՞ւ այս ինչ ազգին պատկանող երիտասարդներ տան- ջուլին՝ սպաննելու համար այն ինչ ազգէն ուրիշ տանջուող երի- տասարդներ. ո՞վ է իրաւունք տուեր դասակարգ մը մարդոց՝ ըսե- լու թէ հողի այս պատառը «իրենցնի է ևւ այն պատառը՝ ուրիշ- ներուն»: Ո՞վ է տուեր սահմանները. ահ, յիմար մարդիկ որոնք Կեանքին քովէն կ'անցնին անտարբեր՝ առանց զայն ապրիլ զիտ- նալու, ևւ փոխանակ պարզելու՝ կը խնդոն միտքերը, Երազը Երկունքի կը վերածեն ևւ կ'ուզեն անպատճառ որ «Արցունքի ծո- վեր»ը «Արցունքի Լիճ»ի վերածուին:

Իր անտիպ մէկ նորավէպէն
արտագրուած

Ռ. ՇԱՀՊԱՋ

18. ԱՐՏԱՇԷՍ ՍԱՐԴԻԹԻՆՅԱՆ (ԻՅԲՏԱԿԼԵՏԱԳՐԱՐԻԱԳ).—

Ծնած եմ 3 Հոկտ. 1873ին Մալիարա, — մենաւոր, աղքատ, աղտոտ ու մե-

ռած՝ արեւելեան գիւղաքաղաք մը, ուրուն դարնանային արշալոյսերն ու աշնանային վերջալոյսերը հրաշալի են սակայն։ Ուսումն սուած եմ շատ անկանոն եղանակով՝ Ծննդավայրիս նախակրթարանը, շրջան առանց բոլորելու։ Դպրոցը թողելէս անմիջապէս յետոյ՝ մտած եմ հօրս խանութը, իբր կենսաշահութիւն։ Ամառը բռնապետութեան շրջանին՝ դուրս չեմ ելած Մալիարայէ։ չեմ չամբարդած։ Գրականութիւն ըրած եմ իբր սիրող։ Կարծեմ թէ գրած եմ, որովհետեւ չէի կրնար չգրել։ Բայց ըրածիս վրայ հաւատք չունիմ։ Երկասիրութիւններս են՝ քերթուածներու 2 հա-

տոր, Լիւիս Գնաւ (1902) և Երկունք (1906)։ տեսակ մը վարանումով կուտամ անոնց անունները։ Պատրաստ ունիմ հատոր մը, Նոր Գնաւ՝ որուն վրայ երկարորէն աշխատած եմ, կարելի է ըսել՝ տարիներով։ Քիչ մը կը յուսամ թէ լաւագոյն գործս պիտի ըլլայ ան։ Ընդարձակ առումով, գրականութեան շահը կը նկատեմ գերազայնը բոլոր կարելի շահերուն։ Աշխարհի տեսարանն՝ ըստ գեղեցկութեան վերաբերելու պայմանով միայն՝ ապրելուն մէջ շահեկանութիւն կը գտնեմ։ Թերեւս՝ բոլոր պարապութիւններուն լաւագոյնը Գեղեցիկին պարապութիւնն է։ անտարակոյս ճաշակի խնդիր։ այս՝ իմ ճշմարտութիւնս է։

*** Տաղանդաւոր գրագէտը կանուխէն ուղիատակցած է թրքահայ մասունքին՝ քերթուածներով, գեղեցիկ արձակներով և քննադատականներով, որոնք յայտնի անուն մը ապահոված են իրեն։ Գրականութեան մէջ իր մուտքը բանաստեղծութեամբ ըրաւ՝ Կարօ ծածկանունով, և քերթողը ցվերջ ապրեցաւ իր մէջ։ Իսկ իբր արձակագիր և գեղագէտ-քննադատ՝ անժիտելի կարողութիւն մը ցոյց տուաւ իր գրական վերլուծումներով։ — Երէջ եղբայր՝ գրագէտ Վահան Յարութիւնեանի։

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ի Ր Ե Ի Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

Այսօրուան իմացական դաստիարակութիւնը չի յաւակնիր իմացականութիւն մը տալ անոնց՝ որ չունին զայն։ Անոր ձրգտումն է կատարել յայտադեղի (révélateur) ճիշդ դեր մը։

Լուսանկարչական զգայուն տախտակին անբիծ երեսին վրայ hydropinoneի լուծոյթ մը կը լեցնեն, ու երեւան կուգայ յանկարծ պատկերը՝ որ կար հոն անտեսանելիորէն միայն։ Բազմաթիւ տեսակի յայտադեղներ կան։ անոնցմէ մէկը միւսէն աւելի լաւ կրնայ ըլլալ։

Արդի դաստիարակութիւնը յայտադեղներ կ'առաջարկէ մարդկային իմացականութեան զարգացման համար։ Ու այս անգամ իր դերին մէջն է, — համետ՝ բայց յարգելի դեր մը։

Միեւնոյնն է նաեւ նկարագրի կրթութեան համար։ Մար-

դուն մէջ երբեմն կան գաղտնի գանձեր: Կսպասեն այն ձևերը, որ դուրս պիտի հանեն զիրենք ենթագիտակցութեան մթու թիւներէն:

Բարոյականի գիրք մը բարոյական չի տար անո՛ր որ անընդունակ է կամ անզգայ՝ զայն ընդունելու. բայց շատ օգտակար կրնայ ըլլալ անո՛ր համար որուն մէջ բարի սերմերը կան բարոյական յատկութիւններու:

(Անտիպ) 1912

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ,

19. ԴԱԳ. ՍԱՅԱՊԱՆԵԱՆ (ԳԱՅԼԱՆ). Իճնակեցնագրութիւն. — Ծնած եմ Դոնիա 1880 Յունիսին, և հոն ստացած նիւն. կրթութիւնս:

1896ին յաճախած եմ Պէրպէրեան, յետոյ Իզմիրի Ամերիկեան վարժարանը 2 տարի, և մտած առեւտր. աստղաբէշ: 1901ին անցնելով ծննդավայրս՝ Ճ տարի իւր թարգման մնացած եմ անգլ. հիւպատոսին մօտ, այդ ժամանակամիջոցին ալ 1½ տարի փոխանորդութիւնը վարած՝ նոյնին բացակայութեանը, 1909ին կրկին Պօլիս անցնելով, տնօրէն կարգուեցայ «Շէհնալ» հանդէսին: Առաջին գրութիւնս հրատարակուած է «Սուրհանդակ» մէջ, երգիծական կէս-երկ-վայրկեանական մը: Յետոյ աշխատակցած եմ պօլսահայ թերթերու, հանդէսներու և տարեցոյցներու: Տ. Ա. ի «Մասիս»

ներուն մէջ երեւցած վ. ծածկանունով ոտանաւորներս տեսակ մը թղթակցութիւններ էին՝ ուղղուած անո՛ր որ այսօր կիսն է եղած: — Երկերս. Առաջին սեր (վիպակ դպրոցական կեանքէս), Ներաշխարհ, Բոցեր եւ Բնկ. (երգիծատետր) և Այրիախնամ-Որբախնամի ընդարձակ Տեղեկագիրը երբ կ'անդամակցէի նոյն Յանձնաժողովին (1911-2). Մտադիր եմ հրատարակել քերթուածներուս հաւաքածոն և «Հ. Հայնէի լաւագոյն էջերը», նաեւ անգլ. է թարգմանած Քօնքնայի «Մեծ Ստուերը» վէպը (հարօլէօն): Դաւանի զաւակ, մասնաւոր սէր մը ունեցած եմ որսորդութեան: — Նախասիրած հեղինակներս. Ռօթման, Լ. մարթին, Տը Ռէնիէ, Հայնէ, Բոիւտօմ, Սիլվէսթր ևն.: որոնցմէ ունիմ խել մը թարգմանութիւններ:

✱ Գայլակ սպիւ. երեսփոխան ընտրուած էր իր ծննդավայրէն:

Ա. Չ. Բ. Ե. Ր. Ո. Ի. Ե. Ր. Գ. Ը.

Ես կը սիրեմ երկնագոյն բու աչքերըդ ոսկեծիր.

Իրենց ծաւի, լուրթ ցոլքով,

Խորն անտրջներ բընացող ջինջ աչքերը անյարիր,

Ալիքներու. պէս վրդով:

Պատուհանները հոգւոյդ՝ որոնց նոյն իսկ է՛ն նրբին
 նալուածքին մէջ վիժանուտ,
 — Ուր կրկնապէս կին ես դուն — կը ցոլայ թռիչքը յետին
 Ու աննըշան խոհերուդ:

Փողոցին մէջ, երբ կ'անցնիս, ամէնքն ապշած կը մնան՝
 Անոնց թովքին տակ կախարդ,
 Ինչու որ բուն ծաղիկը աչքերդ են, ո՛չ թէ ան
 Ձոր չըփակիդ կ'ընես զարդ:

Ո՛հ, այնքան թարմ են անոնք, յօնքերուդ տակը լայնշի,
 Որ կը խորհի ամէն ոք՝
 Թէ նշածու այդ երկար աչքերն իրաւ ալ նուշի
 Պէս հեշտաբոյր չե՞ն արդեօր:

Օտարին բոլը անոնք միշտ մտացիր, թախծոտ են,
 Ու երբեմն ալ հեգնական.
 Պղատոնական ակնարկներ միայն ինծի կը նետեն՝
 Իբրեւ սիրոյ գրաւական:

Էայց, քողերու տակ դողոյժ, երբ իրենց հետ մինակ ես,
 Կուգեն որ շնորհ մուրամ ես.
 Եւ՝ բանտուած սպիտակ թիւերուդ մէջ՝ կը շնչեմ
 Ինչ որ կ'ըսեն գաղտնապէս:

Անտիպ

ՄՕՐԻՍ ՌՕԼԻՎԱ
ԹՐԳՏ. ՓԱՅԼԱԿ

20). ԳՐԻԳՈՐ ԹՈՐՈՍԵԱՆ. — Ենած է Ակն 1884ին. Մանուկ հա-
 սակէն Պօլիս գալով, նիւն. կըթուծիւն մը ստանալէ ետք՝ սլահ մը պաշտօնեայ

որոնք են Կիկօ, Կիւնօ, Հիւկօ (երբեմն դադրեցուցուելուն համար անուն փո-
 խած), Կուկուկ, Ջուռնա, Հի-հի-հի (նոյնպէս)։ Ե տարի հրատարակած է Կիկոյի
 Տարեցոյցը։ — Եւստակիոսները՝ ԲԱՆԱԳՈՂ, ԼՈՒԻԹԻԻՆԵԱՆ և ԸՆԿԵՐ ԿԻԿՕ։

21. ԳԵՂԱՄ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ. — Ենած է Պօլիս 1883ին. Ուսումը

ստացած է Կէտիկ փաշայի աղբ. դըպ-
րոցը՝ Վարդգէսի և Լ. Շանթի շրջանին,
Պատանի հասակէն լրագրական ասպա-
րէզ իջնելով, «Մանգուլէ»-ի խմբա-
գրատունն ըրած է իր ճեպիւն. իսկ Ազա-
տամասի երեսուցէն մինչեւ խափանուող
մոայուն իմբադիրը եղած է նոյն թեր-
թին, Մտերմին՝ Շ. Միսաքեանի հետ
16 Դեկտ. 1908ին կ'սկի հրատարակել
Ազդակ գր. հանդէսը (41 թիւ), իսկ
վերջերը Մեհեսեմը՝ Կ. Զարեան և Յ.
Բիւֆէճեանի հետ, Խոստմանից տա-
ղանդ մը, Ունի գրական գողտրիկ է-
ջեր. — Դաշնակցական:

ԽՈՆԱՐՀ ՀԵՐՈՍԵՐ

... Կայծերը կը ցայտին մթութեան մէջ, ինչպէս երկաթեայ
անսպառ հրթիռէ մը, ինչպէս հուրքի հզօր շատրուանէ մը, բազ-
մապատիկ հաճանդուելով և անծրեւելով լուսեղինաբար, մթու-
թեան մէջ՝ խոր ու թանձրամած՝ գամ շինողներու հէք ու թըշ-
ուառ զործանոցին:

Եւ մուրճերը կ'իջնեն սալին վրայ. ահաւոր ու դղրդազին բա-
խումներով, զայրագին ու վրիժառու թափով, մոլեգնութեամբը
բարբարոս կամքի մը, խրոխտազատ ու ժգնութեամբը զործաւորի
բազուկին, կուելով ատրաշէկ երկաթը, մինչև որ նորաստեղծուի
բեւեռը սրածայր:

... Իրենց զրկանքին գիտակցութենէն դժնէցած՝ բայց անով
իսկ հպարտ, զործաւորները անխոնջ են իրենց խոնջէնքին մէջ,
եւ եթէ դժբախտ են իրենց Տառապանքին մէջ, իրենց Կամքին
մըճեայ ծայներուն տակ կը խեղդեն իրենց դժբախտութիւնն ու
Տառապանքը որոնց ծոցէն արծանացող կամքին ոյժովը կը շինեն
իրենց գամերը: Կայծերու շողը կ'երթայ լուսաւորել իրենց դէմքը,
վասն զի լոյսը՝ մութին մէջ անոնց մոռցուած և անտեսանելի
հերոսութիւնը սրբացնել կ'ուզէ. վասն զի տառապանքի, կամքի
ու ստեղծագործ Աշխատանքի բովէն հերոսութիւնը կը յառնէ:

Կ'իջնեն, կը հարուածեն ու կը թնդան մուրճերը ահա՝ գամ
շինողներուն, հրաշէկ երկաթէն կը ցայտին կայծերը, և, անոնց
ու հնոցին ստեղծած շողքերուն բնդմէջէն՝ կը լուսաւորուին դէմ-
քերը Աշխատանքի Խոնարհ Հերոսներուն:

ԳԵՂԱՄ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

22. ՏԻՂՐԱՆ, ԶԻՕՆԻԻՐԵԱՆ. — Ծնած է 1881ին Կիւմիշխանէ, թշուառ մանկութիւն մը անցուցած եւ՝ — կը դըն ինձ — որուն երախտա-

պարտ եւմ: 1897ին, բախտին մէկ զարմանալի խաղովը՝ Գաղատիոյ Կարմիր Վանքի որբանոցը դառնուած է: Ի՞նչ Վանքի զէպին մէջ պատկերացուցած է նոյն որբանոցին ներքին կեանքը: 1903ի ընթացաւ արտ «Էրպէրեանէ» ուր որդեգրուած էր և ուր երկար ատեն դաստիարակուած է պատմութիւն, աշխարհագրութիւն և օտար աղբաց մատենագրութիւն որոնք իր մասնագիտութիւններն էին: Ուսուցչական իր պաշտօնավարութիւնը շարունակած է նաև պատահայ վարժարաններու մէջ, միաժամանակ երեւալով թերթերու և հանդէսներու մէջ՝ յաջող վիպակներով:

Քերթուածներով ու քննադատականներով, նորավէպերուն իր մէկ հաւաքածոն, Հայրենի Զայնէր, լոյս տեսած է Զարդարեան Դրատան կողմէ: Շրջագայած է Եւրոպա և Տաճկահայաստան ու իր հետաքրքրաշարժ տպաւորութիւնները յանձնած Մամուլին, Խոստմնալից այս տաղանդը որ հրասարակախօսութեան ալ մեծ ընդունակութիւն ցոյց տուած է, 1911-12ին Մ. Շամտանձեանի հետ լոյս ընծայած է Ոսթան եււամետայ մեծ պարբերագիրը:

Մ Ա Յ Ր Ի Կ Ի Ս

Հին օրերու քաղցր խօսք մը՝ բարեկամի մը պէս կ'անցնի քովէս ու կը յուզէ զիս այս զիշեր:

Հին օրերու ծայն մը խիղճիս կը հպի. մօրս ժպիտն է, մօրս ժպիտը որ կ'արթննայ իմ մէջս: Ա՛հ, մայրս հիւանդ, մայրս նիհար, լքուած կին:

Պատմութիւն մը կը շրջի ականջիս մօտը, անորոշ աղու շեշտերով: Մայրիկիս ծայնն է որ կը յիշեցնէ այնքան անուշ օրերդ մը թախծոտ:

Օ՛հ, հին բարի երգ, սո՛ւրբ աւասպել, սո՛ւրկէ եկար այս զիշեր՝ մօրս ժպիտին հետ: Ո՛րքան ապրեցայ, Աստուած իմ, մոռցած եմ իր դէմքը տոմոյն:

Երանի՛, սո՛վ մայր, դեռ պզտիկ, դեռ անմեղ՝ տանէին հոգիս հովերուն հետ, ու մեղրամոմի հիւսքերով պատէիր թաթերս մանրիկ:

Հիմա մեղրամոմի թեւեր կը խեղդեն զիս ամէն օր, ու հոգիս կը փռուի մութ խորշերու, խոնավ լորձնոտ գետիններու վրայ, կատաղի վիրաւոր սողունի մը պէս:

Երանի՛, սո՛վ մայր, դեռ պզտիկ, դեռ անմեղ, ծորին ոգիները

հովերուն հետ վազցնէին իմ հոգիս, ու քու արցունքներուդ մէջ ու քու արցունքներուդ տակ տանէին զիս:

Հիմա արցունքները մեղքի՝ բիւրեղ կ'ըլլան սուր ու այտերս կը խոցոտեն: Հիմա համբոյրները հրաշէկ երկաթներու պէս դէմքս կը մրկեն, ու սիրտս, տե՛ս, աւերակ:

Օ՛ մայր, համբոյրիդ տակ, արցունքիդ տակ, դեռ պզտիկ, դեռ անմեղ՝ պիտի ուզէի ննջել ու մնունի՛լ . . . :

Տ. ՁԵՕԿԻԻՐԵԱՆ

23. ՇԱԽԱՐՀ ԳՐԻՍԵԱՆ. — Ծնած է Պէշեքթաշ 9 Յուլիս 1886ին: Բաջորդաբար աշակերտած է Մաքրուհեանի, Պարտիզակի ամբիկեանի, Պէշ-

պէրեանի և Ռ. Դօլէճի. իսկ 1906ին Խարիզ տնցնելով՝ յաճախած մարմնամարզական վարժարան, իսէ Ժանսօն (Տէպօնէ), ապա Լօնտօն՝ 2½ տարի աշակերտելով Սանտօվի և վկայուելով: Պօլիս դարձին՝ մարմնամարզի ուսուցիչ կը կարգուի զանազան դպրոցներու, և մասնաւոր դասեր ստանձնելէ զատ՝ կը կազմէ մարմնամարզական ակումբներ այլեւայլ արուարձաններու մէջ. 1911 փետր.էն սկսեալ հրատարակած է Մարմնամարզ պատկերազարդ ամսաթերթը (յետոյ կիսամեայ) որ 4 տարուան մօտ կեանք մը ունեցաւ եւ որուն բովանդակութենէն շատեր օգտուեցան, իբր

«պզգային ֆիզիքական կրթութեան օրկան» է մը. — Յ. Թ. Հինթլեանի հետ հրատարակած է նաև Պօյ-Սփաւորը եւ իր կեանքին նշանակը դրոյշկը. — Եղբայր Տքթ. Ճանիկ Գրիսեանի. — Դաշնակցական:

24. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՍԵՆԱՆ. — Ծնած է Վան 1883ին: Ընթացաւարտ եւէտիզօւլէի Որբանոցէն և Կալաթա Սէրայի իսէէն: Աղգ. դպրոցներու մէջ աւանդած ֆրանսերէն և մաթեմատիք: Պաշտօնեայ Բաղդադ փաշայի էրէյլիի ամխահանքերուն: Դրիզոր նոր ծածկանունով բանաստեղծութիւններ հրատարակած է պօլսահայ հանդէսներու մէջ, և ֆրանսերէնի թարգմանած՝ Ռ. Զարդարեանի «Յայգալոյս» ու Լ. Շանթի «Հին Աստուածները»: Յիշատակելի է իր քերթուածներէն Զրաւոյշները՝ տե՛ս Աղղակ): — Դաշնակցական:

25. **ԱՐՄԷՆ ՏՈՐԵԱՆ (ՀՐԱԶԵԱՅ ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ).** — Ծնած է Իւսիկեայ 1892 Յունարին։ Հոն Հայութիւն չգտնուելուն՝ կը յաճախէ Յոյնի

գալոց, յետոյ Մանասթըրի Ֆրնա. վարժարանը զոր կ'ամբողջացնէ։ Պօլիս դաւով 1911ին ընթացաւարտ կ'եւլէ Բանկալթի Միթարեանց վարժարանէն ու կը մեկնի Բարիզ։ Սօս պօնէն վկայականը ստանալուն պէս կը դառնայ մայրաքաղաքս 1914ին, ուսուցչութեամբ ու դրահանութեամբ պարապելով։ — Բարիզ ապրած միջոցին լոյս ընծայած է L'arène հանդէսը, նաեւ Հիւ կոյի և ուրիշներու ամսուին ձօնուած գրքոյկներ։ Քերթումներէն մաս մը հրատարակուած կայ «Շանթ»ի մէջ։ — Գիշերանց ձերբակալուած «Արդի վարժարան»էն։

26. **ԱՐԻՍ ԻՍՐԱԵԼԻԱՆ.** — Ծնած է Կիւմիւշհանէ 1885ին։ Վերստիկի Մ. Ռափայէլեան վարժարանէն ընթացաւարտ։ Ամերիկա անցնելով՝ հոգատնտեսութիւն կը սորվի և կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ։ Բրօքա-

26

27

կանտիսթ եւ աշխատակից «Հայրենիք» թերթին (Պօթլըն) ուր լոյս կ'ընծայէ ուսումնասիրութիւն մը Ամերիկական գաղթականութեան վրայ։ 1910ին կուգայ Պօլիս ու կը պարապի ուսուցչութեամբ, «Ազատամարտ»ի յօդուածագրութեամբ և բրօքականտի գործով։ Ունի քանի մը գրքոյկ թարգմանածոյ։ Գրական ծածկանունը՝ «Իսրայէլ Տիրուհի»։

27. **ԱՐԱՐԱՆ ԹԱՊԱԴԵԱՆ.** — Ծնած է Ատաբաղսր 1878ին։ Ուսումը հոն, ապա Արմաշ ստանալով կը մտնէ ուսուցչական առարկէ, մինչեւ Պօլսէն իր տարագրումը պաշտօնավարելով Դպրեվանդաց, Որթաքէզի, Պալաթի ևն. վարժարանները։ Աշխատակից պօլսահայ թերթերու։ — Երկերը. Հանդէս հայ եւ շնորհ. գրականութեան, Գանձ Ոսկեղէն Դպրոցի, Ասանայի ծննդեան ծառը, Հայոց գրեռու գիւտը (տրամախօսութիւն)։ — Դաշնակցական։

28. ՅԱԼՈՐ ԹԻՐԱՅԱՆ (ՅԱԼԹԻՐ)։ — Ծնած է 22 Օգոստ. 1879ին
Հաճն. Նին. կրթ. ք. ստացած հոն, յետոյ Ատանայի ազգ. եւ Յիսուսեան

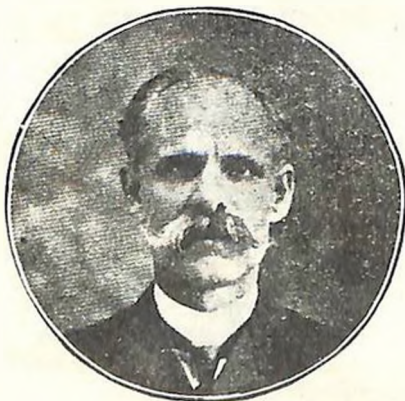

վարժարանները, 1897ին Պոլսի գալով, 1900ին ստացած է դեղագործութեան վկայական։ Հաճնի եւ Ատանայի մէջ յաջորդաբար իր դեղարաններն ունեցած է, միաժամանակ թղթակցութիւններով աշխատակցած է պոլսահայ թերթերու՝ Յակիթէր, Հմայեակ, Տաւրոս, Զիթօ եւ Թղթակից կեղծանուններով։ Կիլիկեան աղէտէն մահապառ ազատած՝ դարձած է Պոլսի եւ «Ատանա» դեղարանը բացած Դուրգաբու։ — Հեղինակ Արուեստ Լուսավարչութեան, Ասանայի կեանք եւ Կիլիկիոյ Աղէտը (5 հատոր) գիրքերուն։ Այս վերջինն (ամբողջովին գրաւուած կառավարութեան կողմէ)

ներկայացուցած էր իդմիրեանցի, կը թողու Հանքի գաւառաբարձրոյր գործը՝ ձեռագիր։

Բ.—ԱԶԳ. ՈՒ ԿՐԹ. ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ ԵՒՆ.

29. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆ (ՄՈՒՐԱՏ)։ — Ծնած է Հաճն 1867ին, Ուսումը տեղւոյն Միադեպի դպրոցը ստանալէ վերջ՝ կուգայ Պոլսի եւ իտալի վարժարանէն վկայուելով կը մտնէ Բժշկ. համալսարան, ուրկէ թեւաւարտ՝ կ'ստիպուի հեռանալ, 1888ի Հնչ. Կուսակցութեան առաջին կազմակերպիչը, Համետեան Ռէժիմի դէմ՝ իրր թունդ բողոքարկու եւ գլխ. կազմակերպիչ Դուրգաբուի «անդէն ցոյց»ին՝ որուն հետեւանօք կը փախչի Աթէնք, Կեդրոնին հրահանգով Կովկասէն կ'անցնի Սասուն, ղեկավարելու 95ի յեղափոխութիւնը որ հուսկ ուրեմն առիթ տուաւ Եւրոպ. միջամտութեան եւ Մայիս 11ի Բարենորոգմանց Ծրագրին։ Սասնոյ շրջանի բնակչութիւնն իր փրկիչը նկատած է զինք, քանի որ կրցած է ապրիլ կեանքի, ինչքի ու սպառնալից անվտանգութեամբ, — զոնէ միջոց մը։ Այդ ապստամբութեան ընթացքին է որ Մուրատ ձերբակալուելով Բաղէշի բանտը կ'առաջնորդուի, ուր 2 տարի կը մնայ։ Դատաւարութիւնը տեղի ունենալով՝ կ'արձակուի մահուան վճիռ, որ օտար աղբեցութեամբ կը վերածուի ցկեանս բերդարգելութեան։ 12 տարի Տրիպոլիս արդեւարմով, 1904ին կ'աջողի իրոս տալ դէպի Ֆրանսա։ Բարեզ պահ մը մնալով կը մեկնի Նոր Ալիսար, Ամերիկահայոց իստիւալառ ցոյցերուն աւարկայ։ Սահմանադրութեան վաղորդային Պոլսի գալուն՝ կ'ընտրուի ազգ. երեսփոխան Դուրգաբուէն, եւ մկարւս՝ Ատա-

նայէն: Բառլամէնթին մէջ կը հակառակի ոչ-խալամներու զինուորագրութեան, նաեւ Սուլթանին իրաւասութեանց ընդլայնումի խնդիրներուն մէջ. իսկ Կիլիկիոյ աղէտին խստօրէն կ'արտայայտուի, որով հակառակորդ կ'ունենայ թուրք պաշտօնակիցներ: Անդամ Բղք. Ժողովի — Բեռայր Տքթ. Ճէլալի — Հին բռնակալութեան շրջանին՝ յանուն Հայ Ազատագրութեան կախաղան բարձրացող Անմահն ժիշտիքի եղբայրը, որ տարինէ՛ր վերջ — 24 Ոգոստ. 1915ին — պիտի անմահանար նոյնպէս, վիզին անցուած չուանէ հոնգոյցին հետ՝ վերջակէտը դնելով իր Յեղին Մարտիրոսագրութեան, ազատաբաղձ ա՛յնքան Հայորդիներու նման:

30. **ՎԱՐԴԱԷՍ (ՅՈՎ.Վ. ՍԷՐԴԵՆԻՒԼԵԱՆ).** — Ծնած է Կարին 1871ին: Նին. կրթութիւնը հոն ստանալէ վերջ՝ ուսուցչութեամբ կը պարապի ատեն մը: 90ի Կարնոյ Մայիսեան ցոյցին մասնակցելով կը ձերբակալուի, ապա ներման կ'արժանանայ: Նոյն տարւոյն վերջերը Պօլս գալուն՝ կը վարէ ուսուցչ. պաշտօններ, որոնցմէ յիշատակելի է Կէտիկ փաշայի ազգ. վարժարանի իր տեսչութիւնը, երբ «Յ. Զարմայր» ծածկանունը կը կրէր: 1892ին կը մտնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ և իր գործօն մասնակցութեան հետեւանօք կը բանտարկուի վերջապէս: Բաբգէն Սիւնիի ղեկավարութեամբ Օսմ. Պանքայի Օգոստոսի ցոյցին մասնակցող 19 հոգինոց խումբէն (որ յետոյ «Ժիւնտ» պահականաւորվ Մարսիլիա ղրկուեցաւ՝ Նէլիտօֆի միջա-

մտութեամբ): ժընէվ, Պուլիարիա և Կովկաս մնալով, Վարդգէս 1899 Հոկտ.ին կ'անցնի Վան, ուր, ուստիականական հակողութենէ կարելի եղածին չափ խլա՛ւ տալով՝ թագաւորար կը նուիրուի նորէն «Սուրբ Գործ»ին, մինչեւ 5 Յունվար 1903, և — մատնութեան մը զո՛ւ — սրունքէն վիրաւոր ձերբակալուած մահուան կը դատապարտուի, բայց Քրնա. բարեկամներու ազդեցութեամբ՝ տրուած վճիռը կը վերածուի ցկեանա թիապարտութեան: 1907ին Արդընի Մատեն, յաջորդ տարին Տիարայէրի՛ր բանտէ բանտ տաժանագին կեանք մը քաշկուտելով, վրայ կը հասնի Սահմանագրութիւնը: Ազատութիւնը վերագտած՝ Պօլս կ'աւելէ շունչը: Կ'ընտրուի ազգ. երեսփոխան Սկիւտարէն, իսկ մեկտուա՛ իր ծննդավայրէն: Օսմ. Բառլամէնթին մէջ իր ձայնը գոռացած է միշտ, և ինք սլատուհաս մը դարձած՝ թուրք սուլթանի ընկերներու աչքին, անկեղծ և անվերապահ իր իօսեւեակերոյին պատճառաւ: Տեղական հայ և օտար լրագիրները որը օրին սինակներ կը նուիրէին, իր յարուցած ղդաւացունց վէճերուն արձագանգն ըլլալով: — Ապրիլ 11ի Մեծ Կարաւանէն վերջն էր որ աշտանակուն հասարակական գործիչն ալ աքսորի ցուպը ձեռք կ'առնէ — Զօհրապի հետ ընկերովի, — եղբրականօրէն անփառունակ անհետելով միասին:

31. **ՄԱՐԶՊԵՏ (ՎԱԶԱՐ ՎԱԶԱՐԵԱՆ).** — Ծնած է Թաուրա 1878ին: Մանուկ հասակէն որբացած՝ կուգայ Պօլս և Պէդեան վարժարանը նին. կրթութիւնը ստանալէ ետք, հօրեղբայրը կ'ուղարկէ զինքը Միւնիխ, ուր կ'աւարտէ իր մասնագիտութիւնը (Մանկավարժութիւն): Հոնկէ մեկնելով Պուլիարիա՛ սլահ մը ուսուցչութեամբ կ'վարդի, յետոյ իր պատկանած

կուսակցութեան՝ Դաշնակցութեան կողմէ կ'անցնի Պարսկաստան, եւ խոյի մէջ պատասխանատու ներկայացուցիչ կը կարգուի. սակայն յաջ սպրկ. կստաւարութեան կը ներկայանայ իբր Վէճիւը Խալիֆէ (առաջնորդի փոխանորդ)։

Կը մասնակցի հայ-թաթարական ընդհանրական, մասնաւոր վէճի փոխադրութեանց գործը ստանձնելով, Ոսմ. Սահմ. նադրութեան հռչակութիւն կը մեկնի Թուրքիա եւ Բաղէշի մէջ գլխաւորաբար վարկ կու տայ կրթ. գործին, մտնելով ամէն խաւէ ներս, Կուգայ Պօլիս եւ կը վարէ Եէնի Դարուի դպրոցին տեսչութիւնը քսնի մը տարի, յետոյ Պուլկարիա կ'ուղեւորի կազմակերպական գործերով, Բնդ.՝. պատերազմին սկիզբէն երբ մայրաքաղաք կը վերադառնայ, Սարսափի օրերուն՝ պահուցած կը հաշմար. բայց — անձնուրաց եւ աշխատէր մարդ — նոր աքսորուած Թաւադեանը

դիմումներով փրկելու փութկոտութեամբ՝ դուրս կ'ելլէ Թաքստոցէն ու կամուրջին վրայ կը ձերբակալուի։ Կէս տարի Կեսարիա տարագրիկ կեանք մը բոլորելէ ետք՝ կ'աջողի համոզել Վալին, զինքը Պօլիս վերադարձնելու համար, յայտարարելով թէ կարելոր յայտնութիւններ ունի ընկիւք, մասնաւոր երբ Կովկաս երթար՝ Թուրքիոյ ի նպաստ բրօքսականտ պիտի ընէր... Սակայն դալէն քսնի մը օր վերջ կրկին կ'աքսորուի — Թուրքիկի ձեւով հրատարակած է «Զուլումութի» զինուոր Օհաննէսի կենսագրութիւնը, իսկ Պօլիս՝ Մանկական Աշխատհը, — Կը կոչուէր նաեւ «Մարգարտունի»։ — «Հայկ Առաքելեան» իր աւստր. հաւատարմութեան կեղծանունն էր՝ զոր կը գործածէր Պարսկաստան, — Երկու անհատ, — «մտաւորական»ն ու «հայդուկ»ը — կ'ապրէին իր մէջ։

32. ԱՐԻՍՏԱՆԿԱՍ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ. — Նրա՞ծ է Ատանա 1861ին, 1880-91, աղգային պետական եւ տուրքական վանապան պաշտօններ վարելէ վերջ՝ իրաւարանական ասպարէզն ընդգրկելով հաստատուած է Պօլիս, ուր մտաց մինչեւ իր տարագրումը, Աղգ. երեսփոխան ընտրուած Ատանայէն եւ անդամակցած այլեւայլ յանձնաժողովներու։ 1880էն մինչեւ 1910, լուրջ յողուածներ հրատարակած է «Մանգումէ»ի, «Մէմօ. Ախպար»ի, «Բիւզանդիոն»ի եւ «Սուրհանդակ»ի՝ ընկերային - քննդատ. հարցերու շուրջ, — Երկերը՝ բոլորն ալ օրէնսգիտական ու թրք. — Մեմլա'ը լաւհրգայր գալակիյն, ձեզսանը գալակիյնի օսմանիւ (1894), Մապասը լաւհրգայր գալակիյն (1895), Զեյի լաւհրգայր գալակիյն, Հուգուգ միւշափիւրի եւ իլաւար քօպրասը (1901), մեծ մասամբ երկիցս տպագրուած։

33. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Կ. ՃԱՆԿԻԻԼՅԱՆ. — Ծնած է Վան 1855ին։ Հնչակեան վաղեմի գործիչ։ 1881ին Պոլիս կուգայ և 1890ի Գումբափուկ «անդէն ցոյց»ին դործնականապէս և ծայր աստիճան խիզախութեամբ մասնակցած ըլլալուն հետեւանօք՝ ձերբակալուելով կ'ենթարկուի ահռելի տանջանքներու և մահուան կը դատապարտուի։ Կ'աջողի սակայն փախչիլ բանտէն և անցնիլ արատասահման, միշտ հաւատարիմ մնալով իր ուխտին, մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը։ Պոլիս գալուն, ազգ. երեսփոխան կ'ընտրուի Կէտիկ փաշայէն, իսկ Միացեալ Բնկերութեան հիմնադիր ժողովի անդամ։ — Զորս հատորի մէջ ամփոփած է ազգային յեղափոխական կեանքէ անձեր ու անցքեր՝ Յիշատակներ Հայկական ձգնաժամին ի որագիծին տակ, բովանդակելով ուշագրաւ վաւերաթուղթեր՝ ժամանակակից մեր սլատմութեան իբր ատաղձ։

33

34

34. ՍԱՐԴԻՍ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ (ՇԱՄԻԼ). — Երկար ատեն ծածկանքուն էր այս՝ Գանձակեցի ԼԵՒՈՆ ՕՏԱՊԱՇԵՅԱՆԻ։ Ծնած է 1875ին։ Դաշնակցական, Վանի կուսուղ և բողոքականութիւնը անձնուէր դործիչներէն, ընկեր «Վանի իշխանը»ին պէս՝ «Վանի Սարգիսը» կոչուած, ու նոյն գործը կարին ալ շարունակած։ Մէկը՝ Երեսփոխան «Գժժ»ային մեքենայի կազմակերպիչներէն։ — 1909ին Պոլիս գալուն՝ ամուսնացած է Ռոսթոմի աշակերտուհիներէն Պերճուհի Պարտիզեանի հետ։ Վան մեկնած՝ դըպրոցներու իբր շրջուն տեսուչ։ Նոյն պաշտօնով Կիրասուն ալ անցած։ Հիմնադիրներէն «Աշխատանք» թերթին։ — 1913-5ին Պոլիս կը գտնուէր։

35. ՊԵՏՐՈՍ ԴԱՆԵԱՆԵԱՆ. — Ծնած է իջմէ (Խարբերդ) 1868ին։ 12 տարեկանին որբացած՝ կը պանդխտէ Պոլիս, որդեգրուելով Պալաթու Արիստ. Քհն. Գալֆառեանէն՝ որմէ կ'ստանայ իր մականունը։ Ուսումը Խորէնեան դպրոցը ստանալէ վերջ՝ կը մտնէ ատեւար. ասպարէզ։ Այդ հին օրերուն՝ իր քանքերով է որ կը բացուի Թաղին մանկապարտէզը։ Կանուխէն մտած Հնչ. կուսակցութեան մէջ՝ կը մասնակցի 90ի Գումբափուկ ցոյցին, յետոյ կը մեկնի Ա.

Փազար, բրոքականտի գործով։ ԳՃին կը փախչի Աթէնք, ուրկէ՝ Ռուսմանիա և Պուլկերիա, Հնչ. մասնաւորագրուին իբր ներկայացուցիչ։ Բէօսթէնձէի օսմ. հիւպատոսը տեղւոյն կառավարութեան միջոցաւ զինքն ու Մ. Տաւաթեանը ձերբակալել տալով Պօլիս կ'ուղարկէ, բայց նաւը մայրաքաղաք հասնելուն՝ անգլ. նաւապետին շնորհիւ երկուքնին մէկ գիշերանց իտալ. շոգենաւ մը կը փոխադրուին և կ'անցնին Մարսիլիոյ ճամբով Լօնտօն։ Պետրոս կը մեկնի յետոյ Ռուսաճուք, ուր բացի առեւտր. գլխավորէն՝ մէկ քանի ընկերներով կը հրատարակէ Վերածնունդիւն շաբաթաթերթը (որ ապա Բարիկ շարունակուած է «Ասլա֊ա» անունին տակ)։ — 1910ին Պօլիս դարձին՝ կը հիմնէ յանձնակատարութեան գործ մը Հայկ. Պանքային մէջ, իբր ներկայացուցիչ Նիսեանց և Խաչատրեանց քարիւղի Տան։ — Ազգ. երեսփոխան ընտրուած Ալթը Մէրմէքչի, և աստե՛նապետ ելեւմտից հոգաբարձութեան։ — Ա. կարուստէն վերջ, 4 Մայիս 1915ին անհատակի աքսորուած Այաշ, ուր ՏՃ բանտարկեալներէն մնացորդ վերջին 20 հոգինոց խումբէն։ — Կուսակցական ծածկանունը «Որդւոտնուհի»։

36

38

36. 37. **ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱԼՅԱՆԱՆ.** — Ծնած է Թալաս 1870ին։ 1886ին Պօլիս դալով, կը վկայուի իրաւաբանական վարժարանէ։ Յայտնի Դաշնակցական։ Դէպքերու բերմամբ, 1896ին կը մեկնի Պուլկարիա՝ ուրկէ կառավարութիւնը կը վտարէ զինք, կարգ մը յեղ. գործիչներու հետ։ Երկար տարիներ Եգիպտոս ու ժընէվ ասպրել վերջ, Սահմանադրութեան հսկակումին կ'անցնի Թուրքիա և պահ մը Իզմիրի շրջանը կը մնայ, իբր հասարակական գործիչ։ Պօլիս դարձին՝ քաղաքապետակոյն քննիչ կը կարգուի, ապա Մագրիքէօյի քաղապետութեան նախագահ (Պէլէտիէ Բէյիսի), պաշտօն գոր կը վարէ մինչև իր արտօրման օրը։ — Ներայրը՝ փաստաբան **ԳԱԼՅԱՆԱՆ ԱՐՄԷՆ** (Ն՝ 37), կեսարիա նահատակ։

38. **ՍԱՐԳԻՍ ՍՈՒԻՆ (ՍԻՆՆԻՍԻՃԱՆ).** — Ծնած է Պէշիքթաշ 15 Օգոստ. 1870ին։ Միլիթէէ ընթացաւարտ։ Մով. նախարարութեան թրգմ. սենեակին ու Հանր. Պարտուց վարչութեան մէջ պաշտօնավարած 1892-6, մինչև իր ձերբակալումը 1 Յունիսին, իբր Իզմիրեանի և օտար թղթակիցներու յարաբերութեան միջնորդ։ Եթնամսեայ բանտարկութենէ մը վերջ՝ ընդհ. ներումէն օգտուելով փախած է Եգիպտոս և հոնկէ Պուլկարիա, ուր ուսուցչութեամբ և առեւտրորով պարապած։ 2 տարի յօգուածագիր Իրաւունի, Ս. Ս.

սկզբնատառերով: Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումին Պօլիս դառնալով՝ երեսփոխան ընտրուած Գումգափուէն, և Ատանայի կոտորածին՝ պատուէրակ ղըրկուած: Անդամ Բըք. ժողովի, Պատրիարքարանի Գննիչ Յանձնաժողովի, Որբախնամի ևն.: — Գանկաբան և դիմագէտ:

39

40

39. ԻՏՈՒՆԻՈՒ ՊԼԵԱԶՏԱՆ. — Ենած է Սկիւտար 8 փետր. 1873ին: Պէրպէրեանի սան: Դեղագործութեան վկայական ստացած 1893ին: Յետոյ շերամաբուծութիւն սորվելով փոխ-տնօրէն կարգուած Պրուսպի Շերամաբուծական վարժարանի և շերամաբուծական ընդհ. քննիչ Հանր. Պարտուց վարչութեան: Պաշտօնով քանիցս ուղեւորած Իզմիր, Ատանա, Խարքերդ, Մալաթիա, Արաբկիր և այդ առթիւ շերամաբուծական բանախօսութիւններ ըրած, նաեւ գործօն դեր մը կատարած իր պատկանած Դաշնակց. Կուսակցութեան մէջ: Գանձապետ Աշխատանքի Տան: Երբեմն կը գրէր «Ազատամարտի» մէջ, — Մօրա-քեռորդի Տօթ. Վ. Թորգոմեանի:

40. ՀՐԱԶ (ՀԱՅԱ ԹԻՐՈՒՆԱՔԱՆՆ). — Ծնած է Տրապիզոն 1871ին։
Նաանի հողագործութիւն ուստած և կովկաս ու Պօլիս ուղեւորած։ Դաշնակցու-
թեան յայտնի գործիչ։ 13/26 Ոգոստոսի Պանքայի Յոյցնի մասնակցողներէն
մին, որ իր ընկերներով Մարսիիա փոխադրուեցաւ մասնաւոր շոգենաւով։ Յե-
տոյ դադարնի իշմիր անցնելով կը ձերբակալուի եւ ցկեանս բերդաւորագելութեան
կը դատապարտուի Պոտուրոււմ, ուրկէ Սահմանադրութեան հռչակուամին ազատ
արձակուելով Պօլիս կուգայ և Աստու՛ Շահէնէ վերջ՝ տպագրիչը կ'ըլլայ «Ազա-
տամարտ»ի և կարգ մը կարեւոր գիրքերու, նաեւ կերպասեղէնի հայթայթիչ
Պորզմ. Նախարարութեան։ [Անունի, մականունի և բնակավայրի նոյնութեան
պատճառով՝ բերացի նպարտովաճառ մըն ալ աղտորուած, բայց կրցած է վե-
րադառնալ, շնորհիւ Հրաչի վեհանաճն պիղուռմիս՝ թէ կառավարութեան փնտռած
անձը բուն իսկ ինքն է]։

41. **ԱՏՈՐ ՇԱՀԷ (ՆՐԻՑԱՆՑ)**. — Ծնած է Ակն 1875 Մարտին, Աշակերտ Ղալաթիոյ Կեդրոնական Վարժարանի. յետոյ կայացիկ, Եէնու և Բարիզ՝ համալսարանական ուսանող: Սահմանադրութեան հռչակումին Պօլս գալով՝ Բերա կը բանայ «Արաքս» անուն տպարան մը ուրիշ Ա. անգամ «Ազատամարտ» լոյս կը տեսնէ: Սթամուլոյ փոխադրուելուն՝ իր մասնակէն դուրս

կ'ելեն գրական ու դպրոցական գիրքեր ու հանդէսներ:—Դաշնակցական: Աղգ. Երեսփոխան ընտրուած իր ծննդավայրէն:—Երկերը (Թրգմ.), Հատասանալու ստուկասը (Օտա Ակնի ծածկանունով), Հայնէի քանասեղծութիւնները ևլն.:

41

42

42. **ԵՆՈՎԻՔ ՇԱՀԷՆ.**—Ծնած է Պարտիզակ 1881ին. Եղբայր՝ Թուազէտ Գրիգոր Անգուծի որ տարագրութեան ատեն ողջ մնաց: Դերուսան, իր գլխաւոր դերերն էին Գօրէի «Դարբիններուն գործադուլը», Հիւկոյի «Բուխլուլէն» (Արքայն դըսնու), Շէքսպիրի «Եակօն» (Ոթէլլօ) և «Շայլօք» (Վենետիկի վաճառականը): — Դաշնակցական:

43. **ԿԵՐՄԷՍ ՓԱՓԱՋԵԱՆ.** — Ծնած է Ագուլիս (Կովկաս) 1872ին. Որդի վանցի Տ. Մեսրոպ շուշտակ վարդապետի, և եղբայր՝ յայտնի գրագէտ

Վրթանէսի ու Վահանի (այժմ Բարիգ՝ Հայկ. Պատուիրակ), Վան փոխադրուելով, մանկութիւնը հոն անցունելէ ետք, Կուգայ Պօլիս եւ Եփեսոսէն որրանոցը կ'աշակերտի: Հոնկէ՝ կ'անցնի Արմաշ, և Դպրեվանոց շրջանը բոլորելով՝ վարդապետ կը ձեռնադրուի Տ. ՄԱՇԹՈՅ յորջորջմամբ և իր 6 ընկերներու խումբով որ Արմաշի առաջին հունձքն էր: Իբր հովիւ կը դրկուի Ամերիկա ուր կը դործակցի Սարաճեան Եպսկ.ի Յետոյնիւ Եօրքի Բըլըմալիա համալսարանը կը յաճախէ ուրկէ կը վկայուի եւ կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ: Իննամս եայ հովուութենէ մը վերջ, կ'անցնի Կովկաս՝ ուր կը մասնակցի հայ-թաթարական ընդհարումներուն: Եկեղեցապետական կալուածներու գրաւմանց առթիւ խօսած մէկ ճառին համար՝ ուսն կառավարութիւնն էջմիածինէն իր հեռացումը կը պահանջէ: Մաշիկոյ վրդ. կը կարգուի առաջնորդ Թէրանի, ուր 2 տարի կը մնայ: Իբր հասարակական գործիչ կ'ստիպուի սքեմը թողուլ եւ մեկնիլ Ամերիկա, 1906ի վերջերը ստանձնելով «Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը՝ Վրամեանի տեղ: Սահմանադրութենէն

ետք Պօլիս կուգայ և մծտակոյ գաւառները կ'ողղեւորի բրօքականտի պաշտօնով. իսկ «Ազատամարտ»ի հրատարակուելուն՝ կը մնայ հայկ. բաժինին խմբագիրը, մինչեւ 1915 Ապրիլ 11, Նոյն թերթին տճրապատումներն իր գրչէն կ'ելլէին. — «Աշխատանքի Տան» հիմնադիրներէն, եւ ուսուցիչ «Արդի վարժարան»ի: Վերջերը ձեռնարկած էր ամուսնական դատերու փաստաբանութեան Դատաստ. խորհուրդի առջեւ, իբր հմուտ եկեղեցական օրէնքներու:

44. **ՆՆՐԱՆԱ ԶՍՒԱՐԵԱՆ.** — Ծնած է Իւլիթ 1883ին. Բնթացաւարտ Խտտի, Առեւտր. եւ ձրէրներու վարժարաններէն: Թուրք լեզուի մասնագէտ՝ պաշտօնավարած է Պօլիս եւ այլուր կարգ մը դպրոցներ: Հնչակեան գործիչ: Աղգ. երեսփոխան ընտրուած Կէտիկ փաշայէն. — Հրատարակութիւնները. Բերական օսմ. լեզուի, Ապագայ և Նոր Աշխարհ թերթերը:

45

47

45. 46. **ՏՕՐԹ. ՍՏԵՓԱՆ ՄԻՍԻՃԱՆ.** — Ծն. Պօլիս 1852ին. Կոյս. Բժշկանոցէն վկայուած՝ վաղեմի բժիշկ, մանկաբարձ և վիրաբոյժ, որ ատենօք Կէտիկուլէի մեր հիւանդանոցը պաշտօն ալ վարած է և անդամակցած կաթոլիկ եկեղեցիի թաղ. խորհուրդին Օրթաքէօյ՝ ուր կը բնակէր. — Եղբայրը ԳՐԻԳՈՐ (№ 46) դեղագործ, 50 տարու, նոնպէս աքսոր. (իր արքայութեան պաշտօնակիցներէն Տ.Թ. Գաղազեան կ'ենթադրուի փրկուած ըլլալ):

47. **ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԳՍԼՈՐ ԱՐԵՏԻՍԵԱՆ.** — Ծն. Վան 1873ին. — 17 տարու Պօլիս գալով՝ կը միանայ Հնչակեաններու: 93ի Պապը Ալիի ցոյցին կը փախչի Պուլկարիա և բացակայութեանը մահուան կը դատապարտուի: Աթէնք, Եգիպտոս և Կովկաս քանի մը տարի դեգերելէ վերջ կը նետուի Մետեիի բանաւ: 93ի վերջերը կ'անցնի Վան, և 1903ին երբ Վարդգէս վիրաւոր կը ձերբակալուի հոն անոր գործակիցը ենթադրուելով՝ կրկին կը բանտարկուի: Յաջորդ տարին կ'անցնի Պարսկաստան և ուսուցչութեամբ կը պարապի: Սահմանադրութեան հոչակումին Պօլիս կուգայ՝ զբաղելու կուսակցական գործերով և Կէտիկ փաշայէն կ'ընտրուի ազգ. երեսփոխան և անդամ Վանօրէից խորհուրդին: — Աշխատակցած է Պօլսոյ և արտասահմանի խել մը թերթերու:

48. **ՍԱՔՕ.** — Կովկասահայ, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան յայտ-
նի դէմքերէն: Ուսած է գիւղատնտեսութիւն Բարիդ, եւ ուսանողութեան
շրջանին՝ յարաբերութիւն հաստատած Նազար Բէկի և այլոց հետ: 95ի Սասնոյ
ապստամբութեան ատեն՝ ինք էր որ նիւթական եւ բարդական ամէն օժան-
դակութիւն կը փութացնէր հերոս Մուրատի (Հ. Պոլաճեան): Բազմիցս մաս-
նակցած Կովկասի Հնչ. յանձնախումբին եւ անդամ «Գաղափար» թերթի խմբ.
մարմինին: Հայատեոց Կալիցինի տէրօրը կազմակերպողներէն ըլլալով՝ ուս
կառավարութիւնը կ'աջտորէ զինք Սիւլերիա: Օսմ. Սահմանադրութենէն ետք
կուգայ Պօլիս ուր կը մնայ մինչեւ իր տարագրումը:

49. **ՏՐԹ. ԼՆԻՈՆ ՊԱՐՏԻՉՊԱՆԵԱՆ.** — Իր. Խարբերդ. 1887ին:
Վկայուած Կայս. Բժշկանոցէն: Ոսմ. Բանակին մէջ՝ հարկաւարտի աստիճանի
իր համազգեստով ձերբակալուած և աքսորուած: — Դաշնակցական:

50

51

50. **ԱՐՏԱՇԷՍ ՍԷՄԷՐՃԵԱՆ (ԹՈՐԳՈՐ).** — Իր. Սամաթիա,
45 տարու. Պօլսոյ հին Դաշնակցականներէն և իր ծննդավայրին շրջանակին
եւսանդուն կազմակերպիչներէն: Կը վարէ զանազան տէրօրներ մինչեւ 1895:
Թետոյ կ'անցնի Պուլկարիա, և Պօլիս դարձին՝ կը մասնակցի Պասլը Ալիի ցոյցին և
Պանք Օթօմանի դէպքին, փոխադրական դործով զբաղելով: Ելլալով «դժո-
խային մեքենայ»ի սլայթման իր դերակատարութենէն ալ վերջ՝ կը մեկնի ար-
տասահման ուր կը մնայ մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակում, և կուգայ
մայրաքաղաքս, հոս մնալով մինչեւ իր տարագրումը:

51. **ՎՐԱՄԵՇԱՊՈՒՀ ԱՐԱՊՈՆԱՆ.** — Իր. Մալկարա, 20 տարե-
կանին՝ Դաշնակցութեան մէջ մտնելով կ'անցնի Պուլկարիա, ուր կ'զբաղի դի-
նապործութեամբ մինչեւ 1908: Թուրքիա դարձին՝ կը մտնէ Օսմ. Բանակին
մէջ, իբր զինագործ-մեքենագէտ. կը դրկուի Սանաա՝ հոնկէ աշխատակցելով
«Աղատամարտի» Վուսմ ստորադրութեամբ: 1915ի սկիզբները Պօլիս կը գտնուէր:

52. **ՆԵՐՍԷՍ ՇԱՀՆՈՒՐ.** — Կեսարացի, Ս. Կարապետի վտնքէն ըն-
թացաւարտ երիտասարդ ուսուցիչ որ պաշտօն կը վարէր Բերսի՝ Ս. Գ. Լուսա-
ւորչեան Կաթողիկէ վարժարանը:

53. ՍԵՐՈՎԼԻ ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԱՆՆԵՐ. — Ենած է Սղերդ 1884ին և հոն ստացած նին. կրթութիւնը՝ երբ Միացեալը գլուխիւն ունէր դեռ. այնուհետեւ աւարտած Սանասարեանի դասընթացքը, 1903-15, թուրքերէնի ուսուցիչ, Հետեւած է Օսմ. Համալսարանի դասախօսութիւններուն, Ազգ. երեսփոխան ընտրուած իր ծննդավայրէն: — Դաշնակցական:

53

54

54. ԳԱՐՅԻԻՆ ՀԻՒՍԵԱՆ. — Են. Վան 1882ին. Ուսումը ստացած Երամեան վարժարանը, Պօլիս գալով՝ կը պաշտօնավարէ Գումգափու, Հասքէօյ և Կեդրոնական, Վերջին ատենները տնօրէն էր Պէշիքթաշի Մաքրուհեան դըպրոցին, Ուսուցման ձեռնարկը. Ազգ. պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, դժագրութիւն և գեղագրութիւն: — Հնչակեան գործիչ, — [Եղբայրը Երուանդ՝ աքսորուած, յայց վերադարձած է]:

55/56. ՄԱՐՏԻՐՈՍ Հ. ԳՈՒՆՏՍԳՅԱՆ. — Են. 1888ին Կեսաբիա՝ ուր ուսումը ստանալէ վերջ, 1909ին կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ և Մարտ 31ի դէպքին՝ դարկ կուտայ ինքնապաշտպանութեան գործին, Յետոյ Պօլիս գալով՝ 1913ին կը վկայուի Իրաւաբանական վարժարանէն և կը սկսի իր արուեստը կիրարկել, Անդամ ձևակարէչ, քիւլաի, հիմնադիր Կեսարիոյ կրթ. Միութեան և աշխատակից «Ճ. Շարգիէի» ծննդավայրէն ընտրուող մկրտունիքու մասին քննադատութիւններով, — Պօլսէն Կեսարիա տարուելով կախաղան բարձրացած 13 Սեպտ. 1915ին, Գօնիայէն տարու գիր իր փաստաբան ընկերոջ ԿԱՐԱՊԵՏ ԽԱՇՃՅԱՆԻ (N: 56) հետ, նոյնպէս Դաշնակցական:

55

57. ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՄՈՒՆԻ.

Մ. Գումրատաճեանի եօզղատցի ըն-

58. ՊՕՂՈՍ ԳԱՆԻԷԼԵԱՆ.

կերները, միասին փաստաբան վկայ-

ուած և ընկերովի գործել սկսած, 27ական տարու: — Դաշնակցական:

59. ՄԿՐՏԻՉ ԿԱՐԱՊԵՏԻԱՆ. — Են. Սկիւտար՝ որուն Ս. Խաչդարոցը ստացած նին. կրթութիւնը, 11 տարի ընդհ. դաստիարակ Մսրը Վար-

ժարանի, յետոյ տնօրէն Գուճապուի դրսի դպրոցին: Քառորդ դարու կրթական վաստակաւոր:— [Իր տնունն ու մականունը կրող հումէապան հայ մը աքսորուելէ վերջ՝ վերադարձուեցաւ]:

60. ԱՐԲԱՀԱՍ ԷԱՅՐԱՆԱՆ. — Են. Ռոտտթօ 1870ին եւ հոն ստացած նիւն. կրթութիւնը: Քաղքին Ս. Խաչ Թաղի դպրոցը, նաև Զօրլու ուսուցչական պաշտօններ վարելէ վերջ՝ Պօլիս կուգայ, մէկ կողմէ դասախօսելով զանազան Թաղերու դպրոցներուն մէջ, միւս կողմէ ուժովցնելով Թուրքերէնն ու աշխարհագրութիւնը որոնք իր մասնագիտութիւններն էին: Սահմանադրութենէն տարի մը ետքը՝ Բերա՝ Նշան Թաշ կը հիմնէ Արդի Վարժարանը զոր ապա Օրթաքէօյ կը փոխադրէ:

60

61

61. ԼԵՒՈՆ ԱՂԱՊԱՊԵԱՆ. — Են. Բաղէշ 1887ին Սանասարեանի ընթացաւարտ: Քէօթահիա եւ Ադ-Շէհր՝ տնօրէն ազգ. վարժարաններու (1908-14): Քէօթահիա անհատական դպրոց մըն ալ ունեցաւ որ 3 տարի տեւեց: Վերջին ատենները՝ Խոբազիւր «Ազատամարտ»ի—Թուագէտ:

62. ԴԷՈՐԳ. ԹԷՐԱԽԻՄԱՆԵԱՆ. — Են. Կեսարիա 11 Մարտ 1886ին եւ հոն ստացած նիւն. կրթութիւնը: Պատանի տարիքին՝ ընտանեօք Պօլիս դալով, կը յաճախէ Գատըքէօյի Արամեան եւ Պարտիզակի Ամերիկեան վարժարանները. յետոյ կը մտնէ Խուսար. ասպարէզի — Կուսակցութեան մը չէր պատկաներ: Սիրահար «սրօն»ի կեանքին, վերջերը Գատըքէօյի մէջ հիմնած էր Մասիս մարմարարական միութիւնը՝ որ իր տարագրումին պատճառեղաւ, ատենապետն ու արտօնատէրն ըլլալով այդ միութեան — Բացի բանասիրութեան եւ լեզուագիտութեան մասին ունեցած հակումէն՝ կը սիրէր դրականութիւնը, իր ձեռագիրները—հետաքրքրական էջեր—մտադրած է հատորի մը մէջ ամփոփել եղբայրը՝ Սամուէլ:

63. ՏԻԳՐԱՆ ԱՇԽԱՐՈՒՆԻ — Ծն. 1873ին և Արմաշու դպրե-
վանքը վարդապետ ձեռնադրուած 1901ին՝ ՄԵՐՈՒԺԱՆ կոչուելով, Երբեմնի
տեղապահ Արաբկերի, 1909ին հոգեւորականութենէ հրաժարելով կը մտնէ
Դաշնակցութեան շարքին մէջ և միաժամանակ ուսուցչութեամբ կ'ընթացի (Մազ-
րիքէջ) Պէզազեան վարժարան)։

64. ԳԵՈՐԳ ԼԻԲԵՐԻԻՋ — Ծն. Օրթաքէօյ (Պօլիս) 1868ին և ուսումը
ստացած Վենետիկի Մ. Ռափայէլեան վարժարանը, Թղթակից եւրոպ. թերթե-
րու, մասնաւորապէս «Թայմս»ի, որ պատճառ եղած է իր տարագրումին։ —
Հայ հռոմէական, Բերայէն։

64

65

65. ԳԵՈՐԳ ՏԻՐԱՅՈՒՆԱՆ. — Ծն. իզմիր 1883ին և հոն ստացած
իր ուսումը, Երկար ատեն ծառայած է Թուրք մամուլին, գլխաւորաբար «Թաս-
ֆիրը Էֆքերար»ի խմբագրութեան, Տարագրուած՝ լրագրող և իթիլաֆական մը
ըլլալուն։ — Հայ հռոմէական, Բերայէն։ — Կը ճանչցուէր նաև «Դէորգ Ֆէ-
րիտ» յորջորջումով։

66. ՄԻՀՐԳԱՑ ԼԱՅԿԱՋՆ.
— Ծն. Պէշիքթաշ 1864ին, Շրջանաւարտ
ծննդավայրին Մաքրուհեան դպրոցէն, 1883ին խառնուած է յեղ. կեանքի,
որուն հետեւանօք Տրիպօլիս արսոր-
ուած, Ն. Մէլհամէի ձեռամբ, Սահմ.
հռչակումին Պօլիս գալով՝ բեմադրել
տուաւ իր քաշածներն ու զինքը հալա-
ծողին գործելակերպը, իզմիրեանի եւ
յաջորդին կաթող ընտրութեանց առ-
թիւ երկիցս Էջմիածին ուղևորած՝ իւր
պատգամաւոր, վարած աղբ. բաղնա-
թիւ պաշտօններ, հովանոցավաճառու-
թիւնը բարձի Թողի ընելու աստիճան,
Ազգ. երեսփոխան ընտրուած Ռոսոս-
թայէն, Նախագահութիւնը կը վարէր Պէշիքթաշի «Ահարոնեան Ակումբ»ին։

Գ. — ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒՆ.

67. ԲՈՍՏՈՄ (ԲՈՒՍՊՈԼՄ, ԲՈՍՏՈՄԵԱՆՅ՝ — «Արիստակես» ալ կը կոչուէր. Ծն. Աղեքսանդրապօլ 1861ին. 18 տարեկանին Պօլիս գալով՝ ներկայացուցիչ կը կարգուի «Դէորգօֆ» առեւտր. Տան մասնաձիւղին (որ մեծ գործառնութիւն ունէր Կովկասեան մետաքսի և կապերտի՝, շնորհիւ իր ուշիմութեան և ուղղամտութեան. սկսածն զոր 20 տարի ձեռնհասօրէն կը վարէ, պատիւ ու վարկ շահելով ամենազգի օտարականներէ. Այնուհետեւ հրապարակի վրայ անկախաբար կը գործէ և կ'ընդարձակէ գորգի գործառնութիւնը, մինչեւ իր Ապրիլ 11ի քմահաճ տարագրումը, վասն զի ո՛չ կուսակցութեան մը կը պատկանէր, ոչ ալ ազգ. գործունէութիւն մը ունեցած էր. Յեղ. յայտնի գործիչ «Ռոստոմ»ի անուանակից ըլլալուն՝ իբր ան ձերբակալուած. — Լաւ ճանչցուած դէմք մը՝ Ամերիկայի և Եւրոպայի մէջ. Բարութեան և աղնուութեան մարմնացումը. — Ռուսահպատակ:

67

68

68. ՂՈՒՄԵՆԱՊՈՒՀ ՍԱՄՈՒԷԼՕՅ՝ — Ծն. Սամաթիա 13 Մարտ 1880ին. Երկար տարիներ պաշտօնավարած Հ. Սթամպօլեան վաճառատուն մէջ և հոսսի թերեմն հաստատած սեփական սեղանաւորական տուն մը. Օտեսա գացած է, իր գինուորական ծուռայութիւնը կատարելու համար. Ծննդավայրին Սահակեան Սանուց Լ'նիկեան մէջ գործօն դեր մը ունեցած է, իսկ Սահմանադրութեան հռչակումին՝ նուիրուած ազգօգուտ ձեռնարկներու. 2 տարի հոգաբարձու Սամաթիոյ երկսեւ վարժարանին, Ատանայի եղեռնին հետեւանօք կազմուած Որբախնամ-Այրիախնամին և «Աշխատանքի Տան» անդամ, «Հայ Կարմիր Խաչ»ի գանձապետ. Բարենպաստակ ընկերութեանց հանդէսներու սարքումին՝ իր ներկայութիւնն անհրաժեշտ կը դառնար. — Ռուսահպատակ:

69. ԱՐՇԱԿ ԽԱՋԽԱՋԱՆ՝ — Կարնեցի վաճառական (բնիկ իւրնուցի)՝ վերջերը Պօլիս հաստատուած, 40 տարու. Հայերնակից կարգ մը առեւտրականներու հետ իր տարագրումէն յետոյ՝ միջոցը գտնելով թէեւ կ'աջողի մայրաքաղաքս դառնալ, բայց մատնուելով կրկին կ'աքսորուի Չանղըրէն հեռու՝ Մէծիտ-Էօզիւ, անվերադարձ:

70. **ՄԿԻՐՑԻՉ ՍՏԵՓԱՆՆԱՆ (ԹԱԼԱՂԵԱՆ).** — Ծնած է Նոուի (Կովկաս) 8 փետր. 1864ին. Նխն. կրթութիւնը հոն ստանալէ յետոյ կ'ընդգրկէ առեւտր. ուսպարէզը. Կանուխէն կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ և իբր կռուող կը գործէ «Թաւաղեան» ծածկանունին տակ. 1905ի հայ-թաթարական ընդհարումներուն՝ իբր յեղափոխական հալածուելով կ'անցնի Պարսկաստան և կը հաստատուի Էնզէլի. Պրսկ. քաղաքականութիւնը կը փոխուի, Մէհմէտ Ալի Շահ գահընկէց կ'ըլլայ այդ գործին մէջ Հայերն իրենց մասնակցութիւնը ցոյց կուտան Եփրեմի ղեկավարութեամբ. Ձարը կ'ուզէ Շահը վերահաստատել, և ահա կ'սկսի հայ կուսակցականներու հալածանքը. Ստեփանեան կ'ստիպուի Թուրքիա ապաստանիլ և 1911ին Պոլիս գալով՝ հիմնադիրներէն մին կ'ըլլայ Շիշլի Նեպիլն ուս. լիմենատի գործարարին ուր աշխատութեան կը կոչուին կուսակցական անդործ բանւորներ:

70

71

71/73. **ԼԵՒՈՆ ՇԱՀԵԱՆ.** — Ծնած է Պրուսա 29 Դեկտեմբեր 1890ին. Երախայութեանը Պոլիս փոխադրուելով ընտանեօք, ուսումը կ'ստանայ Լուսաւորդեան դպրոցը. Հայ կաթողի Շաշեան յայտնի գերդաստանէն վառվումն և անձնուէր երիտասարդ մը որ արկածախնդիր կեանք մը վարած է Պուլկարիա և Եգիպտոս. Սահմանադրութենէն վերջ՝ Պոլիս յանձնակատարութեամբ կ'գլխաւորէր և յեղ. կուսակցութեանց գաւառ զէնքի առաջնորդներու գործին մէջ կարեւոր դեր մը կը խաղար.— Կինը՝ Ֆրանսացի.— Առաջին բանտարկութիւն մը լրացնելէ ետք՝ զին. տարիք ունեցող Հայերու արտասահման փախուսող դէրաքուցած ըլլալուն ամբաստանութեամբ կրկին ձերբակալուելով 5 տարուան կը դատապարտուի Պատերազմ. Ատեանէն. Բանտակից ընկեր՝ այս սողերը գորողին, Պոլսոյ Հապսհանէի Ումումիին մէջ. Կայս. ներումէ մը օգտուելով ազատ արձակուելուն, 1915 Յուլիսին՝ անխոհեմութիւնը կ'ուսննայ քարափին վրայ խնդակցութիւնը յայտնելու Այաշէն աքսորադարձ պուլկարահայատակ Բրիսի, և նոյնհետայն ձերբակալուելով կը քշուի Տէր Զօր՝ ուր ահադին հայութիւն մը լեցուած էր արդէն. Հոն, Պէլէտիէի Բրաթհանէն կը վերածէ պանդոկ-ճաշարանի և մեծ օգտակարութիւն ցոյց կուտայ չքաւոր տարագիրներու. Կը փոխուի քաղքին կառավարիչը, կը յաջորդէ Զէրին որ 1916ի Յուլիսեան ահաւոր ջարդը կազմակերպէր. Բանտի տանջանքներէ վերջ՝ Լեւոն կը փոխադրուի Մուրատ գիւղը, Գաղատացի 8. Կ.Ղ.ԵՄԷԼԻՍ ՎՐԴԴ. ԲԵՃԱՎԷՆԱՆ, (ՆՁ 72), Մարաշի 8. ՅՈՎԱԼԷԻ (ՆՁ 73) և քանի մը Զէյթունցիներու հետ, բոլորն ալ նահատակ. [Քաղուած՝ Զօրէն դարձող Կիւրինցի Տկ. Կատար Տա-

տուրեանէ, Գղեցի որը Գր. Մարկոսեանէ և Ախալքալաքցի Սրգ. Մակարոֆ
ուսանայ քաղաքական դերիէն] :

74. **ԲԱՐՈՒՆԱՆ ՖԷՐՈՒՆԱՆ** — Ծն. Պօլիս 1884ին, Զարգացեալ
երիտաւոր մը՝ քաջ ջուլթակա՛նար և ելեւմտ. նախարարութեան Մագրիքէօյի
մասնաճիւղին պաշտօնեայ :

74

75

75. **ՕՆՆԻՒ ՄԱՂԱԶԱՅԱՆ** — Ծն. Պօլիս 1878ին, Պապը Ալի
ճատէսի «Հայրենիք» (Վաթան) կազմատան տէր։ Հրատարակած է Ասիական
և Եւրպ. Թուրքիոյ մեծածառաւ ֆաշիստները, նաեւ Գրպանի աջաւ մը՝ Ա. Պի-
պէռճեանի աշխատակցութեամբ։ Կը վարէր Դումապիուի «Յառաջդիմաւոր
լիակերութեան» ատենապետութիւնը՝ որուն պատճառաւ կ'ենթագրուի արտո-
ւած ըլլալ։

76. **ԹԻՌՈՏՐ ՄԵՆՆԻՍԱՆ** — Նախապէս տոմարակալ Ս. և Ք.
Տամատեան վաճառատան, վերջերը հիմնած էր անհատական ուեւերական տուն
մը Գաթըրճը ողլու խանին տակ։ Դաշնակցութեան համակիր։

77. **ՎԱՐԴԵՐԵՍ ՍԹԱՆՍԱՆ** — 42 տարու, Բերա; Ֆէրի-
քէօյի «մըլիթար» — վերակազմեալ Հնչակեան։

78. **ԱԿՈՒ ԶԱՄՊԱՋ** — Հայ Հռոմէական՝ Բերայէն։ Աւելորական։

79. **ՎԱՀՐԱՄ ԱԼԹՈՒՆՆԱՆ** — Աւարտած դերմ. վարժարանը։
Անատուրի երկաթուղիի պաշտօնեաներէն։ — Դաշնակցական։ Պէշլքթաշի «Ա-
հարոնեան ակումբ» ի անդամ։

80. **«ՆԵՋԱՆԻՒ» ԱՐԱՄ** — Սեփականատէր Պահէէ Գոմիւ։ համա-
նուն ճաշարանին որ կեդրոնավայր մը եղած էր մտաւորականներու և գործիչ-
ներու. այդ իսկ պատճառաւ տարագրուած, 50 տարու, գաւառացի ձեռներէց
և զուարթ մարդ։

81. **ՆԱՐՍԷՍ Տ. ԳԵՐԳԵԱՆ** — Վաճառական։

82. ՕՆՆԻԿԱ ՍՐԱՊԵԱՆ. — Ծն. Նրզնկա 1878ին և հոն ստացած նին կրթութիւնը. Ատեն մը դրադրութիւն ընելէ վերջ՝ ընտանեօք կ'անցնի Ֆիլիպէ ու կը պաշտօնավարէ Գույումճեան վաճառատունը: Դաշնակցական: Սահմանադրութեանէն ետք Պօլիս գալով՝ Բարթող Զօրեանի հետ ընկերովի կը հիմնէ Լուսադրիւր հրատարակչականն «Օննիկ-ժիրայր» ֆիլմայով:

82

83

83. ԲԱՐԹՈՂ ԶՕՐԵԱՆ (ԺԻՐԱՅՐ). — Ծն. Թամզարա 1 Յուլ. 1879ին եւ հոն ստացած նին. կրթութիւնը զոր շարունակած է Նրզնկայի մէջ: 18 տարեկանին Ֆիլիպէ անցնելով հետեւած է մասնաւոր դասերու, Դաշնակցական, Նրբ Ռ. Զարդարեան կ'սկսի «Ռազմիկ»ը հրատարակել հոն, Բարթող կը ստանձնէ թերթին վարչական գործերը: Սահմ. հռչակումին Պօլիս գալով՝ Օննիկ Սրապեանի հետ կը հիմնէ Լուսադրիւր հրատարակչական տունը (Օննիկ-ժիրայր), լոյս ընծայելով «Մեղրագետներու շարքը», «Ներկագործին բարեկամը» եւլն.: — Ազգ. երեսփոխան ընտրուած Շ. Գարահիսարէն:

84. Ա.ԳՐԻԳՈՐ ԳԵՂԵՍՅԱՆ. — Ծն. Դարթալ, 60 տարու, Գիւղին Վջօրառիւն և «Մէհլիսը Խտարէ»ի անդամը, Ատաղձավաճառ, Կոնստանդնուպոլիս մը չէր պատկաներ:

85. ՄՆԼԻԲՈՆ ՓԻՍՍԵԱՆ. — Ծն. Դարթալ և հոն դեղարան մը հիմնած, 32 տարու, Դաշնակցական, Վարած Թաղականի և հոգաբարձուի պաշտօններ նոյն գիւղին մէջ:

86. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԶԻԼԻՆԻՐԵԱՆ. — Ծն. Ռոտոսթօ 1855ին և հոն զբաղած Թաղային գործերով: Աներհայր՝ գրագէտ Գէորգ Մեսրոպի, որուն տեղ աքսորուած է Ալաշ, Գումգափուէն:

87. ՅԱՐՈՒԹԻՐԵՆ ԳՕՆԻԱԼԵԱՆ. — Ծն. Կեսարիա 1877ին, Կրեւտէ կղզին 7 տարի դերձակութիւն ընելէ վերջ՝ Սահմանադրութեան հռչակումին Պօլիս կոճկայ և կը շարունակէ իր արհեստը, որուն մէջ ունէր եղական համբաւ: 1913ի Լոնտօնի ցուցահանդէսին մրցանակ ստացած էր, ճերմակ ապրշուով կարած (և կարերն անտեսանելի) սիֆիլիսի մը համար: — Դաշնակցական:

88. **ՎԱՀԱՆ ԺԱՄԺՆԱՆ.**—Ծն. Կեսարիա, 40 տարու, տեղւոյն Կիւմիւշեան վարժարանէն ընթացաւարտ: Վաճառական:

89. **ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱԼՅԱՅԵԱՆ.** Սկիւտարցի երիտասարդ մը, Հնչակեան, ատենապետ «Արխանեան» լսարանի: [Զշտութիւն զինք Ձ 36ին հետ]:

89

90

90. **ՅՈՎՀ. ԳՐԼԵՃՅԱՆ.**—Տիվրիկցի, 37 տարու. Գրավաճառ՝ Զաք-մաքշլար: Նշ. Հնչակեան գործիչ եւ նահատակ Հայկազն Պարոյրի (Գրեգոր) եղբայրը: Ինքն ալ կը պատկանէր նոյն կուսակցութեան: Հրատարակիչ կարեւոր դասագիրքերու շարքի մը:

91. **ՍՅՆՓԱՆ Ս. ԳԻՐԳՅԱՆ.**—Ակնցի, 28 տարու. Պապը Ալի «Նփրատ» գործակալութեան տէր: Գրավաճառ-հրատարակիչ: Դաշնակցական:

92. **ՏԵՐԱՆ ՍԱՐԳԻՍՅԱՆ.**—Ծն. Մէզրէ 1855ին եւ ուսումը ստացած Խարբերդ. Ռ. Զարդարեանի սան: Ուսուցիչ եղած է իր ծննդավայրին Եղէգի գիւղը: 1904ին կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ: 1910ին Պօլիս գալով կ'աշակերտի Երկրաչափական վարժարանի եւ ընթացաւարտ չեղած՝ կը տարագրուի:

93. **ՊԱՐՈՅՐ ՍՐՋՈՒՄԱՆՅԱՆ.**—Ծն. Անջրդի գիւղը (Արարկեր) 1878ին եւ նին. կրթութիւնը ստացած Եգնիկեան ուսումնարանը (Երզնկա):— 2 Յունիս 1915ին կախաղան բարձրացող 20 Հնչակեաններէն Մկրտիչ Երէցեանի ատենօք գէնք զրկած ըլլալը պատճառ կ'ըլլայ որ քանիցս Պարզմ. Ատեանի առջեւ հարցաքննուի եւ հոսկ ուրեմն աքսորուի:

94. **ՀԱՅԿ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ.**—Ծն. Օրտու, 45 տարու. Իբր Հնչակեան շրջագայած գաւառներ եւ հոս ճանչցուած «գործիչ Հայկ»: Վերջին անգամ Պօլիս գալուն՝ կը ձերբակալուի եւ չարչարանքներ կրելէ վերջ կ'աքսորուի Գօնիա ուր կը մեռնի բանտի մէջ:

95. **ՄԻՐՈՒՅԱՆ ԱՐԹՒՆՅԱՆ.**—Բերայէն, 30 տարու, «Լ. Հէրալտ»ի գրաշարներէն, Դաշնակց. ամբաստանութեամբ Այաշ աքսորուած:

96. **ՀԱՄԱ. ՊԱՆԱՍԱՆ.**—Ռուսահայ, 32 տարու. Դաշնակցական: Մասնակցած հայ-թաթարական կռիւներուն: Բազուի բանտէն վերջ կ'աքսորուի Սիպերիա ուրիշ խոյս տալով կուգայ Պօլս:—Ազատամարտի սրճեփ:

97. 98. **ՎԱՀԱՆ ՔԷՀԵԱՍՅԱՆ.** (Տէօքմէճի վահան).—Ծն. Ուրֆա 1874ին: Կանուխէն կը մտնէ Հնչ. կուսակցութեան մէջ և գործօն դեր մը կ'ուներայ: Աքսորակից ընկեր Մուրատի (Հ. Պօյաճեան) Ափր. Տրիպօլիս, ուրիշ կը դառնայ Պօլիս Սահմանադրութեան հռչակումին եւ կը շարունակէ իր գործունէութիւնը: Սամաթիոյ Հնչ. մասնաճիւղին անդամ: Զօրակոչէն յետոյ, իւր ձուլիչ կը դրուի Զէյթուն Պրուսիի գործարանը, բայց ամաստանուելով թէ ուսանակ կը պատրաստէ հոն՝ կը դատապարտուի Պտղմ. Ատեանէն: Բանտէն արձակուելէն վերջ կ'աքսորուի Չանղըրի, ուրիշ հանուելով՝ Վարուժանի, Սեւակի, Մաղապաճեանի եւ Օրթաքէոյ հացավաճառ. **ԱՐԹԻՆ** ի հետ կը նահատակուի Թիւնէյ կոչուած վայրը:

99. **ԱՐՏԱՇԷՍ ԶԷՐԱՀԵԱՆ.**—Մշելի, 25 տարու. Վեփրատ Գօլէճի ուսանող, Պօլիս գլխով կը հետեւի իրաւաբանական վարժարանի դասընթացքին:—Հնչ. Ուսանող. Միութեան անդամ եւ Վիպճի խմբագիր:

100. **ԱՐԹԻՆ ՄԵՐԷՂԵԱՆ.**—21 տարու, մեքենավար Ազատամարտի տպարանին:—Այալ աքսորուած:

101. **ԱՐՄԵՆԱԿ ՍՌԱՔԵԼԵԱՆ.**—Ազատամարտի աշխատակորներէն:—Այալ աքսորուած:

102. **ՄԻՀՐԱՆ ՓԱՍՏՐՄԱՃԵԱՆ.**—Կարնեցի Վարօի եղբօրդին, ուսանող Միլքիէի:

103. **ՆՇԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ.**—Պօլսեցի դեղագործ: Ելտըզի դէպքին՝ բանտարկուած եւ խոշտանդուած: Դաշնակցական:

Դ.—ԱՔՍՈՐԱՎԱՅՐԻ ՄԷՋ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԵԱՄԲ ՄԵՌՆՈՂՆԵՐ

104. **ՆՂԻԱ ՍՈՒԶԵԼԵԱՆ.**—Սամաթիացի, 43 տարու, լրագրող, երբեմնի թարգման Գօնիպի ուղտ. հիւպատոսարանի, «Ժամանակ» Նոր Քաղաքի Մեռ. Պէլէմէտիկ-Թաշտուրմազ: (Դր. Ծածկանունը՝ Ն. Ն. Ֆար):

105. **ՊԵՏՐՈՍ ՔԻՐՈՏԵԱՆ (ՊԵՏԻՆ).**—Պարտիզակցի երիտասարդ, Պետական վարժարանէ ընթացաւարտ, խմբագիր հայ եւ թուրք թերթերու: Սահմանադրութեան հռչակումին՝ լոյս ընծայած իր «Պալքար» թերթը 1 թիւի կեանք կ'ունենայ:—Անհատակ աքսոր՝ ձեռնակալով, եւ մեռ. Մէսքէնէ:

106. **ՏՐԻԱՆ ՆՐԿԱՆԵԱՆ.**—Պօլսեցի Ծանօթ փաստաբան եւ ազգ. երեսփոխան: Ուսուցիչ իրաւաբանական համալսարանի:—Անհատակ աքսոր:—Մեռ. Դամասկոս:

107. **ԱՍԱՏՈՒՐ Տ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ.**—Փաստաբան, խմբագիր հայ եւ թուրք թերթերու:

108. **ՅՈՒՍԻԿ ԳԷ. ԴԱԶՈՒՆԻ.** — Ծն. Արաբկիր 1851ին եւ քահանայ ձեռնադր. 1886ին, 5 տարի վերջ առաջն. փոխանորդ իր ծննդավայրին, Դաշնակցական, 1895ին խարբերդ բանտարկուած եւ 1897ին Պատրիարքարանի հսկողութեան տակ Պօլիս դրկուած՝ ուր կը մտոր մինչեւ իր տարագրուումը Ազգ. երեսփոխան:

108

109

109. **ԵՐՈՒԱՆԿ ԶԱՎՈՒՇՅԱՆ.** — Պօլսեցի, 49 տարու, Դեղարուսեանից վարժարանի մէջ մաթեմատիքի ուսուցիչ, Վերականգնող Հնչակեան, արտօնատէր «Չայն Հայրենեաց» եւ հեղինակ Զարիճըլը մեքենադետական գիրքին (թրք.) — Մեռ. Համեմ (որ կայան մըն է եփրատի եզերքը, Մէսքէնէի եւ Տէր Զօրի միջեւ):

110. **ՅԱՆՈՐ ՇԱՀՊԱՋ.** — Վանցի, 50 տարու, վաղեմի Դաշնակցական, արտասահման գտնուած եւ իր կուսակցութեան օրկաններուն աշխատակցած, Սահմանադրութենէն յետոյ Պօլիս գալուն՝ պահ մը Պատրիարքարանի քարտուղար, Հեղինակ Գուրդօ-Հայ ժողովրդ. երգերու մասին ուսումնասիրութեան մը, բանասիրական իր մէկ երկն ալ ինքնորոշեցնելու ներկայացուցած: Ունի շահեկան տեսութիւն մը տարեցոյցիս մէջ (Բնթացք շարժման Հայ Յեղափոխութեան) Շահ-Բազէ Ծածկանունով:

111. **ՍԱՐԳԻՍ ԳԱԼԻԿԵԱՆ.** — Էջմէցի (Կէյվէ), 23 տարու, յառախած Բանկալթիի Բագրատունի վարժարանն ու բժշկ. համալսարանը: Հնչ. Ուսանող. Միութեան անդամ: — Մեռ. Հալէպ:

112. **ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԷՅՍՅԱՆ** (Շառլօ Պէյ). — Ռուսաստանի սահմանադր Սկիւտարցի:

113. **ԳԷՈՐԳ ԳՕՐՈՒՇԵԱՆ.** — Հաճընցի, 23 տարու, Պետ. վարժապետանոցն նոր ուսումնաւարտ, Հնչակեան, «Կայծ» եւ «Հայ Դպրոց» խմբագրութեան անդամ, Ծածկանունը՝ Դ. Շահպան: — Մեռ. Պալի մէջ:

114/116. **ՕՀՆԻԿԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ** հայր եւ որդիք՝ **ԱՐԱՄ, ԳԱՐԵԳԻՆ.** — Երազմառ Բերա, Կալաթա Սէրայ: — Պաղատի Նիկութեանց Դիւծին վրայ տեսնուած, յետոյ անյատարած են:

117. ՅՈՎ. ԲԵՆԵՍԻԱՆ — Օհնիկեաններու գործակիցը, — Նոյնպէս:

118. ՏԻՂԻԱՆ, ՊԱՂՑԻՆԻԱՆ. — Խարբերդցի, գօլէճական, ուսուցիչ, Դաշնակցական. — Մեռ. 1912:

119. ՅՈՎ. ԶԵՍԻՒԻՐԱՆ. — Կիւմիւշանէցի, Դաշնակցական: Սահմանադրութենէն վերջ Ամերիկայէն գալով, Բերա Վինէռվա դերձակատունը հիմնած, Եղբայր դրագէտ-ուսուցիչ Տիգրանի. — 1919ի սկիզբները, եռամեայ իր տարադրութենէն դարձին՝ արկածի գոհ ի Զումրա:

Ե. — ՊՕԼԻՍ ԿԱԽՈՒՈՂՆԵՐ

120. ՓԱՐՍԻՄԵՋ. — Ծն. Ղարապաղ, Կուսակցութեան յայտնի գործիչներէն, — այլ անուամբ «Մատթէոս Սարգիսեան» կամ «Թոտոթոցի Համբարձում Դրիդոր» — որ մասնակցած է զանազան շարժումներու: Վանի ինքնապաշտպանողական կռիւներուն՝ մեծ դեր կատարելով, անունը երգերով նուիրադորձուած է: Հայ-թաթարական ընդհարումին ատեն վարիչ ալ եղած է և թուրքիկներով ու բանակցութիւններով աշխատած՝ մերձեցում յառաջ բերելու երկու տարրերուն միջեւ: Անդամակցած է Կովկասի Հնչ. շատ մը մարմիններու և եղած կազմակերպիչներէն մին Կալիցինի տէրօրին, որով բազմիցս բանտարկուած ռուս կառավարութեան կողմէ: Դէօթէնձէի պատմական ժողովէն յետոյ կուգայ Պօլիս և երկար դատավարութենէ մը վերջ կը դատապարտուի մահուան, իր 19 ընկերներուն հետ՝ որոնք են:

121

122

121. ՏԻՂ. ՊԷՆԷԷ ԹՈՐՈՍԵԱՆ. (Պետրոս Մանուկեան). — Ծնած է Հիւսէյնիկ (Խարբերդ), «Քիւրատ» Գօլէճէն 1903ին ընթացաւարտ՝ տարի մը ուսուցչութիւն ընելէ վերջ, կը մտնէ Պէյրութի Ամերիկ. Բժշկանոցը ուրկէ կը վկայուի և կ'անցնի Ամերիկա՝ իր մասնագիտութիւնը կատարելագործելու համար: Սահմանադրութենէն յետոյ Պօլիս գալով՝ կ'սկսի իր տրուեստը կիրարկել և շարունակել հասարակական գործիչի իր դերը:

122. ՍԻՄՈՆ ԱԶԻՔՊՈՇԵԱՆ. — Ծն. Արաբկիր, 55 տարու. Ուսուցմը հոն ստանալէ ետք՝ Պօլիս կուգայ և կը յաճախէ իրաւաբանական վարժարան: Ուսանողի տարիքէն յարաբերութիւն մշակելով Մուրատի, Արփիարի,

ձանկիւի եւ այլոց հետ՝ կը մտնէ Հնչ. շարքին մէջ, այն օրերուն երբ Շմաւոն կը հասնի մայրաքաղաքս՝ նոյն կուսակցութեան սերմերը ցանելու. 97ի Գում-գափուի ցոյցին կազմակերպիչներէն. փաստաբանի վկայականը չստացած՝ կ'անցանի Եւրոպա, ուրկէ կ'ուղարկուի փոքր-չափ կազմակերպելու հայ երիտասարդութիւնը. Երկար տարիներ արկածալից կեանք մը բոլորած եւ անձնուիրաբար գործած Շ. Գարահիսար, Սվադ եւն. Դանիէլ Զավուշ իր խումբով Արսմի օդանական էր. 1905ի Պատգամաւորական ժողովը կը կոչէ զինք անդամ Կեդր. Վարչութեան, պաշտօն զոր կը վարէ ցվերջ, ինչպէս եւ ազգ. պաշտօններ. — Կալուածական միջնորդութիւն ալ ըրած է Պօլիս, իբր կենսաշահութիւն:

123. **ԿԵՂԱՍՎԱՆԻ ԿԱՆԻՍԵԱՆ.** — Ծնած է Վան, 20 տարու. Նխն. կրթութիւնը երամեան վարժարանը ստանալէ վերջ կուգայ Պօլիս և 1913ին կ'ընդունի իրաւագէտի վկայական. Ուսանողական Միութեան հիմնադիրներէն, աշխատակից «Վայծ» ամսաթերթի և թղթակից «Հնչակ»ի:

124. **ԵՐՈՒԱՆԻ ԹՕՓՈՒՋՅԱՆ.** — Ծնած է Պարտիզակ, 20 տարու. Ուսումը հոս ստանալով՝ կը վարէ ուսուցչական պաշտօններ Ծննդավայրին, Ատափազարի և Կէշլէի շրջանի գեղերուն մէջ. Աշխատակից զանազան թերթերու «Բանուոր» ծածկանունով:

125. **ՌՈՒՐՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ.** (Վահան Պօյաճեան) — Ծնած է Զուլկածագ, 40 տարու. Իբր գործիչ՝ ապրած է Կովկաս, Ռուսմանիա, Պուլկաբիա և Ամերիկա. Սահմանադրութենէն յետոյ կուգայ Պօլիս և կը պարապի առեւտուրով. Ազգ. երեսփոխան ընտրուած Զուլկածագէն:

126. **ՅՈՎՀ. ՏԷՐ ԳԱԶԱՐԵԱՆ.** — Ծն. Կեսարիա 1878ին. Ուսումը հոն ստանալէ վերջ կը նուիրուի ուսուցչութեան. Մանուկ հասակէն ազդուած Զէլլոյի եւ Ժիրայրի յեղ. քարոզներէն՝ կը մտնէ անոնց կուսակցութեան մէջ եւ կը մասնակցի զանազան պատգ. ժողովներու, եւ Կիլիկիոյ Եղեռնին՝ իր Ծննդավայրին ինքնապաշտպանութեան գործին, Ազատ-Ոստանիկի հետ. — Անդամ Կեսարիոյ Հնչակեան Մասնաճիւղին:

127. **ԹՈՎԱՐԱՍ ԹՈՎԱՐԱՍԵԱՆ.** — Ծն. Գիլիս, 27 տարու. Ուսումը հոն ստանալով՝ պահ մը դասատուութիւն ընելէ վերջ կ'անցնի Հալէպ, որուն վարժապետանոցէն վկայուած՝ կը շարունակէ ուսուցչ. պաշտօնն իր Ծննդավայրը, նաեւ գործօն դեր մը կ'ստանձնէ տեղւոյն Հնչ. Մասնաճիւղին մէջ. 1914ին կը բերուի Պօլիս:

128. **ՅԱԿՈՐ ՊԱՍՏԱՆԵԱՆ.** — Ծն. Գիլիս, 40 տարու. Կանուխէն Հնչ. արձանագրուելով՝ կը նուիրուի մանուկանդ. կրթ. գործին և 1902ին կը հիմնէ հոն «Լուսասիրաց» նախակրթարանը. Յետոյ կը բանտարկուի եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսին Գիլիս այցելութեան առթիւ ներման կ'արժանանայ. 95ի ջարդերուն և Կիլիկեան Եղեռնի ատեն՝ ոգին կը հանդիսանայ ինքնապաշտպանութեան գործին, եւ որպէս զինագործ՝ մեծ դեր կը կատարէ. — Նախագահ Գիլիսի Հնչ. Մասնաճիւղին եւ հաւաքիչ Սինկէրի:

129. **ՄՈՒՐԱՏ ԶԱՔՍԵԱՆ.** (Յակոբ Ղազարեան) — Ծն. Յրօնք գիւղը (Մուշ), իր հայրենիքին տառապանքը կանուխէն միացուցած է զինք ևս բողոքարկու կարաւանին. փարամալի տնրածան ընկեր և Կալիցիին տէրօրիսթներէն. մասնակցած հայ-թթր. ընդհանրութեան. 1914ին մայրաքաղաքս մտած է «մասնաւոր պաշտօն»ով, — իմա՝ Թալաթեան ռէժիմը տապալելու մոռք:

130. **ՄԵՐՏԻՉ ԵՐԼՅԱՆ.**— Ծն. Ապուլսեի 1873ին. Ուսումը Խարբերդ ստանալէ յետոյ կ'գլխադի առեւտուրով. Սահմանադրութենէն վերջ՝ անդամ Խարբերդի Հնչ. Մասնաճիւղին. Թալէաթի հայահալած քաղաքականութեան նախօրերուն՝ կը բերուի Պօլիս անլուր տանջանքներով:

131. **ԴԱՐԵՆԻՅ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ.**— Ծն. Շ. Գարահիսար. Այրքապշետոնի սիրելին. Համիտեան ռէժիմին կողկաս կ'անցնի եւ Սահմանադրութենէն ետք Պօլիս կուգայ. Սարաճհանէի մէջ վրանագործ. իբր հեղինակ Սրշաւիւր Սահակեանի մահափորձին՝ կը բանտարկուի:

132. **ԱՐԱՆՆԱԿ ՀԱՄԱՐՁՈՒՄԵԱՆ.**— Ծն. Տէնիզի, 27 տարու, զէնք ու ռումբ շինելու արհեստին մէջ ճարտար եւ համաւաւոր նշանաձիգ. 1914ին Պօլիս դալուն՝ մատնութեան մը հետեւանօք կը ձերբակալուի, իբր դաւաճան իթթիհատի:

133. **ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ.**— Ծն. Թումարզա (Կեսարիա). Փոքր հասակէն Պօլիս պանդխտելով՝ կը մտնէ Հնչակեան շարքին մէջ և կը մասնակցի տեղական յեղ. ցոյցերու. — Կոշկակար:

134. **ԱՐԱՀԱՄ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ.**— Կոշկակար. — Հնչակեան:

135. **ՄԻՆԱՍ ԴԵՆԻՇԵԱՆ.**— Այլ անուամբ «Սամոնցի Սարը Խաչիկ» կամ «Մինաս». Ծն. Կեսարիա, 35 տարու. Մանուկ հասակէն մտած Հնչ. դրօշին տակ. Հայ-թթր. Կոլիներուն՝ Երեւան ու Շուշի պատասխանատու դեր ստանձնած. իր յաղթանդամ դրսերեւոյթով՝ ահաբեկիչ:

136. **ՍՄԻԱՏ ԴԵՐՃԵԱՆ.** (Անկուտի Պետրոս). — Ծն. Բաղէշ, 30 տարու. Թէեւ դերձակ քաջալարժ էր զինաշարժութեան մէջ եւ գործած Մուշ ու իր ծննդավայրը, որպէս հնարամիտ Հնչակեան:

137. **ԴԱՌԵՆԻՅ ՊՕՅՈՒՅԱՆ.**— Ծն. Շ. Գարահիսար, 35 տարու. Կանուխէն Պօլիս գալով՝ կ'գլխադի առեւտուրով (սրճագործութիւն) ու կը մտնէ Հնչ. շարքին մէջ. 1914ին կը ձերբակալուի՝ իբր մասնակց թուլաթի դէմ գործունելիք ռորափորձի մը. Ազատ արձակուելու պահուն՝ պայման կը դրուի իրեն 30 ոսկի ճարել, 15 օրէն հատուցանելի. Այդ գումարն օրին չկրնալ հայթայթելուն՝ կրկին կը նետուի բանտ. — Իր հուսկ բանը՝ խոստովանահօր ուղղեալ. «Տէր Պապա, գնա՛ ըսէ՛ որ 30 ոսկի չունենալու համար կը կախուիմ կոր...»:

138. **ՀՐԱՆՏ ԵԱՍԻՅԱՆ.** — Արաբկերցի, Ռժկական վարժարանի ուսանող:

139. **ՊՕՂՈՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ.**— Ակնցի ոսկերիչ, յառաջացած տարիքով:

1915 Ապրիլ 7/20ին, երբ Տարեցոյցիս տպագրիչ Մ. Յովակիմեանի հետ Պօլսոյ Պատերազմ. Ատեանի առջեւ վերջին դատավարութեան՝ տարուան մը բանտարկութեան դատապարտուեցայ, նոյն գիշեր ի դիպահոջ մնացի վարի Մեծ Գօղուշը, տխուր առիթն ունենալով մէկիկ մէկիկ ճանչնալու վերոյիշեալ անձերը՝ որոնք անգիտակ էին դեռ սեւ վճիւղին: Կեղը. Բանտ փոխադրուելէս

ամիս մը վերջն էր որ կ'իմանալի թէ անոնք իրենց ծանր կացութեան այլեւս իրազեկ՝ կը խնդրէին ինչ լուր մը հասցնել Պատրիարքարան : Բանտի մեր քահմանային միջոցաւ իսկոյն կարեւորը հաղորդեցի թէիւ , բայց Ձաւէն Սրբազան ոչինչ կրցաւ ընել , ցորչալի Թալաթ կը յամառէր Պատրիարքին այցելութիւնն իսկ չընդունելու : Եւ Յունիս 2/15ի լուսադէմին՝ բոլորը մէկանց բարձրացան կախաղան՝ Պատերազմական Ատեանի շէնքին առաջը , շատերու նման իյնալով Մեծ Երազի ճամբուն վրայ : Այս քսան հոգիէն 7 ամիս վերջն էր որ Սուլթան Պայազիտ կախաղան կը բարձրանար :

140. ՀՐԱՆՑ ԱՂԱՃԱՆ-ԵԱՆ. — 28 տարու կարնեցի , փաստըրմաճեանի կեղծ մէկ նախկը դիտումաւոր կերպով իր հասցէին դրկուելով՝ իբր դատաւիր ամբաստանուած : — Ընթացաւարտ Մարզուանի Գօլէճէն . 3 տարի Ամերիկա մնացած՝ աւերար . ցաղուածով , զոր շարունակած է յետոյ Մայրաքաղաքիս մէջ , եղբորը հետ ընկերովի : Անբորդի՝ Պօլսէն տարագիր-նահատակ Արշակ Խաղխաղեանի :

1915ի զարնան , երբ Պօլսոյ Կեղ. Բանտի տնօրէն եւ Թալաթի աջ բազուկ Իպրահիմ Խալիլ կը մեկնի Պրուսա , Իզմիթ , Ատափազար եւ շրջակաները՝ սկսելով իր սխրագործութեանց (ամենախիստ միջոցներով խուզարկութիւն , Հայերէ գէնրի հաւաքում եւլն.) , — Պօլիս կ'ուղարկէ հետեւեալ չորսը որոնք կը կախուին նոյնպէս :

141. ԱԱՐԱՊԵՑ ՓԱՌՈՒԼԵԱՆ. — Ին. Պարտիզակ , 35 տարու , և հաստատուած Իզմիթ . փոքր հասակէն մտնելով շնչ . շարքին մէջ՝ կը մասնակցի Պօլսոյ ցոյցերուն : 1914ին կը ձերբակալուի իբր դատաւան Իթթիհատի և կաշառք տալով ուղատ կ'արձակուի : Յաջորդ տարին կրկին ձերբակալուելով կը բերուի Պօլիս :

142. ԽՈՐԼՆ ԽՈՐԼՆԵԱՆ. — Ծն. Ատափաղար , 40 տարու երկաթագործ , շնչ . գործիչ , հմուտ ղինաշարժութեան և ուռմը պատրաստելու արհեստին , ծննդավայրին մէջ ընտրական պայքարներու ատեն թունտ հակաթթիհատակաւ :

143. ԱՐԱՍԻԱՅԻ ԴԻԴՈՐ ԴԱՅԵԱՆ. — Պանդոկապետ Ա. փաշար , 58 տարու , նիսկ . շնչակեան , ապա Դաշնակցական որ 30 տարուան յեղ. գործունէութիւն մը ունեցած է : Իր միջավայրին ինքնապաշտպանութեան գործին ղեկավարը , ճարտար՝ ուժանակ պատրաստելու արուեստին մէջ , Ատափաղարի մէջ Ծանօթ՝ Ամուսիայը յորջորջմամբ :

Բ. ՄԱՍ

Գ Ա Ի Ա Ռ

Գաւառի եկեղեցականներ եւ բանակի մէջ ծառայող նահասակ բժիշկներ, դեղագործներ եւայլն անջատակի ցուցակագրուած են «Կենսագրական Բաժին»իս վերջամասին մէջ:

Վ Ա Ն

144/148. ԻՃԵԱՆ (ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՊՈԴՂՈՍԵԱՆ). — Իւն. Ղարապաղ 1879ին և աշակերտած Շուշիի Թեմական դպրոցը: Կանուխէն կ'իջնէ յեղափոխական ասպարէզ. նախ կ'աշխատակցի Բ. Միքայէլեանի՝ Շուշիի Դաշն. կոմիտէի մէջ և 1903ին կ'անցնի Վան ուր ցվերջ կ'ստորի իւր ղինւորական ղե-

144

149

կավար Վանայ շրջանին: Թիմուր, Հայոց Ձոր, Գաւառ, Շառախ, — կեդրոններ ուր կը գործէ, կը զինէ ու կը կուռի անդուլ, դիւղացւոց պաշտամունքին առարկայ դառնալով: Անուս գեղջուկ մանկտին դաստիարակելու եռանդէն տարուած, ընկերներու աջակցութեամբ բոլոր այդ տեղերը բանալ կուտայ բազմաթիւ դպրոցներ ուր կը դասախօսեն Վանի կեդրոնականէն ելող երիտասարդներ: Այդ դպրոցներէն՝ յիշատակելի է Աղթամարինը մանաւանդ. — Սահմանադրութենէն յետոյ իշխան կը գործէ կրկին՝ գրչով ու լեզուով. կ'աշխատի «Աշխատանք» թերթին և բանախօսութիւններ կ'ընէ զանազան միթիւններու: Քղձ. Ժողովի անդամ, մասնաւորապէս զարկ կուտայ կրթ. գործին: — 1914ին Շառախ ենթակայ կ'ըլլայ քիւրտ յարձակումի մը, դէ՛սլը որ ծանր համեմատութիւններ կ'առնէ: Կուռ ավարութիւնը հարկ կը տեսնէ քննութիւն մը կատարել. Դաշնակցութեան տեղական մարմինն ալ քննիչ կը նշանակէ իշխանը **ՁՈՐՍ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՎ**, որոնք իսկոյն ճամբայ կ'իյնան, սակայն կուսակալ ձէվտէթի սադրանքով՝ անոնք առաջին գիշերն իսկ քնացած ատենին կը խողովողուին Վերին Հայոց Ձորի կողմերը:

Առաջին արիւնն էր այս որ կը թափուէր Վասպուրականի մէջ, որմէ յետոյ Հայաշխարհի հողը ճակատագրուած էր ծայրէ ի ծայր ներկուելու կարմիրով, իր գետերն ալ ողողուելու դիակներով: Քասքնելի՛ տուամ, բեմադրուած՝ Իթիհատի ջուրին կողմէ գերման ռեժիսիտութեամբ որ «ձերմակ Կոտորած»ի գիւտն ալ երկնեց, յերկմնից և ի խոնարհ մէկ միլիոն ա՛յս-չափ զոհներով՝ որոնց ճշգրիտ մահագրութիւնը կարողութեան սահմանէն դուրս է որ և է պատմագիրի: Պիտի թուենք ատոնցմէ յայտնիներն ու եղբերական վախճան ունեցողները մանաւանդ, — վերապրողներու կողմէ պատմուած, կամ լրագրութեան միջոցաւ ցարդ արծազանգուած, — ակամայ մոռցուածներ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆԻ Բ. տպագրութեան առթիւ աւելցնելու առաջադրութեամբ:

149. ՎԵՍՏԱՆ (ՕՆՆԻԿ ԴԵՐՁԱՆԻԱՆ). — Ծն. Կօսկա (Պօլիս 1871ին. Նիւն. կրթութիւնը Սուրէնեան Վարժարանը ստանալով, Լ. Շանթի հետ կ'ուղարկուի Էջմիածին և կ'աւարտէ ճիւղարանի շրջանը: Պօլիս դարձին, ռուսերէն լաւ գիտնալուն՝ ռուս նստակատունը սլաշտօնի կը կոչուի, և այդ առթիւ կը նպաստէ շոգենաւերէն ու խանակի փոխադրութեանց գործին: Նոյն միջոցներուն էր որ կը հրատարակուէր Շահնաւարի «Հայրենիքը, որուն մէջ ունի շահեկան յոդուածներ Օգիմյա ծածկանունով, — Թուոնտ Դաշնակցական. Պանքայի դէպքին՝ կը հալածուի ու կ'ապաստանի ռուս հիւսպատասարան: Ամիս մը հոն պահուցուելով՝ Պուլկարի մը անցագիրը Նիւքոքի ձեռք ձգել և անցնիլ Ֆիլիպէ ուր կ'սկսի հրապարակախօսութիւններ ընել, Կը մեկնի Ժընէվ, և ատեն մը Դիօշակի խմբագրութեան մէջ կը մնայ: Հոգ էր որ իր ընկերներէն Վահագ ալ կը կոչուէր: Կ'անցնի Ամերիկա և անձնատուր կ'ըլլայ տենդագին գործունէութեան մը, իբր լրագրող (Պօթընի Հայրենիքի խմբագիր), պայքարող և բեմբասաց, 1907ին Կովկաս կը դառնայ և Սահմանադրութեան հռչակումին կ'երթայ Վան ուր — միշտ իբր հասարակական գործիչ — կը մնայ տարի մը: Պօլիս դարձին՝ կ'աշխատակցի «Ազատամարտ»ի. (անստորագիր իւր մագրակներէն ոմանք իր գրէն ելած են), Բաղլամէնթական Բ. ընտրութեանց ատեն՝ Վանի մէկուս կ'ընտրուի: Քանի մը հեղ Վան ու Պօլիս իր առաքելութիւնէն վերջ, Բնդ-Պատերազմին սկիզբները հոն էր կրկին: Ինք ամէն ջանք թափեց՝ կանխելու համար այն չարիքը զոր Իթիհատ կը սաղմոէր, Կուսակալ ձէվտէթ Վանայ Իշխանը սպաննելէ ետք՝ հեռաձայնով իր մօտ կը հըրաւիրէ Արամ ու զինքը, Վաւան կը գրէ ընկերոջը. «Ես կ'երթամ՝ կոր, դուն կեցի՛ր»: յետոյ կը մեկնի պաշտօնատուն, ա՛լ չվերադառնալու պայմանաւ, — Հայ Վերածննդեան անխախտ դաւանանքով և Հայ Գեղի մասին ունեցած իր բարձր համարումով, անիկա պիտի սպրի մեր ժամանակակից պատմութեան մէջ իբր մուկանդ հայրենասէր:

150. ԱՐՏԱՇԷՍ ՍՈՒՍՔԵՆԱՆ. — Ծն. Վան, 1901ին երամեանէ ընթացաւարտ՝ կը պարապի ուսուցչութեամբ և 1908ին կը կազմակերպէ ծնողավայրին թատրոնը, բեմադրելով իր հեղինակած Բնաւիթ, նաեւ ուրիշ թատրերգութիւններ: Բացի պօլտահայ թերթերու իր աշխատակցութենէն՝ 1906ին կը հրատարակէ Ասուպ խմբատիպ հանդէսը, յետոյ Կոչնակը որուն կը միանայ Բրաւտան, — Ինք և ստորեւ նշանակուած 4 ընկերները տեղւոյն Հնչ. կուսակցութեան վարիչներն էին, որոնք՝ հակառակ Քէօսթէնէի ծանօթ ժողովին համամիտ չըլլալուն՝ մինչեւ ապստամբութեան օրը (17/17 Ապր. 1915) բանալ կը մնան և հոն կ'սպաննուին ձէվտէթի հրամանով, մինչ անդին կը շարունակ-

ուէր համակուսակցական և համաժողովրդական հերոսամարտը, Դաշնակցական և երու ղեկավարութեամբ:

151. ՏԻԳՐԱՆ ՕՏԵԱՆ (ԱՍՕ). — Ծն. Վան 1880ին և հոն ստացած նին. կրթութիւնը: Ուսուցիչ Պարսկաստան 1896-1906, որմէ յետոյ մտած Հնչ. շարքին մէջ, աշխատակցելով նոյն կուսակցութեան օրկաններուն եւ այլ թերթերու՝ զանազան ծածկանուններով: Հրատարակած է երկիր թերթը: Հեղինակ Կարմիր օրեր, Հաւսե, Դաստաւան, Վահե, Դիւցազնուհի եւն. գրքոյկներուն: [Իր եղբերական վախճանը տե՛ս № 150]:

152. ԱՐՐ ԲՐՈՒՏԵԱՆ. — Ծն. Վան՝ որուն կեդր. վարժարանէն ընթացաւարտ 1905ին: Յետոյ կը մտնէ Հնչ. շարքին մէջ և կ'արտայայտուի իբր վարժ բեմովս: [Իր եղբերական վախճանը տե՛ս № 150]:

153. ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԱՆԹԵԱՆ. — Ուսուցիչ տեղւոյն վարժարանին և աշխատակից Կոնստանդին Հնչակեան: [Իր եղբերական վախճանը տե՛ս № 150]:

154. ՀԱՅԿԱԿ ՆՐԷՄԻՇԵԱՆ. — Հնչակեան: Համեստ ուսումով, բայց մարդկան մեծ ընդունակութեամբ: [Իր եղբերական վախճանը տե՛ս № 150]:

Խ Ա Ր Բ Ե Ր Դ

155. ՆՐՈՒԱՆԴ ՍՐԽԱԲԷՇԵԱՆԼԵԱՆ (ՆՐՈՒԽԱՆ). — Ծն. Հասքէայ (Պոլիս) 1870 Յուլիսին: Ներսէսեանի, ապա Կեդրոնականի սան: Պատանի հասակէն «Երուանդ» անուամբ կ'աշխատակցի «Ճ. Շարգիէի», «Արեւելքի» ու «Մասիսի», մեծ մասամբ ձրկանորսներու կեանքէ քաղուած սրտայոյզ նորավէպերով: Դէպքին՝ շատերու պէս ինք ալ Վառնա կը գաղթէ և կը պարապի ուսուցչութեամբ: հոն է որ կը հրատարակէ Շատուրթերթը (որ ետքէն փոխանցուած է Վարդոյի) և Շալիդ հանդէսը: Նաև աշխատակցութեան լոյն բաժին մը կ'ունենայ տպարանատէր Ս. Բարսեղեանի լոյս ընծայած Վիպրիերին իմքագրութեանը մէջ: Վառնայէն էր որ կը թղթակցէր «Բիւզանդիոնի», գրաքննութեան իստութեան հետեւանօք՝

«Ե. Դաղթական» ծածկանուամբ: 1904ին Եգիպտոս անցնելով, կը շարունակէ գրագէտի և ուսուցչի իր զբաղումները: Կ'ամուսնանայ և Աղեքսանդրիոյ մէջ Ս. Բիւրատի հետ լոյս կ'ընծայէ Սիսուան ամսաթերթը, 2 թիւ միայն: Արփարի

մահէն վերջ՝ խմբագրապետ «Լուսաբեր»ի և աշխատակից «Անահիտ»ի։ — Սահմանադրութեան հռչակումին, Թրքահայ փախստական բոլոր մտաւորականներուն պէս՝ շուտիւ Պօլս կ'առնէ և կ'ստանձնէ «Արեւելք»ի խմբագրապետութիւնը — Տքթ. Թօփչեանի տեղ, — տալով օրը օրին ջղուտ առաջնորդներ և «Ազատ կարծիքներ»։ — Ազգ. երեսփոխան ընտր. Բաքերդէն։ — Տաղտկացած լրագրական ապերախտ ասպարէզէն, Նրուսնդ կը մտնէ աւելի ապերախտ ասպարէզէ մը ներս։ Տնօրէնութեան կը կոչուի Սկիւտարի Ս. Խաչ վարժարանին, պաշտօն զոր 3 տարի կը վարէ և 1913ի աշնան կը հրակրօտի Խարբերդ, ստանձնելով տեսչութիւնը տեղւոյն ազգային դպրոցին և հոնկէ թղթակցելով «Փամանակ» օրաթերթին։

Կուգայ Ահաւոր Տարին, 1915: Հալածանքը կ'սկսի. դպրոցները կը փակուին, և մտաւորականը — յայտնի դէմքեր բոլոր՝ կղերական, ուսուցչական, փաստաբանական և առեւտրական դասէն — կը յեցուին Մէզրէի բանտը, մատնուելով անլուր տանջանքներու. յետոյ կալանակապ՝ կը տարուին խումբ խումբ: Եւ գլուխներ կ'անձրեւեն զետին, արիւնի շատրուամներով . . . :

Դրչի ու միտքի անհամար մեր վաստակաւորներուն պէս՝ Սրմաքէշիանւնեան չուսի գերեզման, որուն վրայ մեր արցունքն ու ծաղիկը թափէինք օր մը, Բայց կը թողու տարաբախտ իր ընկերներուն պէս նոյնքան նուիրական բանք՝ մեր յարգանքին ու հիացումին առարկայ, — իր գործերը: Վէպերէն յիշատակելի են կեանքին մէջ խորագրով նորավէպերու ժողովածոն, Մնտռած սէրը (Վառնա տպ. ապա թերթօն «Արեւելք»ի մէջ Ղևմիայիկն աղջկիկ խորագրով) և Հաւաքաց ուրիշ գործատրերգութեան վերածած է ի Խարբերդ: — 1913ին թարգմանած է էտ. Տսիդի Արեւելեան խնդիրը և Հայկ. Հաւքը. իսկ 1894ին՝ Շ. Տիւրքի Բառոյազիտոյիւնը:

156. ԻՆՎԱՍՏԻՆՅԱՆ (ՅՈՎ. Գ. ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ). — Ծն. 1860ին Խարբերդ ուր ստացած նին. կրթութիւնը: Ինքնաշխատութեամբ իր ուսումը

156

157

ղարգացուցած, կը նետուի ուսուցչական ասպարէզ՝ նախ Խուփսի (Գլի) դըպրոցը պատշոնավարելով, յետոյ Ծննդավայրին մէջ անհատական ջանքերով հիմնելով կրթարան մը զոր կ'աջողի կանգուն պահել ցմահ և հասցնել բազմաթիւ սաներ, որոնցմէ յիշենք Ի. Զարդարեանը: Երկար տարիներ վարած է նաև Ս.

Յակոբ Թաղի վարժարանը, Հակառակ դաստիարակի իր կոչման հաւատարիմ մնալուն, բարձի Թողի չէ ըրած բնաւ գրականութիւնը զոր շէնցուցած է համով հոտով արձակներով, — պատմութեամբ, ուսանողովէս, Թատրերգութիւն — բոլորն ալ Թրքահայ և արտասահմանեան Թերթերու մէջ ցրցնուած: Ատոնց մէջ գաւառի Հայուն նահապետական ու թշուառ կիւնքը կը ցոլանայ՝ ինքնատիպ, քիչ մըն ալ խրթին լեզուով մը ուր բանասէրը պիտի գտնէ հարուստ մթերք մը գունագեղ բառերու եւ յատկաբանութեանց: Ամենացցուն դէմքը գաւառիկ գրականութիւնը մշակողներու շարքին մէջ, (Խրիմեանի Սրուանձտեանցի ու Գեղամի նման), զո՞հ Մեծ Եղեռնին: — Դործերէն յիշենք Ո՞ր մէկուն ետեւեւ եւ Էնդի դիմեւ ուշագրաւ Թատերախաղերը: Կը թողու շատ մը անտիպներ ուրոք Թէեւ ինամով հաւաքուած ու սլահուած էին աղէտէն հրաշքով ազատող հայրենակից իր սանին՝ Վահէ Հայկի կողմէ, բայց Կիւնթադրուին փճացած ըլլաւ:

157. ԲՐՈՅ ԿԱՐԱՊԵՑ ՍՈՎԻԵՏԱՆ.

— Ծն. 1874ին Խարբերդ որուն Գօլէճէն ուսումնաւարտ, Լեզուագէտ եւ քիմիաբան, պաշտօնավարած «Ֆիրատ»ի եւ Թլկատինցիի դպրոցը: Իննսունական թուականներուն իրլեւ մըտերիմ Ի. Զարդարեանի՝ հետեւած գր. շարժումին եւ գրած բանաստեղծութեանց հատոր մը (անտիպ): Աշխատակից Թրքահայ եւ ամերիկահայ Թերթերու: Ծածկանուըն «Կամար», 1910ին կ'սկսի հրատարակել Եփեսոս կիսամսեան զոր կը շարունակէ մինչեւ աղէտալի տարին: Դանակոծուով հետեւանօք մեռած Խաւերդի ամերիկ. հիւանդանոցը: [Զգիթեւ զինք՝ իր մտաւոր ազգականներէն Բոթ. Սադիկ Սողիկեանի հետ որ 1915ի կարին կը գտնուէր, իբր Թարգման գերմ. հիւլատոսարանի՝ որուն շնորհիւ կը փրկուած է]:

158

159

158. ԲՐՈՅ ԿԱՐՏԻՉ ՈՐԲԵՐԵԱՆ. — Ծն. Մալաթիա 1870ին, հօրեղբորդի բանաստեղծ Ռուբէնի: «Ֆիրատ»էն ուսումնաւարտ. բեմադասաց և մասնագէտ երկրաբանութեան և աշխարհագրութեան, 15 տարի պաշտօնավարած Խարբերդ: Ունի մակրովն. ու գիտ. յօդուածներ գաւառական և պօլսահայ Թերթերու մէջ: Վերջերը կ'ուղեւորի Ամերիկա և իրր համալսարանական՝ վերադարձի տարին (Բնդհանուր Պատերազմ) Խարբերդ գտնուելով, բանաւոր մտագար վիճակի մէջ կը նահատակուի:

159. ԲՐՈՅ. ՅՈՎ. ՊՈՒՃՐԻՍԵԱՆ. — Ծն. Զնդուշ 1873ին, Ուսումնաւարտ «Ֆիրատ» գօլէճէն ուր բաւական ատեն փիլիսոփայութիւն և

մանկավարժութիւն տաւադրել վերջ՝ կ'անցնի Ամերիկա ու կը լրացնէ նոյն ճիւղերուն բարձրագոյն դասընթացը: Պատերազմէն 5 տարի առաջ խորքերդ դարձին՝ տեսուչ կը կարգուի Գօլէճին, մինչեւ 1915, նահատակուելով տեղւոյն մոտակորականներու հոյլին հետ: Աշխատակցած էր թրքահայ և ամերիկահայ թերթերու՝ նշանակելի յօդուածներով:

160. **ԱՐՕՅ. ՆԱԿՈՂՈՍ ԹԷՆԷՐԷՅԱՆ.** — Ծն. 1863ին խորհրդ. որուն Գօլէճէն ուսումնաւարտ՝ երկար տարիներ աւանդած է հոն պատմութիւն, թուրքերէն եւլի: 1904ին իր 25ամեակը տօնուած է հանդիսաւորապէս: 34 տարուան իր պաշտօնավարութիւնը եղած է անշշուկ և խորապէս տըպաւորիչ՝ դաստիարակող սերունդին վրայ: Ազգապետ խորհրդի շրջանին:

160

161

161. **ԱՐՕՅ. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՆԱՀԻԵԱՆ.** — Ծն. Հիւսէյնիկ 1860ին: Թէնէքէճեանի հետ «Եփրատ»ի առաջին ուսումնաւարտներէն: Յոբելար: Մասնագէտ ուսողական գիտութեանց և աստեղագիտութեան: Վաղեմի և բազմադրին դաստիարակ:

162. **ԱՐՕՅ. ՏՕՆԱՊԵՏ Կ. ԼԻԼԷՅԱՆ.** — Ծն. 1876ին խորհրդ. որուն Գօլէճէն ուսումնաւարտ: Հոն երկար ատեն պաշտօնավարելէ վերջ՝ 1908ին կ'անցնի Ամերիկա և կ'ամբողջացնէ Քօրնէյլի և Եյլի համալս. ընդհանրուն դասընթացը: Ծննդավայրը դարձին՝ կը շարունակէ իր պաշտօնը, իբր մասնագէտ կենսաբանութեան, բուսաբանութեան և կենդանաբանութեան, մինչեւ հալածանքի տարին, ինք ալ մասնակից ըլլալով ընկերներու խոշտանաբաններուն: Հիւանդ կը փոխադրուի Ամերիկ. հիւանդանոց ուրկէ կ'աջողի խոյս տալ Տէրսիմ, հոնկէ ալ Կովկաս, բայց չտոկալով դադարականական կեանքի տաժանքին՝ կը մեռնի Կարին: Թարգմանած է Լօնկֆելդի իվաննիլովը: Կը թողու անտիպներ: Աշխատակից թրքահայ և ամերիկահայ թերթերու: — Թաւաշանի մրցումին՝ շահած Գ. մրցանակ: — Գր. ճանկանունը «Բագրատ»:

163. **ԵԻՐԱՅԵ ՅԱԿՈԲՅԱՆ** (Սարգիս Նալբանտեան). — Ծն. խորհրդ. 1890ին: Ուսումը կ'ստանայ Գօլէճի և Թլկ տիեցիի դպրոցին մէջ: Ամերիկա անցնելով, կը վարէ թերթերու խմբագրութիւններ: 1912ին կը մեկնի Վենետիկ, ուրկէ գաւառ, ստանձնելով տնօրէնութիւնը Միացեալ Ընկ.եան Հա-

ւառի դպրոցներուն, Աշխատակից պօլսահայ պարբերականներու և տարեցոյցներու: — 1915 Յունիսին խարբերդի բանտը նահատակ:

164/167. **ՊԱՅ. ԲԱՐՈՋԻՉՆԵՐ.** — Կիրակոս խաչատուրեան (տեղացի, 65 տարու), Զաքար Եղիկեան (տեղացի, 55 տարու), Պետրոս Պետրոսեան (տեղացի, 45 տարու), Սամուէլ Մանուկեան (Կիւրինցի, 35 տարու):

168/177. **ՌԱՍՈՒՅԻՉՆԵՐ.** — Յովհ. Տինկիւեան (Մարգուկանցի գօլէճական), Յովհ. Աղանիկեան (Պօլսեցի, 35 տարու, Կալաթա Սէրայէն ընթացաւարտ), Արամ Սրապեան (տեղացի, 37 տարու, ուսած Վենետիկ և սյուրբ, Ե. Սրմաքէշիանլեանի պաշտօնակից), Արմ. Օնանեան (տեղացի գօլէճական, 32 տարու, Թուսգէտ), Յովս. Մալեմէդեան (տեղացի գօլէճական, 31 տարու, Հնչ.), Դեղամ Սամուէլեան (տեղացի, 40 տարու, Թլկատինցիի սան), Գաբր. Դանիէլեան, Դար. Կոստանդեան, Յակոբ Տինճեան, Արմ. Յովակիմեան (տեղացի գօլէճականներ):

178/184. **ՓԱՍՏԱՐԱՆՆԵՐ.** — Ասատուր ժամկոչեան (տեղացի, 55 տարու), Մուրատեան (ակնցի, 50 տարու), Յովհ. Զարդարեան (տեղացի, 37 տարու), Դէորդ Գէլէշեան (տեղացի, 40 տարու, նաև ուսուցիչ, երաժշտագէտ և հեղինակ Ոսկեղէն Դանալի անգլ. դասագիրքին, Յակոբ Շուշանեան (Ռոտոսթօցի, 37 տարու, Նախարարատ ատեանի անդամ), Սեդր. Տիւլիէրեան (տեղացի, 32 տարու), Արամ Տապաղեան (Տիգրանակերտցի, 35 տարու):

185/186. **ԳՈՐԱԻՉՆԵՐ.** — Յարութիւն Սէմէրճեան (Հնչակեան, հերոս Յաքէթի և Յակոբի ընկերներէն՝ որոնց հետ 1905ին ձերբակալուելով, խարբերդի կառավարական շէնքէն վար կը նետուի և սրունքները կը կորսնցնէ՝ չարչարանքի տակ գաղտնիք չիոտսովանելու մտադրութեամբ: Սահմ. հոչակուսմին՝ բանտէն ազատ արձակուած): — Սարգիս Էլճանեան (տեղացի, 35 տարու, Հնչակեան տէրօրիսթ):

Ս Վ Ա Ջ

187. **ՎԵՐ. ՄԻՀՐԱՆ ԳԱԶԱՆՃՅԱՆ.** — Հովիւ Աւետարանական Հայոց Սվազի, 55 տարու:

188. **ՄԻՀՐԱՆ ԻՍՊԻՐՅԱՆ.** — Ծն. Սվազ 1873ին՝ Ուսումը կ'ստանայ Հալէպի ֆրնս. և ազգ. դպրոցները, յետոյ Սիսի ժառանգաւորացը՝ 6 տարի: Կը շրջի ամբողջ Կիլիկիա և Ասորիք, և կ'այցելէ Եգիպտոս ու Ֆրանսա: Հայ և ֆրնս. լեզուներու ուսուցիչ՝ Ծնդավայրին աղգ. վարժարանը՝ 5 տարի, իսկ տասնեակ տարիներէ ի վեր Ազգ. Որբանոցի՝ տեսուչ-դասախօս: Աշխատակից Թրքահայ Թերթերու՝ Վրոյր, Էսփէրօ, Նարհիմ, Պուէտ, Մուշեղ և Տորք Ծածկուններով: — [Իր հայրենակից գրչի եղբայրը ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱՖԻԿԵԱՆ կ'ենթադրուի պրծած ըլլալ Թուրք եաթաղանէն, աքսորադարձ Սեբաստացիի մը վկայութեանը համեմատ]: — Երկերը. Խոցեմ դուրս պատկերներ, Մրցի կջեր, Գրական շրջաններ, Հայաստանի ողիմ: Կը թողու գր. և բանասիր. գործեր ձեռագիր:

189. **ՍՆԵՆԳՐԵՐԻՄ Հ. ԳԱՆԵՐՃԵԱՆ.** — Ծն. Լնտիքէս (Սուշէհր) 1882ին: Սվազի Ամերիկեան և Մարդուանի Անաթօլիա Գօլէճներէն ընթացաւարտ, յաջորդաբար կը դասախօսէ Սվազի Ամերիկ. և Շ. Գարահիսարի

ազգ. վարժարանները՝ հայերէն ու պատմութիւն։ Աշխատակից թրքահայ թերթերու։ — Երկերը. Պուստայի Աւեսարանը, Չարիի հարցը, Կապոյոս թռչունը (Մէթէրլինկէ թրգմ.), Զգիւսականութիւն (թրգմ.), Կը թողու անտիպ Հայուն դերը խաղախրոթոսան պատմութեան մէջ ստուար գործը (վերջին անգամ՝ ղրկուած իզմիրեանցի) և կարգ մը թարգմանութիւններ անգլիերէն։

190. **Ս. ՄՈՒՐԱՑ (ՏԷՐՏԷՐՅԱՆ).** — Են. Խորոխոն դիւղը (Սվազ, Ուսուղը հոն ստանալէ վերջ կուգայ Պօլիս և կ'աշակերտի Ռօպէրթ Գօլէճի։ Մտնելով Հնչ. շարքին մէջ, կը վարէ մարտական խուճեր Պարսկաստան և Թուրքիա, ի'նչպէս ալ արշաւանութիւն որ կ'անցնէր Հայաստան, երբ Անդրանիկի 1904ի Սասնոյ շարժումներէն յետոյ՝ այդ շրջանի ժողովուրդը կը մտար անպաշտպան։ Սահմանադրութենէն վերջ Պօլիս գալով կը վարէ պատասխանատու պաշտօններ. յետոյ կը մեկնի հայրենիք ուրկէ 1915ին ճամբայ հանուելով նաև հատակ։

191

191. **ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱՐՍԻԱՄ ԵԱՆ.** — Տեղացի, 34 տարու։ Սահմանադրութենէն ետք իր տպարանը կ'ունենայ, ուրկէ լոյս կը տեսնեն Հողղաք, ապա Կափիտա թերթերը որոնց տէր և տնօրէնն էր), Վարսալանի Տըտուշք և. Տէմիրճիպաշեանի և գաւառացի գրողներու կարգ մը գործակները։

192. **ԳԱՌՆԻԿ ԹՈՒՂԼԱՃՅԱՆ.** Են. Պօլիս 1888ին. Նիսն. կըրթութիւնը ստացած է Նտիպուլէի Ազգ. որբանոցը, յետոյ Կեդրոնական՝ ուրկէ շրջանաւարտ։ Խմբագիր Մանգուլիէի և Յիւր. Տ. Յիւր. Եանի Օրագիրին։ — Անցած է Բարիդ՝ ուսուղը կատարելագործելու համար, Դարձին, Սանասարեանի խնամաւ կալութենէն փրանսերէնի ուսուցիչ կարգու. ելով՝ մեկնած է Սվազ։

193. **ՄԱՆՈՒԼԻ ՏԷՏԷՐՅԱՆ.** — Են. Եօզղատ 1885ին. Ուսումնաւարտ Կարինի Սանասարեանէն որուն ծախքովը կը ղրկուի Վիեննա, սորվելով մանկավարժութիւն, Մխիթարեանց ուսումնարանն ալ հայերէն եւլին. 1909ին կը դառնայ Կարին ուր կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1912, և վարժարանին Սվազ փոխադրուելովը կ'անցնի հոն նոյն պաշտօնով։

194. **ԼՆԻՈՆ ԳԱՆԻԱՐՅԱՆ.** — Են. Թօգաթ 1885ին. Կարինի Սանասարեան և Պօլսոյ իրաւաբանական վարժարաններէն ընթացաւարտ։ — Սվազ փոխադրուող Սանասարեանի մէջ կ'աւանդէր թուրքերէն։

195. **ԱՐԱՄ ԵԱՆՈՐՅԱՆ.** — Պօլսեցի 38 տարու։ Սանասարեանը լրացնելէ վերջ՝ Աբիկ Ունճեանի ծախքով կ'ուղարկուի Բարիդ և կը վկայուի Սօւպօնէն։ Սանասարեանի ուսուցիչ Կարին-Սվազ։

196. **ԽԱԶ. ԿՐՏՈՏԵԱՆ.** — Են. Դավուա գիւղը (Սվազ), 32 տարու։ Սանասարեանէ ընթացաւարտ՝ կ'սկսի պաշտօնավարել հոն, ապա ծննդավայրին

ազգ. դպրոցը, Յաջորդաբար տեսուչ Արամեանի և ազգ. որբանոցի, Աղէտի օրերուն լեռ ելած և բախումներէ վերջ գիւղ դարձին՝ գնդակահարւ — Դաշնակցական:

197. ՄԻՔ. ՖՐԷՆԿԻՆՍԿԱՆ. — Տեղացի 30 տարու, Ամերիկայի Օպրէն Գօլէճէն վկայուած: 1911էն ի վեր գիտութեանց ուսուցիչ Սվազի վարժապետանոցը, Հիմնադիր Մանչ-Ասպետներու (պոսթաուլթ) միութեան:

198. ՌՈՒՐԻՆ ԲԱԳՈՒՊՅԱՆ. — Մանճըլըքցի, 35 տարու, Ամերիկայի Գըլլոյիտ համալսարանէն վկայուած և վարած Կոչնակի խմբագրութիւնը, 1912էն ի վեր մանկավարժ — հոգեբան Սվազի վարժապետանոցը:

199. ՀԱՄԲԱ ՊԼԷՃԵԱՆ. — Տեղացի, 40 տարու, Ժընէվի համալսարանէն վկայուած: Ուսուցիչ Սվազի վարժապետանոցը:

Շ. ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ ԵՒ ՈՒՐՖԱ

Մեծ ու Փոքր Հայքի բնակչութիւնն ամբողջ — 1915ի զարնան — կ'ենթարկուէր աննախընթաց պատուհասի մը որ մէկէնիմէկ իր արեւը խաւարեցուց: Յանկարծական Տեղահանութեան երեւոյթին տակ տեսակ մը Զուլում էր ատիկա. բռնի հաւատափոխութիւն, անուր հարստահարութիւն և զարհուրելի սպանդ՝ իրենց աղծապիղծ սարօքը: Հայը վտարանջումի ու է շարժում ընկու անատակ զգաց ինքզինք, վասն զի Կառավարութիւնը նախօրօք հաւաքել տուած էր ամէն առարկայ որ կրնար ծառայել անոր ինքնապաշտպանութեան գործին: Միւս կողմէ, մեր երիտասարդութիւնը հեռացած էր հայրենի կտուրէն՝ զինուորական պարտաւորիչ ծառայութեան հետեւանօք: Տուռ-տեղ ղառարկացած այսպէս զէնքերէ և կորովի քաղուկներէ, դիւրին եղաւ իթթիհատի ջոյիրին՝ իր վայրագութեան ժանրը թափել այն անվերջ կարաւաններուն վրայ որոնք շարան-շարան կը քակուէին Մայր Հայրենիքէն, վայրափառին ու թշուառ: — Անմոռանալի ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆէն և ՄՈՒՇէն յետոյ, Հայաշխարհի բոլոր քաղաքներէն ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ և ՈՒՐՖԱ եղան միայն, որ — իբր պանծալի բացառութիւն — թատր հանդիսացան դիւցազնական դիմադրութեանց, որովհետեւ տեղացի Հայեր նախատեսած ու խորաչափած էին Աղէտին ահագնութիւնը: Անհաւատար կռիւի այդ թոհուրոնին՝ որ շարաթնէր տեսեց, ստոյգ է որ զրէթէ ո՛չ ոք մնաց վերապրող, բայց զոնէ ոչխարի համակերպութեամբ անճիտուիլն անծանօթ մնաց իրենց: — Ահա՛ քանի մը դէմքեր:

200/202. ՎԱՀԱՆ Ն. ՀԻՒՍԻՍԵԱՆ. — Շ. Գարահիսարցի, 28 տարու, Ազգ. վարժարանի ընթացքն աւարտելուն՝ կ'ստանձնէ հօրը վաճառատունը

կառավարելու հոգը Այդ ասպարէզը չկասեցներ սակայն հանրային գործունէութեան իր եւանդը։ Կանուխէն մտնելով Դաշնակցութեան շարքին մէջ, շարունակ ինքնազարգացման հետամուտ, կը դառնայ անխոնջ կազմակերպիչը տեղւոյն երկտասարդութեան, Գարակէօլեան, Օզանեան և Չպուքճեան իր ընկերներուն հետ կը հիմնէ լսարան, թատրոն, արհեստակցական միութիւններ և դիւղէ փւղ կը շրջի՝ դպրոցի ու բրօքան կանտին գործերով։ — Ապրիլի ձեռքակալութիւններէն առաջ, Ձէթէներ բախում մը կ'ունենան Հայերու հետ Բիւրք գիւղը, որուն հետեւանքով Գարակէօլեանի հետ ինք ալ կը փնտռուի՝ իբր գէնքի հայթայթիչ։ Վահան կը պահուրտի և չդադրիր իր թագստոցէն խրախուսել տղերքը՝ պատրաստ գտնուելու մօտալուտ աղէտին։ Հայրը **ՆԱԶԱՐԷԹ**

ՀԻՒՍԻՍԵԱՆ իրեն տեղ կը տանին Սվազ՝ ուր կախաղան կը բարձրացնեն Դաշնակց. **ՓԻՇՒԱՅԻՆ** հետ։ — Այնուհետեւ կ'սկսի պատմական Բերդէն (ուր ապաստանած էր քաղքին հայ բնակչութիւնն ամբողջ) այն հերոսամարտը որ ամիս մը կը տեւէ և որուն ղեկավարը կը հանդիսանան Քաջն Վահան և անմահ Լանալին «Դուկաս Աղբար»։ Այդ անհաւատար կռիւն՝ խումբին մասցորդը հուսկ ուրեմն կ'աջողի պաշարման գիծը կտրելով լեռ քաշուիլ, և — Լիճէսէի մօտ — մինչեւ յետին կապար շարունակել դիմադրութիւնը՝ որուն ընթացքին Վահան կ'իյնայ գնդակահար։

203. **ՀՄԱՅՆԱԿ ԳԱՐԱԿԷՕՉԵԱՆ**

204. **ԻՍԻԱԿԷԼ ՕՉԱՆԵԱՆ** —

ներկուքն ալ տեղացի, ուսումնական Դաշնակցականներ, որոնք դպրոցին հոգը կ'ստանձնեն երկար ատեն։ Վերջին աղէտին՝ Բերդին մէջ ինքնապաշտպանութեան ղեկավարները կը հանդիսանան և կը զոհուին քաջարար։ Առաջինին թաղումը կը կատարուի յուզիչ հանդիսաւորութեամբ՝ կռիւի ընթացքին։

205. **ՏԱՀԱՍ ՉՊՈՒԳՅԱՆ**

Տեղացի, Դաշնակցական գործով կ'ուղեւորի Լնտրէս, Ջառա և Սվազ Համիտեան Ռէժիմին՝ առեւտրականի դիրմակին տակ։ Իբր նկարիչ՝ խոստմանից տաղանդ մը։ Աղէտի օրերուն՝ Խոտաի մէջ գտնուելով, չաջողիր Բերդ բարձրանալ ու կը նահատակուի։

206. **ԼԵՒՈՆ ԳԱՐԱԿԷՕՉԵԱՆ** —

Եւրոպայէն Ե. Գարահիսար՝ ուր իր նիւն. կրթութիւնը ստանալով կը մտնէ առեւտր. ասպարէզ։ Դաշնակցական, Բերդին ինքնապաշտպանութեան ատեն կ'ուռնող և նահատակուողներէն, որոնց կարգէն են դարձեալ հետեւեալները։

207/210 **ՀԵՐՈՍ ՏՂԱՐԻ** — Հմայեակ Մարկոսեան, Հմ. Գարեպեան, Արտաշիկ և Յակոբ Պուռնազեան, չորսն ալ Դաշնակցական։

Իսկ կռիւէն քանի մը օր առաջ քաղքին մէջ

211/213. **ԿԱՆՈՒՈՂՆԵՐ** — Մ. Բարունակ Սարգսեան, Արշակ Բիզիրեան, Յովհաննէս Պողոսեան։

214. **Տ. ՍՈՓՈՆԻԱՒ ԿՃ. ԿԱՐԻՆՅԱՆ.** -- Դարձեալ Կոիւէն առաջ, ատենօք Լադերու հետ լուսանկար հանած ըլլալուն՝ իբր յեղափոխական ամբաստանութեան ղէպի կարին ճամբայ հանուած և սպաննուած է:

ՌԻՐՅԱՆ հուսկ ուրիմն թնդանօթը գործեց և քարոքանդ ըրաւ քաղաքը: — Յիշենք քանի մը անձեր:

215. **Գ. ՈՍԿԱՐԻՉԵԱՆ.** -- Տեղացի ուսուցիչ, ապա քահանայ ձեռնադրուած: Վաղեմի Թղթակից պօլսահայ Թերթերու Դ. Կ. Ո. սկզբնատառերով:

216. **ԱՆԳՐԱՆԻԱ ՊՈԶԱՆՅԱՆ.** -- Խարքերդցի, 30 տարու, աղքային վարժարանի տնօրէն:

217. **ՊՍՏ. ՍՈՂՈՄՈՆ ԱԳՉԻԼԵԱՆ.** -- Այնթապցի, 37 տարու, Ուրֆայի Աւետարանական Հայոց հովիւ: — Խաչուած:

Ե Օ Չ Ղ Ա Տ

Ինչ զրել անոր զոհերուն մասին. որ մտաւորականը, փաստաբանը, կամ ազգային ու կրթական գործիչները կենսագրել, երբ տեղւոյն իւրեւ աւելի բնակչութենէն քանի մը խլեակ հազիւ կրնանք վերապրած տեսնել: Եօզրատի առաջնորդ հէք ՍՍՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (*) որ կեանքիդ բոլոր շրջաններուն մէջ չարչարանքը միայն հանցար, Համիտի օրերէն մինչև կեղծ Սահմանադրութեան հռչակումը՝ կալանակալ և արգելափակ, աչքերէդ ու գրիչէդ թափելով միշտ «Կարիշ մը արցունք այրած սրճերու»: Ընդհ. Պատերազմի սկզբնաւորութեան. երբ կարգակիցներդ մայրաքաղաքէս չէին ուզեր գաւառ մեկնիլ՝ անապահովութիւնը պատրուակ բռնելով, դուն — Օտապաշեանի պէս «զինուոր Հայոց ԼՂատուծոյ» — վազեցիր հասար հօտիդ քով, անոր հետ տառապելու և անոր հետ վկայուելու խժարար . . . :

Հիմա, չորս տարի վերջ մի' եւնոյն ամսուն՝ երբ Արդարութեան ձեռքը կախադանի չուանը անցուց Եօզրատի ջարդարար «գասապ» Քէմալի վիզը, ցցուն ապացոյցը չէ՞ որ տուած եղաւ թէ այդ քաղաքին կոտորածն ալ եղած է անարկու և աներևակայելի, — ինչպէս Սվազ, Խարքերդ, Մուշ, Տիգրանակերտ, Բաղէշ, Տրապիզոն, Դադատիա, Կեսարիա, Ակն, Ամասիա, Երզնկա, Կարին ևւայլն:

(*) Կենսագրութիւնը քնն Եկեղեցականներու քաթիկոն մէջ:

ԿԱՐԻՆ, ԵՐՁՆԿԱ, ԽՆՈՒՍ

2.8. ՎԵՐ. Կ. ՍԻՆԱՆԵԱՆ.—Մարզուանցի, հովիւ կարինի Աւետարանական Հայոց:

219. ԱՐԱՄ ԱՏՐՈՒՆԻ. — Կիւրինցի, 31 տարու: Ուսումը հոն և Սվազ ստանալէ վերջ, երկարատեան կրթ. պաշտօն կը վարէ Ակնայ կողմերը: 1902ին կ'անցնի Կարին ուր կը մնայ մինչեւ աղէտի տարին: Դաշնակցական: 1908ին իր նախաձեռնութեամբը կ'սկսի հրատարակուիլ «Յառաջ» թերթը: Հիմնադիր «Երիտասարդական միութեան»:

220. ԱՐԱՄ ՇԻՇԼԵԱՆ.—Տեղացի, 32 տարու: Արծնեան և Սանասարեան վարժարաններէ ընթացաւարտ՝ պահ մը ուսուցչ. պաշտօն վարելէ վերջ, կ'անցնի Եգիպտոս: Սահմանադրութենէն յետոյ կուգայ Պօլս: Հայ Սահմանադր. Ռամկավար կուսակցութենէն, որուն օրկան «Լեւրածնունդ» հանադէսին ալ տնօրէն և աշխատակից: 1913ին իրաւաբանական վարժարանէն Վլայուսումը կը մեկնի հայրենիք:

221. ՀՐԱԶ ԼՈՒՍՊԱՐՈՆԵԱՆ. — Կիւմիլշահնէցի, 30 տարու: Դաշնակց.: Սանասարեանէն և Պօլսոյ վարժապետանոցէն ընթացաւարտ՝ կ'անցնի Կարին ուր կը մնար մինչեւ աղէտի տարին, ուսուցչ. պաշտօնով:

222/223. ՄԿՐ. ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ.—Տեղացի, 55 տարու: Ազգ. շարժման առաջին աշխատակողներէն: Դաշնակց.: — Զաւակը **ԴԵՂԱՄ**, Սանասարեանի սան, Բաղէշ կախաղան բարձրացած:

224. ՎԻԼՈՍ. — Բաբերդցի, 33 տարու: Հին ռէժիմին կը գտնուէր Ռուսիա՝ իւր բանւոր: Դաշնակց.: 1904էն սկսեալ յաճախ կը մտնէ Թուրքիա՝ գործիչի հանգամանքով: 1906ի Կարնոյ յեղ. շարժման ղեկավարներէն: Սահմանադրութեան հռչակումէն մինչեւ աղէտի տարին կը մնայ Կարին, գործակից Ե. Թօփչեանի եւ Ա. Ատրուների, աշխատակից «Յառաջ»ի:

225. ԶԻԹՈՂՅԻ ՍԵԴՐԱԿ ՎԱՐԺԱՊԵՏ. — 45 տարու, ուսուցիչ Կարնոյ շրջակայ գիւղերու: Դաշնակցական: Հին ռէժիմին՝ երկարատեան բանտ մնացած:

226. ՌԱՐԹՈՂ ՕՏԱՊԱՇԵԱՆ.—Տեղացի, 45 տարու: Դաշնակցական: Արծնեան վարժարանի ուսուցիչ:

227. ԳԱԼՈՒՍՑ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ.—Տեղացի, 30 տարու: Սանասարեանէ ուսումնասարտ: Դաշնակցական: Ուսուցիչ և աշխատակից «Յառաջ»ի Երգիծարան:

228. ՎԱՀԱՆ ԳՍԱՊԱՐԵԱՆ.—Վանցի, 35 տարու: Դաշնակց.: Մասնակցած ծննդավարին 1907ի յեղափոխութեան, յետոյ անցած Կարին՝ ուր կը մնար մինչեւ աղէտի տարին, շարունակելով իր գործունէութիւնը:

229. ԴԷՐՈՂ ԶՈՒԼՈՒՄԵԱՆ.—Խաբերդցի գօլէճական, 37 տարու: Տնօրէն Երզնկայի դպրոցին:

230. ՊԱՅ. ԱՐՇԱՆ Կ. ԹԻՒԹԻՒՆՃԵԱՆ. — Ծնած է Երզնկա 1878ին. Եզնիկեան ուսումնարանի ընթացաւարտ՝ 6 տարի իբր ուսուցիչ կը պաշտօնավորէ Երզնկա, Քէմախ և Կարին. Յետոյ երկար ատեն քարոզչութիւն կ'ընէ ինուս, իբր Բողոքական Պատուելի. — 1903էն սկսեալ աշխատակից թրքահայ թերթերու «Ա. Սէրուսի» ծածկանունով, եւ հեղինակ Պատմական Յիսուս Քրիստոս ուշագրաւ գործին (1914ին տպ. Մարզուան)։

ՄՈՒՇ - ՍԱՍՈՒՆ ԵՒ ԲԱՂԷՇ

Դադափար մը տալու համար Մշոյ Դաշտին եւ շրջականերուն անուելի սրածուլթեան, նաեւ Բնդհանուր Հալածանքին մասին, ստորեւ կը հրատարակենք սահմուկեցուցիչ մէկ դրուագը բարեկամի մը միջոցաւ մեզ հասնող ա՛յն նամակին՝ զոր Զարդէն մազապուր ազատած Մշոյ Աւաջնորդարանի քարտուղար Պրն. Նազարէթ Երեւանէն կ'ուղղէ այս օրերուս Պօլիս Գեղամ Տէր Կարապետեանի, անոր մահուան դեռ եւս անգիտակ։ — «... Մշոյ «Դաշտին» 5000 հոգի ազատած են (մինչդեռ 200,000 էին), քա- «ղաքէն» 75 հոգի, Սասուն-Փանքէն՝ 1000, Խուլք - Խիանէն՝ «13, Կէնճ - Ճապաղջուրէն՝ 3, Խոյթ - Մօտկանէն՝ 2000, Ախլա- «թէն՝ 900, Խնուսէն՝ 300, Ներքին Պուլանքէն՝ 600, Բաղէշի «քաղքէն՝ 30, եւայլն։ Բնաջնջուած ու սահմանակից Տանկա- «հայաստանի 5 նահանգներէն (Տրապիզոն, Կարին, Խարբերդ, «Բաղէշ եւ Վան) հազիւ թէ 200,000 հոգի ազատած են»։

231. ՊԱՅ. ԴՐԻԳՈՐ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ. — Հովիւ Մուշի Աւետարա- նական Հայոց։

232. ՅԱԼՈՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻԱՆ. — Ծն. Զիարէթ գիւղը (Մուշ), 52 տարու, Մշեցիներուն ծանօթ՝ «Պատուելի Յակոբ» յորջորջմամբ. Մշոյ Ս. Կարապետի փառանգաւորաց վարժարանի ուսուցիչ և երեսնամեայ քարտուղար վանուց. Երջանկայիշատակ Վարդան վրդ. Յակոբեանի աջ բաղուկը։

233. ԲՆՆ. ԶԼՂԱԹԵԱՆ (Բ. Բագրատունի). — Ծն. Մոկուսք գիւղը (Մուշ). Երկար ատեն ուղարած արտասահման եւ Սահմանադրութենէն յետոյ հայրենիք դարձած. — Հնչակեան գործիչ։

234. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ. ՊՈՂՈՍԵԱՆ. — Սասունցի, 35 տարու. էջմ. ձեմարանէն եւ Պէրլին ու Ենայի համալսարաններէն ընթացաւարտ. Դաշնա-

կցական, Պոլիս, Տրապիզոն եւ Մուշ կրթ. պաշտօններ վարած: Նահատակուած Մշոյ 1915ի ինքնապաշտպանութեան ատեն:

235. **ԿՈՐԻԻՆ (ԿՈՄՍԵՅԻ ԻՍՕ).** — Մշեցի, 39 տարու, 96ին կը մտնէ Դաշնակց. շարքին մէջ, Սերոբի եւ Անդրանիկի հետ գործելով, յետոյ անոնց յաջորդելով, Կոմս դիւղի գիւղապետ: 1915ի ամառը՝ Սասունի ինքնապաշտպանութեան ատեն 3 ամիս հերոսաբար կռուելէ վերջ կ'իյնայ գնդակահար:

236. **ՄԼԲ. ԲՈՒԼՍԵՅԱՆ (ՄՃՕ).** — Մշեցի, 50 տարու, Վաղեմի Դաշն. գործիչ Մշոյ գաւառի, մասնակցած այդ կողմերու եւ Պարսկաստանի կռիւներուն եւ ճանչցուած իբր ղեկավար: 1915ի ինքնապաշտպանութեան ատեն, Կորիւնէն 5 օր վերջ գնդակահար՝ երբ քաջ գրոհ մը կը վարէր:

237. **ՎԱՐԴԱՆ (ՏԻԴՐԱՆ).** — Երեւանի շրջանէն՝ Կողբեցի, 42 տարու, Դաշնակց. գործիչ, մասնակցած է կռիւներու: 1915ի ինքնապաշտպանութեան ատեն՝ Կորիւնի եւ Մճոյի պէս նահատակ:

238. **ԱՐՄ. ՅՈՒՆԿԵԱՆ.** — Են. Բաղէշ 1873ին, 18 տարուան Դաշնակցական գործիչ, գտնուած է Պարսկաստան եւ Ռուսիա, մասնակցելով ինքնապաշտպանողական ընդհարումներու: Իրաւաբան: Սահմանադրութեան ընթացքին՝ ասլրած է իր ծննդավայրը, ուր 1915ին կախաղան բարձրացած:

Կ Ե Ս Ա Ր Ի Ա, Թ Ա Լ Ա Ս

Բարսեղ Հայրապետի այս պատմական հայրենիքը որ Համլիտեան Զարդերուն՝ թատր հանդիսացած էր անլուր խժոժութեանց, 1915 Շնորհաց թուականին կը նուիրագործէ այլեւս իր անունը, ներկայանալով ամէնէն հարուստը՝ հոն կանգնուող կառավարատներով: Յունիս 2, Յուլիս 24, 30 եւ 31, Օգոստոս 20, Սեպտեմբեր 5 եւ 13, Նոյեմբեր 15, Դեկտեմբեր 2. — Հայուն համար անմոռանալի թուականներ են ասոնք: Այդ օրերուն էր որ յիսուր չորս հոգի մարտիրոսացան, իրենց վերագրուած մտացածին ոճիրները քաւելով չուանին ծայրը: Ատոնցմէ 3ը՝ 29⁰, 55⁰ եւ 56⁰ թուահամարներուն մէջ կենսազրուած, 2ն ալ «Նահատակ Բժիշկներ»ու ցանկը փոխադրուած ըլլալով, միացորդ 49 հոգին իրենց քնակավայրերով կը տրոհենք ստորեւ:

239/267. **ԲՆԻԿՆԵՐ.** — Կարապետ Ճամսեան (յայտնի վաճառական, 45 տարու, «Մէճիսը Խտրէ»ի անդամ, որուն Կաթող. պատուիրակ ատենօք Էջմիածին երթալը քրէական յանցանք կը նկատուի), Դաւնիկ Գոյուժեան (վճռ., Հ. Ս. Ռամկավար, 30 տարու), Աւետիս Զամաքճեան (վճռ., 30 տարու), Կարապետ Նէվրուզեան (վճռ., 60 տարու, Բողբոյական, ազգ. զանազան պաշտօններ վարած, Հ. Ս. Ռամկավար, մեռնող իր զաւկին՝ Լեւոնի հողթաղ զէնքը երեւան ելլելուն հետեւանօք), Յակոբ Խայրլեւան (գորդադործ, 30 տարու, Դաշնակցական), Յակոբ Մէրտինեան (ոսղանաւոր, չուանը վրթիւնէ վերջ կրկին կախուած, Դաշնակց.), Տ. Ղեւոնդ Քհ. Կէմիճեան (Ս. Լուսավորիչ ժամանակ տէրտէրը, 55 տարու, ուսուցիչ, Հնչ.), Բարսեղ Մուկաթեան (յամանա-

կատար, 50 տարու, դպրոցի և ժամի գործերու հոգատար, Հ. Ս. Ռամկավար), Գրիգոր Գուլումճեան գորգի վճռ., 35 տարու, Դաշնակց.), Սարգիս Աղարթմաճեան (Թալասցի ժամագործ, 38 տարու, գ.ւ.ւ. ընդհ. ժողովի անդամ, Դաշնակց.), Յովհ. Պոյաճեան (երաժշտապետ, 35 տարու), Մարտիրոս Զուռնաճեան (հիւսն, Հնչ., զինւոր վիճակի մէջ կախուած), Միրիճան Եօղուրտլաշեան (նուագածու, Դաշնակց.) եւ եղբայրը՝ Յարութիւն (պատմաճի), Յակոբ Սիւտաճեան (գորգագործ), Կարապետ Մուրատեան (պղնձագործ, Դաշնակց.), Յովհ. Նէվէճհիւրեան (սկիւրիչ), Աւետիս Էլմաճեան գորգագործ, Դաշնակց.), Մ. Դէորդ Թիւրքլաճեան (գորգագործ), Յովհ. Պոյաճեան (ուսուցիչ Դաշնակց.), Յակոբ Ուրկանճեան (խանութպան), Յակոբ Եսայեան (Կէրմիրցի ուսուցիչ), Յակոբ Պալլըքճեան (թիթեղագործ), Կարապետ Ուզունօղլանեան (փռապան), Ղազար Մալիսեան (մագործ), Յակոբ Դազէղեան (գորգագործ), Յովհ. Զէյթունցեան (ժամուկոչ), Յովհ. Դաւիթեան (Կէրմիրցի գրագիր), Սարգիս Թուրումճեան եւ Կարապետ Զիտէմեան (կոշկակար)։

268. ԱԶԻԶԻԿԷՆ տարուած. — Վահան Ամատունի (ուսուցիչ, Դաշնակց.)։

269/282. ԷՎԼԻԷԿԷՆ տարուած. — Գրիգոր Մումճիհանեան (դատարանի անդամ), Գր. Խաչերուկեան (մանրավաճառ), Յր. Տայեան (նղնպէս), Ասատուր Մինասեան (լուսամկարիչ), Յր. Քէօլէեան (կերպասավաճառ), Կար. Աղչարեան (գրագիր), Մանուկ Պըչաքճեան (դանակագործ), Յակոբ Զպուքճեան (նպարավաճառ), Միհրան Գուղեան (վաճառական), Լ. Վարժապետեան (ճարտարապետ), Միս. Պահանճեան (սկիւրիչ), Սրգ. Դարապըզեան (մշակ), Սեդր. Զէչէնեան (մագործ), Գառնիկ Շէմշեան (պղնձագործ)։

283/284. ԲՈՒՄՏԻԿԻՆ գիւղէն տարուածներ. — Յակոբ Պէրպէրեան (ուսուցիչ), Սահակ Դալսէրեան (երկրագործ)։

285. ԴԷՈՐԳ ՎԵՇԱՊԵԱՆ.

(ՍԱՐԳԻՍ ՎԷՇԱՊԵԱՆ). Ծն. Կեսաբի 1884ին եւ հոն ստացած իր ուսումը. Առեւտր. գործով կը մեկնի Իզմիր և կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ. 906ին ռուսիի պայթման հետեւանքով դուրս կը փախչի և ի բացակայութեան կը դատապարտուի ցկեանս տաժանակիր աշխատութեան։ Սահմանադրութեան հաշակումին՝ Եգիպտոսէն կը մեկնի ծննդավայր, ուր կը շարունակէ իր դերակատարութիւնն՝ իբր հասարակական գործիչ եւ 2 Յունիս 1915ին կը կախուի, բանտի մէջ նախապէս սարսափելի տանջանքներու ենթարկուելով։

286. ՎԱՀԱՆ ԳՐԻԳՅԱՆ. — Ծն. Նիրպէ (Կեսաբի) 1878ին. Ս. Կարապետի վանքին շրջանը բոլորելով՝ ուսուցչ. պաշտօններ կը վարէ Կեսաբի եւ Օրտու. Դաշնակցական. Գլխաւոր աշխատակից «Հայեկ» շաբաթաթերթի. Կախուած 20 Օգոստոս 1915ին։

287. ՄԻՆԱՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ. — Կէմէրէկցի, 45 տարու, Մարզուանի Գօլէճէն ընթացաւարտ՝ կը մտնէ Հնչ. շարքին մէջ, գործելով Մուշեղի ասպա-

տակային խուճախն հետ: Ուսուցիչ Կէմէրէկ և Կեսարիա: Մուշեղի կախուելէն յետոյ կը մեկնի Ամերիկա, ուրկէ հայրենիք դարձին՝ կը մնայ իբր ուսուցիչ, նաև ներկայացուցիչ Կեսարիոյ Հնչ. մասնաճիւղին: Կախուած 2 Յունիս 1915ին:

Հոս կ'աւարտի կախաղաններուն շարքը: Կեսարիոյ զոհերէն կան դեռ հետեւեալները.

288. ՎԵՐ. ՄԻՊԱՐ. ՄԵՋԵՐԵԱՆ. — Եարբուղի, 50 տարու, հո-
վիւ Աւետարանական Հայոց Կեսարիոյ:

289. ՄԻՆԱՍ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ. — Ծն. Եօղյատ: Ուսումը Կեսարիա ստանալէ վերջ կը նուիրուի կրթ. և յեղ. տապալէզներուն, մտնելով Հնչ. դո-
շին տակ: Այն միջոցին երբ Թորոս Ծառուկեանի (2էլո) հրոսախումբը մէկ կող-
մէն և Ժիրայր միւս կողմէն սկսած էին սարսել Ռոնակալութեան հիմերը, ա-
նոնց թեւ-թիկունքը կ'ըլլայ Պետրոսեան: 93ին կը կախուի իր աներորդին՝ Կիւլ-
պէնկ Ամալեան, և 94ի սկիզբը երբ Ժիրայրի խումբը կը հալածուէր՝ Պետրոս-
եան ձերբակալուելով կը բանտարկուի երկար ատեն: Սահմանդրութենէն
ետքն ալ կը շարունակէ ուսուցչ. և յեղափոխ. իր գործունէութիւնը Կեսարիա:

290/297. ԿԷՄԷՐԷԿ տարուելով (Կեսարիայէն) խողխողուած անձինք,
մեծ մասամբ առեւտրական.— Գէորգ և Վահան ձաճեան, Գարր. Բիւրճեան,
Մարգար Եազըճեան, Բարսեղ Բիւիմեան, Վահան Բէհեան (35 տարու, Օսմ.
Պանդայի գանձապետ՝ զոր պէտք չէ շփոթել Ն 97ին հետ), Դր. Կէրէքմէզեան
(էվէրէկցի, 35 տարու), Յակոբ Եոսուֆեան և ուրիշ չորսեր:

298/302. ԹՕՄԱՐՁԱ տարուելով (Կեսարիայէն) խողխողուածներ,
մեծ մասամբ առեւտրական.— Կարապետ Եոսուֆեան, Դառնիկ Դալճեան, Տէ-
տէեան Եղբարք (1915ի Տարեցոյցէս գնած ըլլալուն՝ նախապէս 2 տարուան
դատաւարտուած), Արամ Տապանեան և ուրիշ 17 հոգի:

**303/316. ԱԶԻԶԻԷ և ՇԱՐ ԳԸՇԷԱ տարուելով (Կեսարիայէն) խող-
խողուածներ.—**Երուանդ Վարդերեսեան (փաստաբան), Մարտ. Լուսարարեան,
Նշ. Հալաճեան, Կրպ. Զամազճեան, Յովհ. Էքմէճեան (Դաշնակց.), Յր.
Պէօճէճեան, Վահան Զաբութեան, Մ. Կրպ. Մաթոսեան (65 տարու, վաղեմի
Հնչ.), Վարդերես Վարդերեսեան (Թօգաթցի), Յակոբ Պօթանճեան (Դաշնակց.),
Յովհ. Թիւֆէնկճեան, Մ. Տիգրան Գասապեան (վաղեմի Հնչ.), Յր. Տէր Մկըր-
տիչեան, Գառնիկ Պալըճեան (փաստաբան), համագումար 24+93=117 հոգի:

Իսկ Թալասի ամբողջ Հայութենէն առայժմ հազիւ մէկ հոգի
կարելի եղաւ մեզ յիշատակել, ներքին գաւառներու հետ լայն
յարաբերութիւններէ զուրկ ըլլալով դեռ:

317. ԳԱՌՄԷՆ (նախկին Տաճատ Վրդ. Մելքոնեան, Էջմիածնական).
— Ծնած է 1880ին և վարդապ. ձեռնադրուած 1904ին. — Դաշնակցական: Իբր
հասարակական գործիչ՝ կ'ստիպուի սքեմը թողուլ և գաւառի մէջ վարել կրթա-
կան պաշտօններ: Մուշ գտնուած ատեն՝ տիրահաւանի Մուսա պէյի դրդումով
կը հալածուի կուսակարութենէն և ձմեռ եղանակին կ'ապաստանի Վան, ուր
կ'ամուսնանայ յետոյ Պօլսեցի ուսուցիչ-գրագիտուհի Իսկ. Զիթճեանի հետ (Օր.
Նինի) և միասին կը շարունակէ պաշտօնավարել նաեւ Մուշ ու Թալաս, մինչեւ
1915:—Հալէպ տարագիր՝ կնոջը հետ, որմէ բաժնուելէն վերջ՝ ցարդ անյայտ:

ՄԱՐԶՈՒԱՆ

Մարգուլան եւ Այնթապ այն վայրերն են որոնք — խարբերդի նման — տարիներէ հետէ լուսաւորութեան զլսաւոր կեդրոններ եղած են հայ նոր սերունդին համար, իրենց բարեհամբաւ կրթարաններով: Մարգուլանի «Անաթօլիա», Այնթապի «Կեդրոնական Թուրքիոյ» եւ խարբերդի «Իփրատ» Գօլէճները մեծ դեր կատարած են կրթական տեսակէտով, հասցնելով ուսումնական երիտասարդութիւն մը, — մեծ մասն, ափսոս, զոր Մեծ Եղեռնին, պաշտօնավարող քրօթխօտներուն նման: Ահա՛ յայտնիներն աւտոնցմէ:

318. **ԲՐՕՅ. ԱՌԱՐԵՂ Կ. ՍԻՎԱՍԵԱՆ** — Ծն. Մուշուսուն գիւղը (Կեսարիա) 1859 Յունիսին, Պ. Ա. աստիճանով Մարգուլանի Գօլէճէն ընթացաւարտ՝ ուսուցիչ կը կարգուի հոն. և 1890-4ին հետեւելով Ամերիկայի Գարթօն համալսարանին աստեղագիտութեան և ուսողութեան ճիւղերուն՝ Ph. D. տիտղոսը կ'ստանայ «Արեգակնային դրութեան մէջ շրջան ընող գիսաւորներուն ծիրերը» պատաստած իր ուսումնասիրութեամբ (որուն ընկերացող քարտէսը մաս կազմած է ամերիկեան Աստեղագիտութեան դասագիրքի մը): Անցնելով Մարգուլան, յիշեալ ճիւղերուն ուսուցչապետ կը կարգուի. Հեղինակ ժողովուրդական Աստղագիտութեան մը (Թրք.) զոր Պօլսոյ ամերիկ. միսիօնարութիւնը լոյս ընծայեց, Գիտ. յօդուածագիր վանադան թերթերու. — Թօգատի մօտ՝ Զիֆթիկ լիկ կոչուած տեղը նահատակ 1915 Օգոստոսին. — Երկու վաւակ ունի Ամերիկա:

319. **ԲՐՕՅ. ՅՈՎՀ. ՅԱԿՈԲՅԱՆ**. — Ծնած է Մուշուսուն 1862 Հոկտ.ին. 1886ին Պ. Ա. աստիճանով Մարգուլանի Գօլէճէն ընթացաւարտ՝ Թրք. ի ուսուցիչ կը կարգուի հոն: Օրէնագիտական ուսումը զարգացուցած Պօլսոյ պետական վարժարանը, 1904ին Մասաչուսէցի նահանգէն վկայուած Վ. Ա. աստիճանով, Հեղինակ Անգլ.-Հայ բառարանի մը (որ Բ. տպագրութիւն մըն ալ վայելեց և Թարգմանիչ Սէյսի Դիւցալի գիրքին, նաև Գա. իմ ցեղ ըլլաւ՝ Իճն Կիսի ընկեր գրքոյկին): Ուսի բաղդատական լեզուաբանութեան և Օսմ. Պատմութեան մասին շահեկան յօդուածներ «Բիւզանդիոն»ի և հոոր Այդաի մէջ. — Զիֆթիկ նահատակ 1915 Օգոստ.ին:

320. **ԳԱԳԻԿ. ՕԶԱՆԵԱՆ**. — Ծնած է Շ. Գարահիսար 1882ին. Աշակերտ ծննդավայրին Ս. Փրկչեան դպրոցը, յետոյ Անաթօլիա Գօլէճը (Մարգուլան): Պահ մը աւելտուրով վճարած ու իբր հնչական գործիչ ձերբակալուելով 1½ տարի բանտուած է Կիրասն ու Տրապիզոն, 1903 Յուն ուսուցիչ ծննդավայրին վարժարանը, իսկ այնուհետեւ տնօրէն Ս. Մահակեանի (Մարգուլան), ստանձնելով հայերէնի, լըք. տնտեսութեան և առեւտր. ուսմանց դասեր: Աշխատակցած պօլսոհայ թերթերու. Մարգուլանի մէջ հրատարակած Հայկունի երկշաբաթաթերթը. — Գործերը. Հայա-

պատու (Հայուն պատմական դերը), Պատմության հայ լեզուի եւ լեզվաբանության, 1912ին և 13ին տպուած Մարզուան, երկու ուղագրաւ և երկարաշունչ երկասիրութիւններ՝ որոնք բանասիրութեան ու պատմութեան մէջ ունեցած իր հմտութիւնը ցոյց կուտան։ — Սվազ սպաննուած՝ 1915 Ապրիլի տարագրեալներու խումբով։

321. ԲՐՈՅ. ԱՐՇԱԿ Թ. ՏԱՂԼԵԱՆ. — 40 տարու, գօլէճական, Շիրակարտի և Պէնտիկի երաժշտանոցներուն մէջ զարգացած, հեղինակ Զուլիպար անուն երաժշտ. երկի մը՝ գնահատուած Է. Երման գեղարուեստի աշխարհէն, երաժշտութեան և գծագրութեան ուսուցիչ Մարզուանի Գօլէճին։ — Տարագրութեան շրջանին՝ անհետ։

322. ԲՐՈՅ. ՅՈՎ. ԱՐՈՋԵԱՆ. — Ենած է Խարբերդ. Նիսն կըրթութիւնը հոն ստանալէ ետք՝ Ամերիկա կը մեկնի և 13 տարի անընդհատ կը

կը նուիրուի ուսման, Վ. Ա. աստիճանաւ վկայուելով եէյլի Համալսարանէն։ Իր մասնագիտութիւնն աւարտելու առթիւ պատրաստած րիզը—պղնձէ և երկաթէ կազմուած Ծծմբատներու բերդացմանց տարանջատումը — կը գնահատուի ուսուցիչներու կողմէ և կ'անդամակցի զանազան ամերիկեան միութիւններու։ Սահմանադրութենէն յետոյ հայրենիք դառնալով՝ տարագրեալներու խումբին և Մարզուանի Գօլէճէն հրաւեր ստանալով՝ պաշտօնով հոն կը մեկնի։ — Տեղահանութեան օրերուն, իբր Ամերիկ. քաղաքացի թէեւ կ'աջողի արտօնութիւն ձեռք բերել՝ մայրաքաղաքս դառնալու համար, բայց Գաղատիա հասնելուն վար կը դուրսի և կը խառնուի այն Մեծ կարաւանին որ սկսած էր արդէն իր Գողգոթան մագլցիլ։

123. ԿԱՐԱՊԵՏ ԳՕՃԱԵԱՆ. — Կէմէրէկցի, 35 տարու, Մարզուանի Գօլէճէն ընթացաւարտ, յաջորդաբար Թրք. եւ աշխարհագրութեան ուսուցիչ Թալասի ամերիկեան վարժարն. եւ Անաթոլիա Գօլէճի։ — 1915 Օգոստոսին նահատակ՝ միւս բրոֆէսօրներուն հետ։

324/327. ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ ՆԻՂՆ. — Բարսեղ Էնտէլէպեան եւ Նշան Ենիքէլեան (Հնչակեան), Մամբրէ Գ. Թեփիկեան (60 տարու, կրօնուսույց, կարեւոր դէմք մը Մարզուանի մէջ), Յովհաննէս Մոմճեան (50 տարու, Պօլսեցի վաստաբան)։

328. ՊԱՏ. ԴԷՈՐԴ. ՏԷՅԻՐՄԷՆՅԱՆ. — 50 տարու, Հովիւ Աւետարանական Հայոց Մարզուանի։ — Տարագրութեան մէջ անհետ։

329. ԱՐՄ. ԿՈՐԿՈՏԵԱՆ. — Տեղացի գօլէճական, 28 տարու, Ամերիկա տարի մը ուսանելէ վերջ՝ կը դառնայ հայրենիք, հասարակական գործիչի (Հնչ.) եւ ուսուցիչի կրկնակ հանգամանքով։ — Նոյնպէս։

ԱՅՆՔԱՊ

330. ԲՐՕՅ. ՃԷՍԻ ՄԱԹՈՍԵԱՆ. — Տեղացի, 42 տարու, ընթացաւարտ Կեդր. Թուրքիոյ Գօլէճէն ուր կ'աւանդէր մանկավարժութիւն եւ հագեցանութիւն. Վկայուած Ամերիկայի Գլարք համալսարանէն. — Տէր Զօր:

331. ԲՐՕՅ. ԼՈՒԹՅԻ ՊԱՊԻՆԵԱՆ. — Տեղացի, 32 տարու, ընթացաւարտ Կեդր. Թուրքիոյ Գօլէճէն ուր կ'աւանդէր երկրաբանութիւն եւ մաթեմատիկ. Վկայուած Եէյլի համալսարանէն, հեղինակ Մառնիաթ Թրք. գիրքին. լուրջ հետազօտութիւններ կատարած Այնթապի շրջանակի մետաղներուն մասին. — Տէր Զօր:

332. ՅՈՎ. ՀԱՍՐԵՃԵԱՆ. — Տեղացի, 30 տարու, ընթացաւարտ Կեդր. Թուրքիոյ Գօլէճէն ուր կ'աւանդէր լեզուներ. — Տէր Զօր, անհետ:

333. ԲՐՕՅ. ԱՐՇԱԿ ԲՈՒՄԵԱՆ. — Ուրֆացի, 30 տարու, Գերմանիա եւ Սկովտիա ուսած. Այնթապի Գօլէճը կ'աւանդէր հայերէն եւ Աստուածաբանութիւն. — Հալէպ:

334. ՎԵՐ. ԴՐԻԴՈՐ ՏԷՐ ՊՕՂՈՍԵԱՆ. — Մարաշցի, 30 տարու, Այնթապի հովիւ. — Տէր Զօր:

335. ՊԱՑ. ՍԱԿՈՐ. ՆԱՃԱՐԵԱՆ. — Ուրֆացի, 32 տարու, Այնթապի քարոզիչ. — Տէր Զօր:

336. ՊԱՑ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԹՕՓՈՒՋԼԵԱՆ. — Արաբկերցի, 40 տարու, Այնթապի քարոզիչ. — Տէր Ղօր:

ԳԻՌ. ԶԱՆԱԶԱՆ ՎԱՅՐԵՐ

Ներքին գաւառները տեղի ունեցած Տարագրութեան չարաշուք օրերուն՝ գործուած նախնիները մէկիկ մէկիկ պատկերել կանխահաս կը նկատենք, ցորչալի տեղական թերթերով եւ վերապրողներու կողմէ հատակոտոր պատմութիւններով կարելի չէր Զուլումը շարժանկարիլ իր լուսին մէջ: Ստոյգ է որ հեռաւոր քաղաքներ բոլորովին ամայացած են իրենց հայ բնակչութենէն, եւ վերապրողներէ ցանցառ թիւ մը դեռ եւս կը մնայ աստանդական: Անհետող ղէմքերու անհամախառն շարքերուն մէջէն՝ կրօնքի պիւշտօնականներու, ազգային ու կրթական գործիչներու եւ գրչի վաստակաւորներու կատարեալ մէկ խմբումն ունենալ հիմկուհիմա թէեւ անհնարին էր, բայց — հակառակ լուրերու անբաւականութեան եւ հակասականութեան — մեր պրպտումները տուին արդիւնք մը՝ թէեւ ինքնին վտիտ՝ զոնէ սակայն վաւերական: Մօտաւոր ապագային թողով գաւառականներուն լիակա-

տար մահագրութիւնը պատրաստելու գործը, կը բաւականանանք մտնել հիմա ներս կարգ մը քաղաքներէ եւ անոնց զոհերը թուել վերոյիշեալ վերնագրին տակ :

337. ՅՈՎ. Հ. ԳԱԶԱՆՃԱՆ. — Ծն. 3 Ապր. 1870ին Թօգատ՝ ուր նիւն. կրթութիւնը ստացած : Իր զարգացումը կը պարտի ինքնաշխատութեան : Կուգայ Պօլս եւ Յ. Գասարճեանի հետ կը հրատարակէ իր Ա. գիրքը՝ Գաղսնիք եւ Արուեստ Մոգութեան (1889), Իրաւաբանական ուսմանց հետեւելով 93ին կը դառնայ ծննդավայր եւ փաստաբանութեամբ կը պարապի, պահ մըն ալ առեւտուրով : Դր. դործունէութիւնը կը սկսի 1892էն, հրատարակելով յօդուածներ «Արեւելք»ի մէջ, նաեւ բոլոր պօլսահայ թերթերու եւ հանդէսներու, «Ա. Մամուլ»ի եւ «Հ. Ամսօրեայ»ի ընդհանրապէս լեզուաբանական եւ քննադատական ուսումնասիրութիւններով, որոնցմով ունէր հմուտ բանասէրի համբաւ մը : Ատոնցմէ է՛ն երկարաշունչն է եւրոկիոյ Հայոց գաւառաբարքաւոր, 99ին վիեննա տալ. եւ 1901ին պսակուած իզմիրեանց մրցանակով : 1908-10ին լոյս կ'ընծայէ Արդի հայերէն լեզուի Բերականոնութիւններու դասընթացք մը Յ հատոր, իսկապէս աշխատուած գործ : 1909ին կը հրատարակէ Մագնիսականութիւն եւ Ոգեհարցութիւնը՝ որուն 2օշափած նիւթերուն մասին կը թուի մասնաւոր նախասիրութիւն մը ունենալ : Վարած է ազգ. պանազան պաշտօններ Թօգատ, 1909ին կրկին գալով Պօլս՝ հայերէնի ուսուցիչ կը կարգուի Կեդրոնականի, պահ մըն ալ խմբագիր՝ Յ. Շահնազարի «Հայրենիք»ին : Ազգ. երեսփոխան ընտր. Ամասիա-Մարզուանէն : Այնուհետեւ հայրենիք կը մեկնի, կարծես ալ չտպրելու համար :

338. ՏԻԳՐ. ԹԷՄԻՐԵԱՆ. — Ծն. 1886ին Թօգատ ուր ուսումը ստանալէ վերջ անցնելով Արմաշ՝ Դարեւանուց ընթացքը կը բոլորէ եւ կը դառնայ հայրենիք ուր ուսուցիչ կը կարգուի (ասպ իրպաս), նաեւ առաջնորդարանի քարտուղար, եւ կը հիմնէ տպարան մը : — Հնչակեան :

339. ԱԻՅՏ. ԽԵՏԵՐՅԱՆ. — Ծն. Թօգատ 1875ին : Եռանդուն գործունէութիւն մը ունեցած՝ իր ծննդավայրին մէջ : — Հնչակեան :

340. ՊԱՏ. Ս. ԳԵՈՐԳԻՍԱՆ. — Մունճուսունցի, 45 տարու, հովիւ Աւետարանական Հայոց Թօգատի :

341. ՆՈՒՐ. ՆՈՒՐԻՃԱՆԱՆ. — Խարբերդցի գօլէճական, 32 տարու, տնօրէն Գղիի դպրոցին :

342. ԵՂՕ. — Բիւնկեանցի, 50 տարու : 1891ին կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ եւ Պօլս կը մասնակցի Մամբրէ վրդ.ի տէրօրին : Կառավարութենէն կասկածուելով, կ'անցնի Կովկաս եւ մաս կ'ունենայ կրկին տէրօրական գործի մը մէջ՝ որուն հետեւանօք կը ձերբակալուի եւ կ'աքսորուի Սախալին :

Հոն կը մնայ մինչեւ 1905, երբ Ճաբոն՝ կողմին կէսը կը գրաւէ, զինքն ալ աղատ արձակելով: Սահմանադրութեան հռչակումին Պօլիս կուգայ և պահ մը առեւտուրով ղեպաղէ վերջ կը մեկնի Ամերիկա: Պատերազմի տարին ծննդավայրը կը դառնայ:—Սարսափի օրերուն, ծուղակը չխնայու համար Մուրատի հետ խմբովին կը բարձրանայ սար և մինչեւ 1916ի վերջը քանիցս կ'ընդհարի կանոնաւոր բանակին, Յետոյ կ'իջնէ Սամսոն, ուր ընկերովի բռնի վերցնելով առաքաստանաւ մը՝ բաց ծովը կ'ելլէ, Ռուսիա անցնելու համար: Եզերապահ մը յատուկ հրահանգով Ռիլէէն կը մեկնի՝ նաւը բռնելու: Քանի մը ժամ վերջ եզերապահը կը մնասուի եւ պարտուած ետ կը դառնայ, բայց ինքն ալ զընդակահար կ'լինայ:

343. **ՅԱԼՈՐ ԱՂԱՍԷՐ.** — Են. Պօլիս 1881ին, Կէտիկ փաշայի և Ղալաթիոյ Կեդր. վարժարաններէն ընթացաւարտ: Ելտըզի դէպքէն վերջ Դերմանիա մեկնելով՝ մանկավարժ կը վկայուի եւ կ'անցնի Եգիպտոս կրթ. պաշտօնով (Աղէքսանդրիոյ վարժարանին տնօրէն): Այդ միջոցներուն երբ Հ. Յ. Դ. կուսակցութիւնը ընկերվաբան ծրագիրը կ'ընդունի, կը հեռանայ կազմակերպութենէն, մնալով բողոքող Դաշնակցական: Սահմ. հռչակումին կուգայ Պօլիս եւ Միացեալի կողմէ տնօրէն կը կարգուի Ատանայի, որմէ յետոյ ընդհ. տեսուչ Քդիի դպրոցներուն: Ինքը միակը եղած է որ կրցած է անպայման յարգանքն ու վստահութիւնը վսյելել Միացեալի Կեդրոնական Մարմինին:

344. **ԹՈՎԱՐ ԶԷԼԱԼԵԱՆ.** — Բալուցի 45 տարու: Տեղւոյն Միացեալ ընկ. Թան դպրոցն աւարտելէ վերջ, 1890ին Պօլիս կուգայ եւ մինչեւ 1895ի դէպքերը հոս մնալով՝ կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ: Կ'անցնի Ամերիկա՝ իբր հասարակական գործիչ, եւ կը մասնակցի 1907ի (Վիէննա) եւ 1909ի (Վաուսա) Դաշն. ընդհ. ժողովներուն: Յետոյ ծննդավայրը դառնալով, մեծ դարկ կուտայ կրթական գործին:

345. **ՍԵՆԵՔՏԵՐԻՄ ՊՕՆՃՈՒՅԼԵԱՆ.** — Մալաթիացի, 40 տարու: Նիսն. կրթութիւնը հոն ստանալով, կ'անցնի Ամերիկա ուր կը մտնէ Հընչակեան շարքին մէջ: Մասնակցած 1895ի Կիլիկիոյ ապստամբութեան եւ ուրա Դաշնակցութիւնն ընդունած: Երկար ատեն իր ծննդավայրը կ'ապրէր, պարսպելով առեւտուրով:

346. **ՊԱՏ. ԵՐ. ԳԱՊԱՍԱԳԱԼԵԱՆ.** — Սվազի, 32 տարու, հովիւ Աւետ. Հայոց Ամասիոյ: — Մարդուանի մօտ նահտտակ:

347. **ՄԵՆԱՍ ԻՌԷՔՃԵԱՆ.** — Ենած է 1875ին Ամասիա ուր ստացած իր ուսումը: 1911ին կ'սկսի հրատարակել Տգթ. Հ. Թաղիպուրանի հետ Ամասիա գաւառաթերթը որ քանի մը տարուան կեանք կ'ունենայ: - Հնչ.:

348. **ՄԱՆՈՒԿ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ.** — Ենած է Խիան (Տիգրանակերտ): Վաղեմի ուսուցիչ իր ծննդավայրին ու քաղաքին մէջ: Ունի ազգագրական յօդուածներ Ս. Դաւթեանի խմբագրութեամբ: Հրատարակուող «Իււրակ»ի մէջ, նաեւ պատրաստած Խիանի գաւառաքարտը:

349. **Ն.Շ. ԷՎՐԱՆՆԱՆ**. — Ծն. 1865ին Ամասիա ուր օտացած էր ուսումը. — Վաղեմի Հնչակեան:

350. **ԿՐՊ. ԶՐԱՃՆԱՆ**. — Ծն. Տիգրանակերտ 1888ին եւ ուսած «Եփրատ» Գօլէճ, Հնչ. ընդհ. կազմակերպիչ՝ ծննդավայրին շրջանին, Օրէնագէտ, Մատէնի գայմագամ:

351. **ԳԱՐ ԿՈՋԻԿՆԱՆ** (Եսալէմ). — Ծնած է՝ Բալու 17 Օգոստ. 1878ին, եւ ուսումը կ'ստանայ Չարսանճագ ու Խարբերդ. 1896ին Ռուսիա

անցնելով՝ կ'աշխատի գործարաններու մէջ եւ կ'զգայ բանւոր դասակարգին կրած տանջանքները, որոնք Սոցիալ. Դեմոկրատ գաղափարին կը մղեն զինք. 1901ին իբր Հնչակեան գործիչ կը ձերբակալուի եւ երկու տարուան բանտարկութենէ մը վերջ ժընէվ կ'անցնի ուր Ե. Պալեանի հետ կը հրատարակէ Բանւոր ընկերւ. հանդէսը: 1905ին երբ Ռուս յեղ. շարժումը Բեթերսպուրկի գործաւորներուն կողմէ ծաւալ կ'ստանաւոր, անունը փոխելով կ'անցնի Թիֆլիզ եւ յաջորդաբար կը վարէ խմբագրութիւնը Կեանքի, Չայնի եւ Գործի, — բոլորն ալ խափանուած. կ'աշխատա-

կցի արտասահման հրատարակող «Սոցիալիսթ»-ի և Տ. Զաւէնի «Երկրի Չայն»-ին՝ զանազան ծածկանուններով: Սահմանադրութենէն վերջ Պօլիս կուգայ ու կը սկսի գրել «Մանգոլմէ»-ի, Բիւ յետոյ Դրաշարաց Միութիւնը կը հիմնէ եւ լոյս կ'ընծայէ նոր Կեանք շաբաթաթերթը և. Նաղարեանցի հետ, նաեւ Ալպագայ բանւորական հանդէսը. — Հեղինակ Թող ֆակդեղ խօսին գրքոյկին. — Կ'ամուսնանայ եւ ուսուցչ. պաշտօնով ընտանեօք կ'անցնի Տրապիզոն ուր կը մնայ մինչեւ 1915, եւ տեղահանութեան ընթացքին՝ ճամբան կնոջը Ռոզիի հետ կ'ամուսնանան:

Սեւ Ծովի հայ քաղաքացիներու Տեղահանութիւնը (1915 Յունիս-Յուլիս) ճշմարիտ եղբերգութիւն մըն է: Ո՛չ մէկ Հայ գերծմնաց յանկարծական արքայէն, որուն ընթացքին՝ այրեր իսկոյն զատուելով բռնամահը ճաշակեցին, իսկ կանայք ու մանկտին խուժք խուժք կորսուեցան ղէպի ներքին գաւառներ, երեւակայութենէ դուրս անգթութեանց նշաւակ: Յիշենք միայն եւ անցնինք՝ թէ Տրապիզոնէն 36 երիտասարդ — մեծ մասամբ ուսանողաւոր — մակոյկներով տարուելով ծովամոյն եղան Տարագրութեան նախընթացին: — Տեղւոյն Առաջնորդ Հօր կենսւ գրութիւնը տես «Հայ Եկեղեցականներ»ու բաժինին մէջ. իսկ քահանաներէն կան հետեւեալները.

352/354. **Յ. ՄԵՍՐՈՊ, Յ. ԵԻՂԱՅ, Յ. ՅՈՒՍԻԿ**. — Երեքն ալ տարագրութեան մէջ անհետ:

355. ԱՐՏԱՇ. ԴԷ ՓԱՓԱՋԱՆՆ. — Կամարակայցի, 47 տարու, հմուտ հայ., ֆրնս. եւ թուրք լեզուներու, աշխարհ սկանութենէն մինչեւ 12 տարուան քահանայադործութիւնը՝ նուիրուած կրթ. գործին եւ պաշտօնաւարած Կամարակայ, Ակն ու Ապուշեխ՝ ուր հաստատուած վերջերը:

356/362. ԲՈՂՈՐ. ԳԱՐՈՋԻՉՆԵՐ. — Պատ. Յ. Մանուկեան (հովիւ Աւետարանական Հայոց Գաղատիոյ), Պատ. Ա. Եարտըմեան (40 տարու, քարոզիչ Մոնաշուսունի), Վեր. Կ. Աթմաճեան (50 տարու, քարոզիչ Սունկուրլուի, Վեր. Հայրապետ Օտետն (Աթմաճեան, 64 տարու, քաղմարդիւն հովիւ իր ծննդավայրին), Վեր. Տիգր. Գօնտաղճեան (Հասան Պէլիցի, 35 տարու, հովիւ Բէսապի, խամի մէջ մեռած), Վեր. Յովհ. Լսկիճեան (Մարաշի, 32 տարու, քարոզիչ Հալպի, տարագրելոց մեծապէս օգտակար եղած), Պատ. Աւետ. Տ. Կարապետեան (Ատանացի, 65 տարու, քարոզիչ իր ծննդավայրին):

363. ՎԱՀԱԳԻ. (ՔԱԹՈՒՆՆԱՆ). — Սվազցի, 38 տարու, Կրթական եւ ազգային գործիչ (Դաշնակց.): — Կախաղան բարձրացած Ատանա:

364. ԱՇՈՒՂ. ՇԱՀՆԱՋԱՐ. (Մարտիրոս Աղուեան Բէյբութեանց). — Կովկասահայ, 45 տարու, վաղեմի Հնչակեան. Սահմանադրութեան հռչակուած Պօլիս դալով, պահ մը կը պարապի ուսուցչութեամբ եւ կը հրատարակէ Չայն կրթական մանկավարժական թերթը (2 թիւ). Անցնելով Երուսաղէմ՝ կը պաշտօնավարէ ժառանգաւորաց վարժարանի մէջ, ապա կը մեկնի Եգիպտոս՝ դարձեալ կրթական պաշտօնով: Պօլիս դարձէն յետոյ կ'ուղեւորի գաւառ եւ քահանայ կը ձեռնադրուի Նալլու խան. Ազէտի տարին իր հօտին հետ հոնկէ տեղահան եւ Գաղատիա նահատակ. — Կովկաս, Պօլիս եւ Եգիպտոս՝ իր շրջած վայրերուն մէջ յաջորդաբար հրատարակած իր հեղինակութիւններն են (մեծ մասամբ գրքով) Մի բաժակ ջուր, Ովիւր եւ մեր հարսնահարսները, Բայսաւոր եւ դժբախտ անմիկ, Պատիւ, Ազատութեան օգուտները (թրգմ.), Կովկասի վիճակը, Դեպի Սօց. Դեմոկրատիա, Հայ հերոսի սրտանկար, Իդիալի գոհը, Խորհակուած սերը, Մտիւ վերելք, Տանկուածները, Կնոյ մը վրեժը, Մայրը, Կնոյ մը գաղտնիքը, Արիւնտ գաղտնիք, Խորհակուած օջախը:

Ի Զ Մ Ի Ր

Տանկաստանի բոլոր քաղաքներէն 4 հատ հազիւ կրնանք թուել՝ ուրտեղի Հայութեան խնայուեցաւ ամբողջական տարագրում, — Կ. ՊՕԼԻՍ, ԲԷՅՐԱՀԻՍ, ՈՒՇԱԳ. եւ ԻԶՄԻՐ: — Այս վերջնոյն զոհերն են հետեւեալները.

365. ԳԵՐՈՎԱՆ. ԿԻՐԱՊԷՆՆԱՆ. — Տնօրէն Գալուստ Կիւլպէնկեան ագարակին. — Բնդհ. պատերազմին սկիզբը՝ 1914 Հոկտ. ին սպանուած:

366. ՍՏԵՓԱՆ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ. — Ծն. Մանիսա 1885ին. Շրջաւաւարտ Ալիանս Իզրայէլիթ վարժարանէն, Իզմիր, ուր կ'ըսէր շոգեանաւային փոխադրութեանց գործով. — Նախկին Հնչակեան. — 1915ի վերջերը, Թալաթեան Ռէժիմի դէմ թուրք տարրին մէջ յեղափոխութիւն յարուցանելու դիտումով՝ ֆրանսերէն «մանիֆէստ» մը կը հրատարակէ. յետոյ կը հետապնդուի եւ

ձերբակալուելով՝ բանտի մէջ տառապանքներ կրելէ ետք կ'աքսորուի անվերադարձ: — Հետեւանքն ա՛յն կ'ըլլայ որ, կարգ մը տեղացի ու գաւառացի Հայեր և 1915 Ապրիլէն ի վեր իզմիրի մէջ բանտարկեալ կուսակցականներ, ինչպէս և Նալպանտեան գերդաստանի երկսեռ անդամներ կը քշուին քաղքէն, համախուրժ 60 ղոգի: Յիշենք անհետացողներէն.

366

367

367. **ՏԻԹ. ՅԱԼՈՐ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ.** — Են. Խօտէմիշ 5 Փետր. 1890ին: Ս. Մեսրոպեան և Սէն Ժօզէֆ վարժարաններէն ընթացաւարտ՝ պահ մը գրագրի պաշտօն վարելէ ետք, կը շրջի Փոքր Հայք՝ Դաշնակցութեան բրօքականտի գործով: 1910ին անցնելով Պէյրութ՝ 4 տարի վերջ կը վկայուի Ֆրնս. բժշկանոցէն: 1915ի գարնան իզմիրի բանտը կը փոխադրուի շղթայակապ և Դեկտ. Յին կ'աքսորուի բանտակից ընկերներով զորս յիշած ենք ստորեւ:—Մեռ. իսլահիէ:

368. **ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ.** — Են. Գըրգադաճ 1882ին,

տէրտիրոջ որդի: իզմիրի Մեսրոպեանէն ընթացաւարտ՝ գրագրութիւն կ'ընէ մինչեւ 1902, որմէ յետոյ կը նետուի ուսուցչ. ասպարէզ, պաշտօնավարելով Մանիսա և Տէնիզլի:—Դաշնակց. 1905ին կը ձերբակալուի և տանջանքներու ենթարկուելով կ'ուղարկուի Պոտրումի բերդը: Սահմանադրութեան հռչակումին, կը շարունակէ իր գործունէութիւնը՝ որպէս հասարակական գործիչ, տեսուչ Տէնիզլիի, Խօտէմիշի եւ Գարաթաշի վարժարաններուն: Վերջերը կրթական գործը լքած մտած էր առեւտր. ասպարէզ:

369. **ՎԱՐԴԱՆ ՄԻՍԻՐԵԱՆ.** — Են. Զմառա (Տիվրեկ) 1887ին: Մարզոսնի Գօլէճէն ընթացաւարտ՝ տարի մը կը պաշտօնավարէ հոն, յետոյ կը մտնէ Պոլսոյ իրաւաբանական վարժարանը: 1911ին կրթ. նախարարութեան կողմէ կը կոչուի իզմիրի Սուլթանիէի ուսուցիչ անգլ. լեզուի, նաև Մեսրոպեանի ու մասնաւորներու՝ այցելու: «Աշխատանք»ի յօդուածագիր:—Դաշնակց. —Ռաքքայէն Տէր Զօր տանող ճամբուն վրայ դնդակահար:

370. **ԱՌԱՔԵՂ Ա. ԱՊՐՕՆԱՆ.** — Են. Աֆ. Դարահիսար 1859ին: Ուսումը կ'ստանայ հոն, յետոյ կ'աւարտէ իզմիրի Սէն Ժօզէֆ վարժարանի դասընթացքը: Ենդամայր դառնալով՝ կը պաշտօնավարէ Ռէփիի մէջ: 1889ին

Մաղնիսա, առեւտր. գործով, իսկ 1892էն մինչեւ իր տարագրումը՝ Իզմիր։ Համարակալ Ղ. Եսայեան Տան։ — Հնչակեան։ — Մեռ. Մէրտինի ճամբուն վրայ։

370

377

371/376. ԳՈՐԾԻԶՆՆՐ (Դաշնակց.) — Կարապետ և Պերճ Պ. Դանիէլ (մեռ. մին՝ Իսլահիէ, միւսը՝ Եարպազը), Մելքի Խանգէթեան (մեռ. Քէլէպէք), Սուրէն Յարութիւնեան (մեռ. Սեպգա), Կրպ. Յ. Սիւլիստրեան (մեռ. Մուրատ), Զինուոր Մարտիկ (Մշեցի, մեռ. Այնթապի ճամբուն վրայ)։

377. ՊԱՏ. ՍԱՄՈՒԷԼ Յ. ՔԷՆՏԻԼԵԱՆ. — Ծն. Արաբկիր 1867ին։ Այնթապի Կեդր. Թուրքիոյ Գօլէճէն 1886ին ընթացաւ արտ՝ կը դառնայ Ծնընդավայր, ուր տարի մը ուսուցչութիւն ընելէ ետք՝ յաջորդաբար կը պաշտօնաւարէ Ռոտոսթօ և Տարտսնէլ (ուր քարոզիչ, նաև անգլ. հիւպատոսարանի թարգման), Յետոյ կը մեկնի Իզմիր, իբր դասատու Ամբրիկ. վարժարանի, պաշտօն զոր 18 տարի կը վարէ՝ մինչեւ իր աքսորումը, հակառակ անոր որ կուսակցութեան մը չէր սկստկաներ։ — Մեռ. Գօնիայի բանտը։

ՄԵՐԶԱԿԱՅ ՎԱՅՐԵՐ

Այս խորագրին տակ համախմբուած են զոհերը նիկոմիդիոյ, Պարտիզակի, Ա. Փազարի (եւ շրջակայից), Պրուսայի, Պօլուի, Պանտրմայի եւ Պալքէսէրի, - վայրեր ուր Պատերազմ. Ատեաններ գործնցին անդուլ (ինչպէս ամենուրեք), Արդարութեան անունն արատաւորելով եւ քմայական վճիռներով Զնդանը, Երաշխէպն ու Կառաւինատը հրամցուցին մեր քամաբախտ ազգակիցներուն, պարզապէս անոր համար որ անոնք հայ անուրը կրելու անբաւելի մեղքն ունէին վիզերնին։ Անսուաղ բորենիի ո՛չ նուազ բուռն իր մոլուցքը ցոյց տուաւ Պօլսոյ Կեդր. Բանտի տնօրէն Իպրահիմ Խայրի հրէշը մանաւանդ, որ, արջառաջիլը ձեռքին, 1915ի գարնան մեկնեցաւ ճեպընթաց այդ վայրերը, ստակում ու սարսափ տեղացնելու Հայոց զլխուն։ Եւ կարգաւորէն մինչեւ ուսանող, աչքեր արիւն լացին, պարանոցներ շար ի շար ճօճեցան պարաններէ, ու դաստակներ սկսան գելանիլ սեւ շրուշակներու մէջ . . . : — Ահա՛ շարրեր՝ Իթիհատի սխրագործութեանց։

378/411. **ՊՕԼՈՒ ԿԱՆՈՒՈՂՆԵՐ**. — Սիրական փափաղեան, Ալեքս. Յարուկեան (Ա. փաղարէն, 28 Սեպտ. 1915ին), Ստեփան Աքայեան, Նշ. Մարգարեան, Մկր. Պարթընեան, Սրգ. Լազեան, Գար. Բաբելեան, Անժանօթ չայ լը (Տիլրիկցի) և Սթէֆանի անուն Յոյն լը (21 Դեկտ. 1915ին), Տ. Խորէն ԲՅ. և ռ. սուցիչ որդին (էլմալուցի), Սարգիս և որդին Յովհ. Խողաեան, Նազարէթ և Միհրան Թաշճեան, Կրպ. Զատիկեան, Հայոցեան, Կարապետ, Շմաւոն, Միհրան Գիրէմիտեան, Պետրոս, Մինաս, Գր. Սմատեան և 2 Յոյն՝ Անասթաս ու Ինգնատիոս (Ա. փաղարէն, 28 Դեկտ. 1915ին), Պետր. Կէնճեան, Պողոս Կէկէնօղեան, Յովհ. Մուրատեան, Խաչիկ Մարտիրոսեան, Համբ. Իշէեան, (Ա. փաղարէն, 21 Մարտ 1916ին), Սիրական Սթամուլցեան (Արմաշէն), Իսքէնտէր Յամաքեան, Յակոբ Պիճոյեան (Խասկալէն, 3 Հոկտ. 1916ին, Կրպ. Լեզեան (2էնկիլէրէն, 19 Դեկտեմբեր 1916ին)։

412/414. **ՊԱՆՏՐՈՒ ԿԱՆՈՒՈՂՆԵՐ** — Դեղագործ լը (տե՛ս զինքը «Հիբոկրատի Աշակերտներ» ցանկին մէջ), Հայրապետ Պաղըճեան (Զաւկարացի ուսուցիչ, 33 տարու, 31 Օգոստ. 1915ին), Տ. Գասպար ԲՅ. Աւետիսեան (Մուրատչայցի), Յովս. Վարժապետեան (Մուրատչայցի, ուսուցիչ, 5 Սեպտ. 1915ին)։

415/418. **ՊՐՈՒՍԱ ԿԱՆՈՒՈՂՆԵՐ**. — Բժիշկ մը (տե՛ս զինքը «Հիբոկրատի Աշակերտներ» ցանկին մէջ), Սիմոնիկ Սէֆէրեան (յանձնակատարապահ Ուվազըիչ, ընկի, 45 տարու, կախուելու պահուն՝ չուանը հակառակ երկիցս փրթելուն՝ երրորդ անգամ կառափնատ բարձրացուցուած), Միսաք Մէրմէրեան (ոսկերիչ, ընկի) և 2 գիւղացի Հայեր։

419/450. **ԱԹԻՐԱՆՈՍ (Պրուսայէն 10 ժամ հեռու) ԼՐՍԱՆԱԶԱՐԿ ԵՂՈՂՆԵՐ**. — Անդր. Խանճեան, Օննիկ Պալթաեան, Աբր. Նաւալանտեան, Յակոբ Դաբուճեան, Գառնիկ Բէքմէզեան եւ Եղբայրը՝ Թորոս (ատենապետ Թաղ. Խորհուրդի), Ստ. և Լ. Տինկիլեան (բողոքական), Լ. Լութֆիեան, Մինաս Բէօլէեան, Հրանտ Արապեան, Աղնիւ եւ Օննիկ Ֆիլիպլեան, Գաբրիէլ Մողիկեան (աւետարականք), Լաբաճեան հայր եւ որդի, Սինէմ Շամամեան եւ որդին Պետրոս, Մինաս Ֆնտղեան (Օսմ. Դրամատան միւսերանոցապետ), Յր. Ուզունեան (55 տարու, փաստաբան), Միհրան Լութֆեան (ուսուցիչ), Յր. Եազըճեան, Ստ. Հիսեան, Միք. Խանճեան, Արամ Գամպուրեան, Կրպ. Էպեան (գրագիրներ), Գր. Անտոնեան (պաշտօնեայ Հանր. Պարտ. Վարչութեան), Սրգ. Մշիկեան և Բիւզանդ. Մօրուքեան ուսանող, Գառնիկ եւ Կարապետ Բաջաճեան (մագործ), Սարիմ Գըլըճեան (գարբին, Էտուառ Պէյազեան (տե՛ս զինքը 39 Թուահամարով), Յր. Լութֆեան եւ Արմենակ (տե՛ս զինքը «Հիբոկրատի Աշակերտներ» ցանկին մէջ), Թեւոնեան եւայլն,

Թիւով հարիւր հոգի, որոնցմէ քսանը Պրուսայէն, միւսներն ալ շրջակայներէն էին։ Իսկ

451. **ՍՈՒԲԻԱՍ ՏԻԼԼԵՐՅԱՆ**. — Պրուսայի առաջնորդարանի վաղեմի քարտուղար, առաջնորդ Հայր Սուրբին հետ 5 տարուան՝ դատապարտեալ, միասին կը բռնուին Տէր Զօր եւ բժաւոր ժանտատենդէ կը մեռնին երկուքն ալ։—[Առաջնորդը տե՛ս «Հայ Եկեղեցականներ» բաժինին մէջ]։

452/459. **ՏԷՐՏԷՐՅԱՆ**. — Ներսէս Տօլրաշեան (Եբրունուղարդ քահանայ Իզմիթէն, տարագրութեան ատեն Գօնիա վախճանած), Յովակիմ Գէօմիւր-

ձեան (Իզմիրթէն, 45 տարու, Երբեմնի Երածիշտ-ուսուցիչ՝ Իզմիրթ և Տարտանէլ, հաղիւ քանի մը տարի քահանայադործած, տարագրութեան մէջ անհետ), Կարապետ Մխալեան (Ծերունաղարդ քահանայ Պարտիզակէն՝ զօրաւոր յիշողութեամբ, իր ծննդավայրին ընդարձակ պատմութիւնը գիրի առած, տարագրութեան մէջ վախճ.), Բարթող Մխալեան (Տ. Կարապետի որդին, նոյնպէս), Փիլիպ. Աբրահամեան (Պարտիզակէն, Հալէպի կողմերը ծնծի տակ վախճ.), Մաւտութիա Կէօնտիւրեան (Պարտիզակէն, նախապէս ուսուցիչ, տարագրութեան մէջ անհետ), Բաւնաբաս Բարունեան (Պարտիզակէն, նոյնպէս), Ներսէս Պայեան (Կաթարակապցի, աշխարհակոնութեանը — Սերովբէ Պայեան — Արեւելքի մէջ հրատարակած բանասիր. յօդուածներ և ուսուցիչ Էտիենճիք ու Պանտրոմա՝ ուր մասնաւոր վարժարան մըն ալ հիմնած, Պանտրոմայէն տարագրութեանը մէջ վախճանած)։

460. ՎԵՐ. ՄԱՏԹ. ՀՈՎԻԻՆԱՆ. — 52 տարու, հովիւ Աւետարանական Հայոց Իզմիրթի, Գօնիա-Սուլթանիէ տարագրութեանը մէջ անհետ։

461. ՀՐԱՆՑ ԱՍՏՈՒԱԾԱՑՈՒՐԵԱՆ. — Իզմիրթէն, 31 տարու, նկարիչ, խոստմալից տաղանդ մը։

462/463. ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ. — Յակոբ Կարապետ (Ա. Փաղարէն, 32 տարու, ուսուցիչ), Մեկքոն Յովսէփեան (Պարտիզակէն, յարգուած հին պատուելի մը զուակը, 28 տարու, ուսուցիչ ազգ. վարժարանի, բանաստեղծ և յօդուածագիր, Դաշնակցական)։

ՊԱՐՏԻՉԱԿԻ տեղահանութեան օրերուն՝ օղափոխութեան համար հոն գտնուող երկու յայտնի բնիկներ (Հ. Արսէն Ղազիկեան ներհուն վեհետացին եւ Մինաս Մալեան դաստիարակ-բանասէրը), նաեւ տեղւոյն ազգ. վարժարանի տնօրէն Անդրանիկ Կարապետեան ամերիկահպատակ համալսարանը բարեբախդաբար զերծ մնացին ընդհ. պատուհասէն։ — Իսկ տարաբախտ Եր. Թօփուզեան եւ Կ. Փաթուկեան պարտիզակցիներուն կենսագրութիւնն ու եղբրական վախճանը տե՛ս 124° եւ 141° թուահամարներով։

464. ԶԱՐԵՀ ԳՕՁՆԱՆ. — Ա. Փաղարէն, 45 տարու, նիւ. Հնչակեան, ապա Վերակազմեալ, կուսակցական գործերով գտնուած Եգիպտոս, Ամերիկա և Բարիդ. Վերջերը ծննդավայրը հաստատուած՝ կ'զբաղէր առեւտուրով։

Բ. — ՀԻՔՈԿՐԱՏԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ

465/567. ԲԺԻՇԿ. — Աբիկեան Մաքսուտ, Մարգուանցի, 32 տարու, Սվազ սպաննուած. — Ազատեան, Խարբերդցի, Գորի վրայ. — Ազօեան Սարգիս, Ատանացի, 60 տարու, Հալէպ. — Աճէմեան Նշան, Թօգաթցի, Երզնկա. — Այվազեան, Սղերդ սղանն. — Արսլանեան Արտաշ, Խարբերդցի, 28 տարու. — Արսլանեան Լեւոն, Խարբերդցի, 48 տարու, Արտաշէսի եղբայրը. — Բարթողեան Լեւոն Թորգոմ, Սվազցի, Սվազէ դուրս. — Գալաֆեան Վահան? Իզմիրթցի, Երզնկա. — Գարակէօզեան Միքէ, Պօլսեցի, 85 տարու, Վան. — Շարմաեան Մի-

նաս, Թօգաթցի, Երզնկա. — Էլմասեան, Սէվէրէկցի, անդ. — Էմիլեան, Սվազցի, Զիլէ. — Թաճիրեան Յակոբ, Տիգրանակերտցի, անդ. — Թիւլպէնտեան Մինաս, Ա. Փազարցի, 45 տարու, Բարիդէն վկայեալ, Պաղտատի բանակը զրկուած. — Թէրզեան Յովհ., Տիգրանակերտցի 35 տարու, Բոքի վրայ. — Թօփալեան Ոսկան, Խարբերդցի, 42 տարու, Կարին. — Խաչատուրեան Նորայր, Երզնկացի, Թերջան. Իբրանոսեան Գարեգին, Էսկի Տէնէք Մատէնցի, Այաշ. — Կիւլէնպէնկեան Գրիգոր, Սամսոնցի, 25 տարու, Հնչ., Տրապիզոն. — Հալաբեան Տիգրան, Կիւրինցի, 34 տարու, Քէրքիւքի մօտ. — Կիւլպէնկեան Դրիգոր, Տիւրիկցի, 28 տարու, Տրապիզոն. — Հալէպեան Լեւոն Լուծֆի, Այնթապցի, 33 տարու, Բօքի վրայ. — Հալլաճեան Յարութիւն, գնդապետ, Տիգրանակերտցի, 50 տարու, Խարբերդ. — Հաբունեան Արմ. Տիւրիկցի, Գերմանիա ուսած, 34 տարու, Դաշնակց., Սվազ. — Հիսարեան Պօղոս, Պօլսեցի, 28 տարու, Մամախաթունի մօտ. — Ղազարեան Վահան, Մարզուանցի, 40 տարու, «Բժիշկ» հանդէսին երբեմնի խմբագրապետ, Ուրլայի ճամբուն վրայ. — Ղազարոս, Խարբերդցի, 38 տարու, Կարին. — Ճլճլեան, Մալաթիացի, 45 տարու, անդ. — Մանուէլեան Խաչ., Խարբերդցի, 40 տարու, Մալաթիա. — Մեղքիսեղեկեան Ստ., Պրուսացի, 50 տարու, անուանի բժիշկ, Պրուսա կախուած՝ ուրիշ 4 տարու հետ. — Մօմճեան Սարգիս, Մալաթիա սպանն. — Յակոբ, Սղերդ սպանն. — Նազլեան Թորոս, Կեսարացի, հոն կախուած 31 Յուլիս 1915ին. — Նահիկեան Նշան, Խարբերդցի, 37 տարու, Մէզրէի բանտը հրկիզուած. — Նազլեան Յովհ., Թօգաթցի, 38 տարու, Բոքի վրայ. — Նշանեան Սուրէն, Կեսարացի, 35 տարու, Գաղատիայէն ծանրապէս հիւանդ վիճակի մէջ Կեսարիա տարուելով կախուած 5 Սեպտ. 1915ին. — Շահպաղլեան Ներսէս, Վանցի, 33 տարու, Մուշ. — Չօպանեան Անիկոս, Սամաթիացի, 30 տարու, Խարբերդ. — Պաղտատեան Միսաք, Երզնկացի, 45 տարու, անդ. — Պաղտատեան Պաղտ., Երզնկացի, Կարինէն դուրս. — Պապիկեան Թորոս, Սվազցի, 34 տարու, Տրապիզոնէն դուրս — Պապլեան Նշան, Տիգրանակերտցի, Խնուս. — Սերթլեան Սարգիս, Կարնեցի, ակնաբոյժ, 32 տարու, Երզնկա. — Սէրայտարեան Արմենակ, Սվազցի, 35 տարու, Թօգաթ. — Վարդանեան Պաղտատար, Սվազցի, անդ. — Վէզնէեան Յարութիւն, Խարբերդցի, 40 տարու, Մալաթիա. — Տէր Մանուէլեան Խաչիկ, Խարբերդցի, Մալաթիա. — Տէր Վահրամեան Նշան, Խարբերդցի, 35 տարու, անդ. — Տօնիկեան Յովհ., Ամասիացի, անդ. — Փալապըլքեան Պօղոս, Պօլսեցի, 30 տարու, Մուշի մօտ. — Փանոսեան Միսաք, Թօգաթցի, 45 տարու, անդ. — Քէշիշեան Հր., Քէրքիւքի մօտ սպաննուած :

568/576. ԱՅԱՄՆԱՐՈՅԺ. — Աթուրեան Միհրան, Սվազցի, Սվազէ դուրս. — Ալպէրթեան Մկր., Կարնեցի, Երզնկայէն դուրս սպանն. — Աջլահեան Համբ., Սվազցի, անդ. — Բեռնիամին, Սամսոնցի, Սարը Գամըշէն դուրս. — Թապիպեան Հայկազուն, Կեսարացի, 48 տարու, Հնչ., Ամասիա. — Եկաւեան Լեւոն, Արաքիլիցի, Երզնկայէն դուրս. — Դօնջէկիւլեան Նշան, Սվազցի, Սվազէ դուրս. — Մանուկ, Բաբերդցի, Կարինէն դուրս. — Մղիկեան Նշան, Երզնկացի, Քէմալ :

577. ԱՆԱՄՆԱՐՈՅԺ. — Սմբատ, Պօլսեցի, Երզնկա սպաննուած :

578/605. ԳԵՂԱԳՈՐԾ. — Աճէմեան Բարուանկ, Պրուսացի, 40 տարու, Պանտրիա կախուած՝ 29 Օգոստ. 1915ին. — Արմենակ, Պրուսացի, Աթրանոսի մէջ հրաքանազարկ. — Բրուտեան, Կարնեցի, Մալաթիոյ մօտ սպանն. — Դուլումճեան Յովհ., Բաբերդցի, Մալաթիոյ վրայ. — Դրաթլեան Սահակ, Սվազցի, Սվազէ դուրս. — Դօլունեան Սիմօն, Խարբերդցի, Բոքի վրայ. — Թաշեան Եղուարդ, Խարբերդցի, 35 տարու, Խարբերդի բանտը. — Թորգոմեան Խաչատուր, Սվազցի,

անդ.—Լուսինեան Յարութիւն, Պրուսացի, 55 տարու, Աթրանոսի մէջ հրացանաւորը՝ 100 Հայերու հետ.—Խաչատուրեան Նորայր, Երզնկացի.—Կիւրճեան Գարեգին, Խարբերդցի, 30 տարու, Մալաթիոյ ճամբուն վրայ.—Կիւրճեան Գէորգ, Խարբերդցի, 55 տարու, Բաբերդ.—Մեսիանեան Եղիազար, Սվազցի, անդ.—Շիտանեան Վահան, Սամոնցի, Սվազ.—Սարայտարեան Խաչիկ, Սվազցի, Թօքաթ.—Սարայտարեան Տիգրան, Սվազցի, 32 տարու, Զիլէի վրայ.—Սարգիս, Սվազցի, Վէֆայիա.—Սարիկեան Յակոբ, Ուրֆացի, 35 տարու, անդ.—Սեպուհ, Երզնկացի, Բէմախ.—Սրապեան Գասպար, Խարբերդցի, 32 տարու.—Վարդանեան Վահան, Սվազցի, 38 տարու, Մէրայէ դուրս.—Տէրպապեան Բիւզանդ, Սվազցի, Էնտիրէս.—Տէր Ստեփանեան Մկր., Մէզրէցի, 60 տարու, Մալաթիա.—Փանոսեան Լեւոն, Կեսարացի, 45 տարու, Հնչ., Թօմարդա.—Փափանեան Եղիշէ, Կարնեցի, 38 տարու, Մալաթիա.—Փաստըրմաճեան Խաչիկ, Կարնեցի, 38 տարու, Մալաթիա.—Քէնտէրեան Յակոբ, Խարբերդցի, 35 տարու.—Քէշիշեան Խոսրով, Մալաթիացի, 36 տարու, բողոքական, Դաշնակցական, գրագէտ, Մալաթիա:

Գ.—ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ

606. ԵԱԼՈՐ ԱՇՈՏ ԵՊՍԿ. (ՓԱՓԱԶԵԱՆ).—Խնած է Պօլիս 1847ին և եպիսկոպոս ձեռնադրուած 1898ին, Վարած է քարոզչական և առաջնորդական պաշտօններ՝ մայրաքաղաքս ու գաւառները:—Տառապանքի տակ վախճանած իզմիրի զինուորական բանտը,—Կիլիկիոյ աղէտին մասին մատուցած իր տեղեկագրին մէկ պատճէնին՝ իր թղթերուն մէջէն գտնուած ըլլալուն հետեւանօք:

606

607

607. ԵԵՐՍԷՍ ԵՊՍԿ. ԳԱՆԻԷԼԵԱՆ.— Իր անձնուիրութեամբ և բազմաթիւ ու վշտալարչար կեանքով Հայ Եկեղեցական Դասուն պատիւայս սրբալոյսը ծնած է 16 Մայիս 1868ին Եարփուղ (Զէյթուն, աշխարհական անուամբ Դէորդ): Աշակերտ Սիսի մայրավանքին և Սամսթիոյ Սահակեան վարժարանի, ուրկէ վկայուելէ վերջ՝ Ատանա ուսուցչութեան կոչուած եւ 90ին վրդպտ. ձեռնադրուած Վեհապետեան Մկր. Եսսկ.է: Մինչև 95, ուսաջն.

փոխանորդ Իսքէնտէրունի, Դէպքին, Զէյթունի ապստամբութիւնը կազմակերպողներէն իբր մին ամբաստանուելով, 96ին կը բանտուի Հալէպ 7 ամիս, ներման արժանանալով, Իսքէնտէրունէն կ'աքսորուի Շամ, Օրմանեան Ս.ի բարեխօսութեամբ կը բերուի Պօլիս ուր կը մնայ 10 տարի՝ իբր քարոզիչ Սկիւտարի, առանց զերծ մնալու լրտեսներու հետապնդումէն, 1907ին Կիլիկիոյ կաթողիկոսին երաշխաւորութեամբ Սիս կ'ուղարկուի, կոչուելով տեսչ. պաշտօնի Կիլիկեան ջարդէն ետք՝ 3 1/2 ամիս բռնտերու խորը կը տառապի, Հաճընի ինքնապաշտպանութեան պարագլուխն ըլլալուն, 1910 Սեպտ.ին Ատանա փոխադրուած է, 1914ին ալ Սօզդատ առաջնորդական պաշտօնով, Նսիսկ ձեռնադր. 1911 Մարտին.—Երկերը. Կեանքն առանց հաւասթի և Կարիլ մը ջուր այրած սրտեւրու. կը թողու նաև անտիպներ, «Աստուան Վարդապետ» ծածկանունով աշխատակցած է պօլսահայ թերթերու.—Հնչ.

608. ԽՈՐԷՆ ԵՊՍԿ. ԴԻՄԵՐՍԵԱՆ. — Ծնած է Կիւրին 1864ին, Վարդապետ ձեռնադր. Բէքմէզեան Ս.է 1892ին, Միաբան Կիլիկիոյ՝ որուն ալ և ալ ջաղաքներուն մէջ պաշտօններ վարած, —Առաջնորդ Կիւրինի:

609. ՄԱՐԱՏ ԵՊՍԿ. ՍԱԱՏԷԹԵԱՆ. — Ծնած է Ատալիսզար 1871ին, Արմաշական, Վրդատ. ձեռնադրուած 1895ին, Բարողիչ Կէյվէի հայաբնակ գիւղերուն, (1896. և Պալաթի ու Կէտիկ փաշայի եկեղեցիներուն (1897). Շ. Դարահիսարի (1898-1907), յետոյ Կարինի. առաջնորդ, մինչեւ 1915, Եպսկ. ձեռնադր. 1910ին, Ն. Լամբրունացիի վրայ իր մէկ ուսումնասիրութիւնը վարձատրուած է իզմիրեանցէ 1903ին:

609

610

610. ԽՈՍՐՈՎ ԵՊՍԿ. ՊԷՀՐԻԿԵԱՆ. — Ծնած է 1869ին, Արմաշական, Վրդատ. ձեռնադր. 1895ին, իբր քարողիչ և առաջնորդ՝ պաշտօնավարած Պօլիս եւ գաւառները, —Առաջնորդ Կեսարիոյ, մինչեւ 1915:

611. ԵԶԵԿԻ ԵՊՍԿ. ԳԱԼՐԱՔՃԵԱՆ. — Ծնած է Պօլիս 1860ին, Ուսանող Կալաթա Սէրայի Լիսէին և բժշկ. «Միլիթէ» վարժարանի, Հին Արմաշական, Վրդատ. ձեռնադր. 1886ին, և եպսկ. 1912ին, Անդուլ պաշտօնավարած ներքին գաւառները, —Առաջնորդ Բալուի, մինչեւ 1915:

612. ԳԵՂՈՐԳ Խ Վ. ԹՈՒՐԵԱՆ (Պրլաքեան՝.—Ծն. Ռոստոսթո 13 փետր. 1872ին. Նխն. կրթութիւնը հոն ստանալով կ'անցնի Երուսաղէմ և կը բոլորէ ժառանգաւորաց վարժարանի դասընթացքը, հայերէնակցին՝ Սարգիս

611

612

Տ. Սարգիսեանի հետ (այժմ առաջնորդ Պրուսայի), 1893-5ին տնօրէն Զօրութի աղգ. դպրոցին. յետոյ Եգիպտոս անցնելով գրագրութեամբ կ'ըջաղի, մինչեւ Ամերիկա իր մեկնումը 1897ին, և Տօռչէսթը քաղաքին ած.աբանական համալսարանը մտնելով 1906ին վկայականը կ'ստանայ «բոֆէսօր» պատուանոցով ու նոյն համալսարանը դասաւանդութիւններ կ'ընէ. Պօրտ Ընկ.եան կողմէ կ'ուղարկուի Եւրոպայի զանազան քաղաքները, նաև Երուսաղէմ, հնարաւորապէս կան պրպտութիւններ կատարելու. կ'անցնի Եգիպտոս և կալկաթա՝ տեսչական պաշտօններով. Աշխարհական անունն անփոփոխ պահելով՝ 1911ին վարդապետ կը ձեռնադրուի իզմիթի առաջնորդէն, և տարի մը ած.աբանութեան ու փիլիսոփայութեան դասեր կուտայ Արմաշի դպրեմանքը. յետոյ Պօլիս գալով առ.ժամեայ քարովի կը կարգուի Կէտիկ Փաշայի և Մագրիքէօյի. 1912ին կ'ընտրուի առաջն. տեղապահ Տրպալիզոնի.—Ընդհ. Պատերազմին սկիզբները մայրաքաղաք գտնուելուն՝ կը փութայ իր վիճակը, երբ 2 օր վերջ Վոսփորի նեղուցը փակուած էր. Բանի մը ամիս վերջ, հայ տարագրութեան ատեն՝ Պօլիս կը հեռագրէ —«Կարին» պատերազմական ատեն կը տանին դիտ», և ապա հեռուէն իջ մէկ լուր իրմէ. . . :

613. ՎԱՐԳԻԱՆ Խ Վ. ԵԱԿՈԲՅԱՆ — Ծն. Ահարոն գիւղը (Սաաուն) 1846ին. Ուսումը Ս. Կարապետի վանքը ստանալով՝ կ'ընդունուի Միտաբանութեան շարքին մէջ և կ'ստանայ Ա. սարկաւագի աստիճանը Մամբրէ Եպսկ. Մամիկոնեանէ որ 1880ին վարդապետ կը ձեռնադրէ դիտը. 1880-3, կը վարէ վարժարանի տեսչութեան պաշտօնը. 1883ին Կէնք միւթէսարըֆութեան վերածուելուն՝ կ'ստանձնէ նորակազմ վիճակին առաջն. տեղապահի պաշտօնը. Միացեալ Ընկ.եան դիմումներ կատարելով՝ կ'աջողի 2 նախախրթարաններ բանալ Կէնքի և Գուլբի մէջ. — 1887ին երբ Սիւվանի (Տիգրանակերտ) քրդախօս Հայեր անհովիւ մնալէն և իրաւունքնին կառավարութենէն անտեսուելէն յուսահատ՝ կաթողիկոսութեան կը դիմեն, ինք պատրաստակամութիւն կը յայտնէ հոն երթալու և ուրիշներու չյաջողածը գլուխ հանելու. վեհապետեան Պատրէ հովիւ կարգուելով՝ կը մեկնի Սիւվան և կարծ միջոցի մէջ մայրենի եկեղեցւոյ գերկը կը դարձնէ իր հօտը. նսւ ֆարիսիին մէջ դպրոց մը հիմնելով՝ կը դնէ զայն Միացեալի տրամադրութեան տակ. յետոյ Կէնք դառնալով՝ կը շարունակէ

նակէ իր պաշտօնը. — 1893-4, տեղի կ'ունենայ Սասուն-Տալ որիկի 2 կոտորածները շրջաքնակ Աշիրէթներու կողմէ որոնց կը միանան կանոնաւոր զօրքեր: Մուշ կը հասնի Գինիչ Յանձնաժողով մը ֆրնս., անգլ., և ռուս հիւսադատներէն բաղկացած՝ Շէֆիդ Պէյի նախագահութեամբ: Վարդան վրդ. հազիւ իր դէմ եղած քղք. ամբաստանութիւններէն ազատած, ամէն վտանգի դիմադրուելով՝ Սասնոյ իսթը-թուլիւնները պարունակող ֆրնս. տեղեկագիր մը կը պատրաստէ և Յանձնաժողովին կը հասցնէ, պաշտպանելով անմեղ ժողովուրդին դատը: — Այնուհետեւ իլլիւրիւն Պատրիարք Առաջն. փոխանորդ կ'անուանէ զինք, Համետեան արհաւիրքից ալ շրջանին երբ 1895ի ջարդին հրամանը տրուած էր, Վարդան վրդ. իր հեռատես և խոհեմ ընթացքով կ'աջողի Մուշ և շրջակայքը աղէտէն զերծ պահել: Այսպէս կը հովուէ ու կը պահպանէ իր հօտն ու վանքերու գոյութիւնը՝ մինչեւ 1899, երբ Բաքէն Ի. Վ. առաջն. տեղապահ կ'անուանուի Մշոյ, և ինք Ս. Կարապետ կը քաշուի իբր վանահայրական փոխանորդ, այնպիսի ատեն մը երբ ուխտաւորական երթեւեկութիւնք և հասցիներ դադրած էին, վանքին ու ազարակներուն շէնքերը քայքայուած, տուրքերն ալ դիզուած ըլլալով՝ խիստ հարկահանութեան մը կ'սկսէր: Կասիլ չգիտեր ան. կ'իջնէ Դաշտի գիւղերը՝ մինչեւ Չուխուր, հանգանակելով 800 ոսկի և վճարելով աղմախի, աշարի և Խելափի տուրքեր: Այս տընութիւններուն քաղաքական գոյն կը տրուի սակայն, իբր թէ Յեղափոխութեան անուամբ նպաստահաւաքութիւն մը ըրած ըլլար: Ահագին զրկանքներու կուրծք տալով՝ հազիւ կ'ազատէ օձիքը կեդրոնի կառավարութեան ձեռքէն: Յետոյ կը նուիրուի շինարար գործին, խրիմեանէն հասած մասնակի նպաստներով նորոգելով Ս. Գերեզմանի դպրէթի վեղարը, մայր-տաճարի որովոր, ուսումնարանը ևն., — նաև կ'առուցանելով Բոճեղ Չորի եւ ուրիշ տեղերու գոմեր, — իսկ 1913ին՝ վանքին Ս. Գերեզ եկեղեցին որ 1866ի Շարժէն լրացուած էր, նշանակութեան արժանի իր մէկ գործն ալ վերին Կվարս ըսուած ընդարձակ հողերու դատին փոխանորդութիւնն էր զոր 1881էն սկսեալ վարելով՝ դատը շահեցաւ: — 1904ի Սասնոյ ահաւոր կոտորածին՝ ինք էր որ Մուշ փութաց և արկածեալ ժողովուրդը հովուեց եռանդեամբ, մինչ Ս. Կարապետի վանքը զերծ պահելու համար յեղ. ոտնձգութիւններէ՝ Համիտեան կառավարութիւնը հոն կը զրկէր 200 զօրք, որոնք խելօք կեցան մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը, շնորհիւ Հայր Սուրբին շրջահայեցութեան: — Դաշնակցական: — Խարախոնեան Ս. ի մահէն վերջ, անոր երբ կը յաջորդէր, ծերունազարդ վարդապետը նախկին իր կորովը կորուսած՝ կը հակառակ ինքնապաշտպանութեան գործին եւ կը յորդորէ ժողովուրդը որ զգոյշ շարժի: — Շատ մը երեւելիներու հետ զինքն ալ բոկոտն դուրս կը հանեն Մուշէն և Ալի Ձուռն գիւղին մէջ կ'այրեն նաւթով:

614. ՍՍ. ՀԱՆ Ի. Վ. ՕՏԱՊԱՇԵԱՆ. —

Ին. Սվազ 1875ին: Արմաշական, Վրդապ. ձեռնագր. 1901ին: Կեդրոնական և յետ Դպրոց դաստանդաւ հայկ. մատենադրութիւն ու կրօնք, նաև ստորաձեռնած՝ ծննդավայրին Արամիան վարժարանի տեսչութիւնը: 1905էն ի վեր վարած է տեղապահի և առաջնորդի պաշտօններ Սվազ, Արմասի, Մարդուտ, Սամսոն և Պրուսա (1912-4), որմէ յետոյ անձնու իրաւաւոր գաւառ մեկնած՝ պատրիարքական հրահանգի մը համաձայն: — Պօլսոյ և գաւառի բոլոր աշխատականներուն ու եկեղեցականներուն մէջէն առաջին զոհը՝ Պարտականութեան ճամբուն վրայ ինկած:

615. **ՎԱՀԻՆԱՆ Ն. ՎՐԴ. ԹՈՐՈՆՆԱՆ.** — Ծնած է 1870ին, Վրդպտ. ձեռնադր. 1901ին, Միաբան Սեբաստիոյ, Ատեն մը վանահայր եղած է Ածպետերի, իսկ վերջերը Շ. Գարահիսարի առաջնորդ՝ մինչեւ 1915:

616 **ՊՍԱԿ Ն. ՎՐԴ. ՏԼԵՐ ԽՈՐԷՆՆԱՆ.** Ծնած է 1892ին, Աշմաշական, Վրդպտ. ձեռնադր. 1905ին և Դպրեվանքը դասախօսած: Պահ մը Պէօլւքտէրէի քարտիչ Պօլիս մտնէ ետք՝ մեկնած է գաւառ, իրր տեղապահ և առաջնորդ. 1907էն 9 Քղիի, եւ 1911էն 15 Խարբերդի — Երկերը. Սեբեոս եպսկ.պատմիչ (3 հատոր), Խորմեան գաւառ (4 հատոր), Դըզըլպաշուքեան ծագումը եւն., բոլորն ալ անտիպ՝ պատմական և ազգագրական ուսումնասիրութիւններ:

617. **ՇԱԽԱՐՇ Ն. ՎՐԴ. ՍԱՀԱՆՆԱՆ.** — Ծնած է 1881ին, Արմաշական, Վրդպտ. ձեռնադր. 1905ին, Ատեն մը ֆոխ-տեսուչ էր Դպրեվանքին, իսկ վերջերը եւդոկիոյ առաջնորդ՝ մինչեւ 1915:

618. **ԳԵՂԱՍՎՐԴ. ԹԷՎԷՐԵՂՆԱՆ.** — Ծնած է Էնտիքես (Շ. Գարահիսար), Արմաշական, Վրդպտ. ձեռնադր. 1909ին, Եննդավայրը, յետոյ Պօլիս կրթ. և քարոզչական ղեկավարներ ունեցած է 2 տարի, մինչեւ առաջնորդ ընտրուիլը Քղիի (1912-5), — Հեղինակ Նոր կշիռ՝ նոր արժեք գործընկեր. աշխատակցած «Հայրենիք»ի, «Ազատամարտ»ի և այլ հանդէսներու:

617

618

619

619. **ՄԵՏԻՑ ՎՐԴ. ՋԼՂԱՏՆԱՆ.** — Ծնած է 1871ին, Արմաշական, Վրդպտ. ձեռնադր. 1898ին, Առաջն. տեղապահ Պայազիտի, յետոյ Տիգրանակերտի՝ մինչեւ 1915:

620. **ԱՆԱՆԻԱ Ն. ՎՐԴ. ՀԱՋԱՐԱՊԵՏՆԱՆ.** — Ծն. Տարէնտէ (Սվազ) 1864ին, 1888ին Երուսաղէմ անցնելով՝ Ս. Տեղերուն ծառայած և կառավարիչ կարգուած ժառանգաւորաց վրժրն.ի: Վրդպտ. ձեռնադր. 1892ին՝

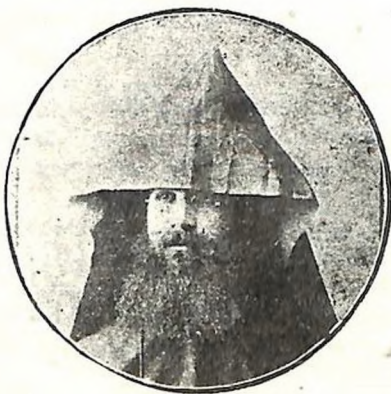
Յարուսթիւն Պատր.է. Միաբան Երուսաղէմի, Գանի տարի Ս. Փրկիչ և Ս. Աստուածածին վանքերուն տեսչութիւնը վարելէ վերջ՝ Զարդի վաղորդային անցած է Եդեսիա, իբր տեղապահ, յետոյ առաջնորդ՝ մինչեւ 1907: — Առաջնորդ Բաբերդի՝ մինչեւ 1915:

621. ՊԱՐԳԵՒ Ծ. ՎՐԳ. ԴԱՆԻԷԼՅԱՆ. — Ծն. Հասքէօյ 1881ին, Արմաշական: Վրդպտ. ձեռնադր. 1905ին, Պաշտօնավարած իբր տեղապահ և առաջնորդ՝ Քեօթահա-Աֆ. Գարահիսար, Բաբերդ, իսկ 1914ի վերջերը՝ Պրուսա, ողջացեալ Օտապաշեան Վրդ.ի պաշտօնով հոնկէ մեկնումին: — Աշխատակցած է «Լոյս» և «Տաճար» կրօնաթերթերուն:

622. ՍՈՒՐԷՆ Ծ. ՎՐԳ. ԴԱԼԷՄՅԱՆ. — Ծն. Գուշա (Արաբկիր), Աշակերտ Պրուսայի շերամաբուծական վրժրն.ի. Արմաշական, Վարդապետ ձեռնադր. 1909ին, Գարողիչ Սկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ և կրօնօւսոյց Կեդրոնականի (1910), Առաջնորդ Բաղէշի (1911-5):

622

623

623. ՍՐՏԱՒԱԶԻ Ծ. ՎՐԳ. ԴԱԼԷՄՅԱՆ. — Ծն. Եէնիսէ (Պրուսա) 1876ին, Արմաշական, Վրդպտ. ձեռնադր. 1901ին, Առաջն. փոխորդ Երզնկայի (1902-7), յետոյ տեղապահ Եղոկիոյ և առաջնորդ Եդեսիոյ՝ մինչեւ 1915: — Երկերը. Միութեամբս հարց և Շնորհալի, Սասուններ ձայնգր.):

624. ՄՍԷՐԻՍՅԱՆ ՎՐԳ. ՀՈՎԻԹՅԱՆ. — Առաջնորդ Երզնկայի և Քէմալի:

625. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՎՐԳ. ԵՂԻՍԷԱՆ. — Ծնած է Կիւրին 1864ին, Աշխարհակոթեանը՝ եղած է ուսուցիչ եւ ազգ. դործիչ, իրեն վիճակելով բանտաքսորը, Սահմանադրութեան հռչակումին՝ Պարսկաստանէն եկած է Պոլիս եւ վրդպտ. ձեռնադր. 1910ին, Արմաշական, Դպրեվանք տարի մը Թրք.ի դաս տւանդելէ և Հասքէօյ քարոզիչ մնալէ վերջ՝ առաջնորդ ընտրուած է ձանիկի վիճակին (Սամսոն) 1912էն 15:

626. ԴԱՐԳ ՎՐԳ. ՆԱԼՊԱՆՅԱՆ. — Ծնած է 1857ին, Միաբան Աղթամարի, Վրդպտ. ձեռնադր. 1887ին, Ատեն մը վանահայրութեան պաշտօն վարելէ վերջ, առաջն. ընտրուած Սղերդի՝ մինչեւ 1915:

627. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՎՐԴ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ. — Ծնած է 1868ին, Միաբան Կոտլեցի, Վրդպտ. ձեռնադր. 1898ին, Առաջնորդ Չարսանճազ - Զմշկածագի:

628. ԿՈՐԻԻՆ. ՎՐԴ. ՍՐԱՊԵԱՆ. — Ծնած է 1847ին, Միաբան Դլակայ, Վրդ. ձեռնադր. 1902ին, Նախ տեղապահ Սվերդի, յետոյ Բասենի՝ մինչեւ 1915:

629. ԿՈՐԱՊԵՏ ՎՐԴ. ՅԱՆՈՐՅԱՆ. — Միաբան Երուսաղէմի, 1915 Չնքուշ կը գտնուէր:

630. ԵՐԵՄԻԱ ՎՐԴ. ԼԻՃՈՐՅԱՆ. — Ծնած է 1875ին, Միաբան Երուսաղէմի, Վրդպտ. ձեռնադրուած 1902ին, Նիկի. տեսուչ Պէյրութի:

631. ՍՈՀԱԿ ՎՐԴ. ՍՍՐԳԻՍՅԱՆ. — Միաբան Երուսաղէմի, Տեսուչ Պէյրութի:

632. ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ. ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ. — Ծնած է 1860ին, Միաբան Երուսաղէմի, Վրդպտ. ձեռնադր. 1886ին:

633. ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ. ՄԵՐՏԻՉԵԱՆ. — Ծնած է 1861ին, Միաբան Եւրպիկոյ Ս. Յովակիմ Աննա վանքին, Վրդպտ. ձեռնադրուած 1895ին, Փոխանորդ Եւրպիկոյ:

634. ԱՌԳԱՐ ՎՐԴ. ԵՕԹՆԵՂՐԱՅՐԵԱՆ. — Առաջնորդական փոխանորդ Խնուսի:

635. ԲԱՐՍԵՂ Ծ. ՎՐԴ. ՄԱՆԿՐԵԱՆ. — Ծնած է 1830ին, Միաբան Կիլիկիոյ, Վարդապետ ձեռնադրուած 1885ին:

636. ՍԱՀԱԿ ՎՐԴ. ՉՈՂԱՔԵԱՆ. — Միաբան Սիսի:

637. ՆԵՐՍԷՍ Ծ. Վ. ՏԷՐ ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՍՅԱՆ. — Ծնած է 1845ին, Հին Արմաշական, Վարդապետ ձեռնադրուած 1870ին:

638. ՅՈՎՀ. ՎՐԴ. ՄԱՆՅԱՆ. — Ծնած է 1858ին, Հին Արմաշական, Վարդապետ ձեռնադրուած 1892ին:

639. ՅԱՆ. ՎՐԴ. — Կիւմիւշիանէի վանքին վանահայր:

640. ՊԵՏՐՈՍ ԳԷՆԵ. ԳՍՍՅԱՆ. — Առաջնորդական փոխանորդ Ակնայ, 52 տարու, բեմախօս, ատենօք ուսուցիչ և եռանդուն գործիչ (Դաշնկց.):

641. ԵԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԷՆԵ. ՏԷՐ ՄԵՂՊՈՆՅԱՆ. — Ծնած է Այնթապ 1866ին, Բահանայ ձեռնադրուած Եդեսիա 1897ին, Առաջնորդական փոխանորդ Այնթապի:

642. ՎԱՐԳԱՆ ԳԷՆԵ. ԱՍԼԱՆՅԱՆ. — Ծն. Թինկեան 1863ին, Նին. կրթութիւնը հոն ստանալէ վերջ 3 տարի կը հետեւի դեղագործութեան, 1884ին Պօլս գրատուն մը կը հիմնէ, 1889ին կը շրջագայի Եւրոպա և Կոստանտնուպոլիս, Դարձին՝ հիւսուածեղէնի գործարան մը հաստատուած:

տելով պատուանշան կ'ստանայ, 1892ին Յննդավայրը կ'երթայ և ուսուցչութեամբ կ'ըզբաղի՝ մինչեւ իր քահանայ ձեռնադրուիլը (1897), 12 տարի պաշտօնավարելով Զմառա գիւղը (Տիվրիկ)։ Կը հրաւիրուի իարբերդ, Ս. Կարապետ թաղին իբր քարոզիչ քահանայ, միաժամանակ աւանդելով թլկատինցիի դպրոցին եւ աղջկանց Սիբատեան ճեմարանին մէջ պատմութեան, աշխարհագրութեան և կրօնի դասեր։ Հին ու նոր Ուխտի դասագիրքերէն վատ՝ կը թողու պատմ. անտիպ երկեր։ Վաղեմի աշխատակից պօլսահայ թերթերու՝ կրօնա-բարոյական յօդուածներով, իբր «Եղափոխական» դէմք, Սարափի օրերուն՝ խարբերդի բանտը — թլկատինցիի սենեկակից — ուր գրած է 2 դործեր, և ուր այլ մտաւորականներու հետ նահատակուած է հոսակ ապա՝ շէնքին հրկիզման պահուն։

643/647. ՄՈՒՇԻ ՄԻԱՐԱՆՆԵՐ. Եղիշէ Պալուշի, Կոմիտաս Արծրունի, Եղիշէ Կարապետեան, Ստ. Պաղտատարեան, Կրպ. Լարիեան (Ս. Կարապետի վանքէն՝ բոլորն ալ նահատակ վարդապետներ)։

Ո՛րչափ հարուստ էր Հայաստան իր պատմական գեղեցիկ վանքերով ու սրբավայրերով որոնք քարուքանդ են հիմա։ Աւելորդ է ըսել թէ ատոնց վանահայրերուն եւ անհամար բահանաներուն — բոլորն ալ նահատակ — անուններն ունենալ եւ անցունել մահագրութեան այս գլխուն մէջ՝ սահմանէն դուրս է ամէն հաւրաւորութեան։ Երախտապարտ պիտի մնայինք եթէ վերապրող հայրենակիցներ բարի ըլլային ստոնցմէ կարեւոր դէմքերը միայն հայորդիկ մնա՞ իրենց բնակավայրերով, որպէսզի կարող ըլլայինք զետեղել զանոնք ՅՈՒՇԱՐՁԱՆԻ Բ. տպագրութեան մէջ։ — (Ամէն տեղեկութիւն, կենսագրական, լուսանկար եւն. կը խնդրուի ուղարկել Ս. Արզուման տպարան, Կ. Պօլիս, Յակօբեան խան, «Թէոդիկ» անունին)։

Դ. — ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ (ՀՌՈՍԷԱԿԱՆ) *

648/656. ԿԱՐԻՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՅԱՆ. — Յովս. Գլուրեան, Յովս. Արրահամեան, Յովս. Զօհրապեան, Պօղոս Զոտղեան, Յակօբ Խաչատուրեան (Թուան գիւղ), Ալեքս. Ալբերդեան և Յակօբ Տէր-Ներսէսեան (Հինձ գիւղ), Մարտ. Հաղարեան (Ռապատ գիւղ), Ստ. Դրեգորեան (Նոր-շէն գիւղ)։

(*) Բաղուած եւ կենսագրութիւնները համառօտած՝ Վիենն. Միխրաբեան Հ. Յովսէփ Տէր-Մարգարեանի շիակնատ մահագրութեան (մեռագիր)։

657/679. **ԼՈՏՈՐՋՈՒՐԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ.** — Յարութիւն ֆիւրազեան, Ստ. Զաքարեան, Յակոբ Բէշիշեան, Յակոբ Մեւիքեան, Աթանաս Ղազարոսեան, Յարութիւն Եանըղեան, Ստ. Լաշինեան, Յովս. Դարագաշեան, Պօղոս Դարագաշեան, Պետրոս Ապաղեան, Ամբրոս. Բրիտինեան, Յարութիւն Թուրշեան, Պօղոս Դասալարեան, Փրանկ. Կանեան, Ստ. Աբովեան, Պետր. Ռեհանեան, Իգն. Զէրչեան, Պօղոս (Արդուինէն, Վարդան Ղազարեան. — Կարմիր գիւղէն, Յովհ. Ավետիսեան, Կրպ. Վարդապետեան, Յակոբ Յովսէփեան, Յովս. Կերսէսեան:

680. **Ա. ՄԱՏԻՆԻՍՍ Վ.Գ. ՀԱՃԵԱՆ.** — Խոտորջուրէն, Վիենն. Միխիթարեան, Ին. 1868ին եւ Ճեռնադր. 1891ին. — Երկերը. (Մասրեոսի Աւեստանը (1893, ոտանաւոր), Հին աւանդական հիփարքներ (Խոտորջուրի, 1907), Տաղարան հոգեւոր (1910), Ժողովրդ. ոտանաւորներ իւր ծնդավայրին), Առաւմուտ եւ աւելեմներ տղ. Թիֆլիզ), Խոտորջուր գաւառաքարաւուն ընդ մասնով):

680

688

681/683. **ԱՂԱՆԵՐՏԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ.** — Յովհ. Հուրիկեան, Իգնատիոս Զահնալ, Պետրոս Կուրիճեանեան:

684/687. **ԲԱՍԵՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ.** — Պօղոս Թուրշեան, Կրպ. Եկէնեան, Կերսէս Սուքիասեան, Անտոն ԲՏ. Եկէնեան:

688. **ԵԱԿՈԲ ԵՊՍԿ. ԹՈՓՈՒՋԵԱՆ (ՄՈՒՇ).** — Ին. Պարտիզակ 1853ին. Նիսն. կրթութիւնը հոն ստանալով. կ'անցնի Հումս Ուրբանեան վարժարան. Զեռնադրուելէ վերջ՝ հովուական պաշտօններ կը վարէ Պանտրուս, Կեսարիա եւ Վան. 1911ին Մշոյ Թեմին եպիսկոպոս ընտրուելով՝ հոն կը մնայ մինչև 1915:

690/691. **ՄՇՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ.** — Մկրտ. Տէր-Մկրտիչեան, Մեսր. Ուղուրեան, Պօղոս Գուլումճեան:

692/693. **ՍՎԱՋԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ.** — Սահակ Մատոյան և Պայեան:

694/695. **ԿԻՐԻՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ.** — Դեւոնդ. Բեքեւեան և Սահակ Շահլամեան:

696/697. ԹՕԴԱԹԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ. — Անտոն Սէրայտուրեան
եւ Պօղոս Բոլոտեան:

696. ՄԻՔԱՅԷԼ ԵՊՍԷ. ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ. (Մալաթիա). — Ին.
Խարբերդ. 1846ին. Ուսումը կ'ստանայ հոն և Մալաթիա. Յետոյ Զոռոի վանքը
կը ղրկուի և ձեռնադրուելով Մալաթիա կ'անցնի. Տարիներ վերջ Պօլիս կը կան-
չուի և 1899ին կ'ընտրուի Եպսկ. Մալաթիոյ ուր կը մնայ մինչեւ 1915:

697/704 ՄԱՆԱԹԻՈՅ ԵՒՆ. ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ. — Դիւտոդ Խոր-
խոռունի, Յովհ. Կոստան, Ստ. Կոստիկեան, Կղերմէս Սինիբեան (Պէշէմնի),
Միք. Տէր-Աստուածատուրեան և Կրպտ. քահանայ (Ատիւամանէն), Իգն. Շա-
հինեան (Կեւրիկէն), Մեսր. քահանայ (Հէքիմիանէն):

696

705

705. ՍՏԵՓԱՆ ՎՐԴ. ՍԱՐԵԱՆ. (Տրապիզոն). — Վենետ. Միխ-
թարեան, Ին. Գաղատիա 1865ին և ձեռնադրուած 1887ին. Հոռո՛ Աստուածա-
բանութեան վկայական ստանալով՝ Ս. Դաղարու վանքը կը դառնայ և յաջոր-
դաբար կը վարէ ուսո. ցլութեան, «Բազմավէպի խմբագրութեան և տպարանի
տեսչութեան պաշտօնները. Այնուհետեւ երկար ատեն կը մնայ իր ծննդա-
վայրը, հոնկէ ալ Տրապիզոն՝ մինչեւ տեղահանութեան տարին, վարձարանի իբր
տեսուչ. — Երկերը. Աստուածաբանութիւն սկսական (1894), Մագիստրական փուն
(1901), Էպկներու ծագումը (1905):

706. Հ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎՐԴ. ՏԷՐ-ՍԱՀԱՆԵԱՆ. (Տրապիզոն). —
Վենետ. Միխթարեան, Ին. Մուշ 1882ին և ձեռնադրուած 1902ին. Վանքին
ու Մ. Ռափայէլեանի մէջ ուսուցչական պաշտօն վարելէ ետք՝ Ֆրիպուրկ կ'անց-
նի և Համալսարանէն Դպրութեանց պոպկաւոր, կը դառնայ Ս. Դաղար,
վարելով «Բազմավէպի խմբագրութիւնը (1906-8) և հրատարակելով գողտրիկ
քերթուածներ և բանասիրականներ. Ուսուցչական պաշտօնով 1914ին կը մեկ-
նի Տրապիզոն՝ մինչեւ տեղահանութեան տարին, բախտակից ըլլալով իր տա-
րաբախտ կարգակից եղբոր՝ Սարեան Վ.ի. Երկերը. Հայ կայսերի Բիւզանդիոնի
(2 հատոր, 1907), Համիսի օսպալում (1910) Ամայիս Մամիկոնեան ծածկանու-
նով, Շարապիւիան ան Օռիան քրնս. գիրքը:

707. **Հ. ԹՈՎԱՐԱՆ ՎՐԻՆՈՑԱՆԱՆ** (Տրապիզոն). — Վենետիկ, Միսիթարեան, իր. Տրապիզոն 1886ին և ձեռնագրուած 1911ին, Պահ մը ու-

706

707

սուղչ. պաշտօն վարելէ ետք՝ ծննդավայրը կ'ուղարկուի և բախտակից կ'ըլլայ հոն իր կարգակից եղբ. յրմերուն։ Սիրահար էր աշխարհագրական ուսմանը։

708. **Ի. ԿՐԻՍՏՈՍ ԵՊՍԿՈՍ, ԶԻՆԼՆՈՅԱՆ** (Տիարպէքի). — Ծն. Մէրտին 1848ին։ Ուսումը հոն եւ Հռոմ ստանալէ յետոյ՝ Տիարպէքի կ'ուղեւորի, ուրիչ ծննդավայր, եւ հոն քահանայ կը ձեռնադրուի նազարեան Արքեպիսկոպոսի մասէն վերջ եպիսկ. ընտրուելով կը յաջորդէ անոր 1899ին։ Երկար տարիներ վիճակաւոր Տիարպէքի թեմին։

708

709

709. **Ի. ԿՐԻՍՏՈՍ ԵՊՍԿՈՍ, ԶԻՆԼՆՈՅԱՆ** (Մէրտին). — Ծն. Մէրտին 1878ին։ Նրան. կրթութիւնը ստանալէ վերջ կը մեկնի Զմառ, որուն վանքէն ընթացաւարտ՝ քահանայ ձեռնադրուելով ծննդավայր կը դառնայ։ Ժամանակ մը հոն պաշտօնավարելէ յետոյ՝ Պօլիս կուգայ եւ կը կարգուի քարտուղար Կաթողիկոսարանի, ապա Նիկիտոս կ'ուղարկուի առաքելութեան։ Տարիներ վերջ Պօլիս կը կանչուի, ընտրուելով Արքեպիսկոպոս Մէրտինի ուր կը մնայ մինչեւ տեղահանութեան տարին։

710/714. ՏՐԱՊԵՉՈՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ. — Պողոս Խանաբեկեան, Յովս. Նուրեան, Մկր. Ամպարեան, Յովս. Խաչատուրեան, Մկր. Մեղումունի:

715/716. ԱՄԱՍԻՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ. — Գնէլ և Պայթունի քահանաները:

717/722. ՄԱՐԶՈՒԱՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ. — Յովս. Յողունի, Գարեգին Տօնիկեան, Սողունեան, Սիմոն Պայեան, Գր. Հատիկեան, Հ. Աղաճանեան վրդ. (Յիսուսեան Միաբ.):

723/731. ԳԱՂԱՏՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ. — Գէորգ Էջիգեան, Յար. Ալակեօղեան Կղեմէս ձիմճիմեան. Գէորգ Վեթանեան, Յովս. Բոլատեան, Յովս. Մաքսուտեան, Յովս. Գաղեան, Յովհ. Թօգաթեան, Յովհ. Զիյոնեմեան:

732. ԱՅՆԻԱՊԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Վարդան Պահէճեան:

733/735. ԱՏԱՆԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ. — Յար. Լաչինեան, Անտոն Մարուժեան, Յովհաննէս Դուլումճեան:

736/738. ՏՐԱՊԵՉՈՐԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ. — Յր. Նազաշեան, Պողոս եւ Անտոն Մէրտինցիները:

739. Հ. ՊՈՂՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ Մէրտին). — Վենետկ. Միթարեան. Եւ. Մէրտին 1880ին եւ ձեռնադրուած 1906ին, Հռոմ Աստուածաբանութեան վկայական ստացած: Յանցառակի աշխատակցած «Բաղնալէսի»:

739

740

740. ՍՏԵՓԱՆ ՆՊՍԿ. ԻՍԻԱՅԷԼԵԱՆ. (Խորբերդ). — Եւսաժէ Մուշ 1866ին. Երևան դպրոցը հոն աւարտելով՝ կ'անցնի Հռոմ ուր ուսումը կը լրացնէ եւ քահանայ կը ձեռնադրուի: Յետոյ իբր ժողովրդապետ կ'ուղարկուի Արաբկիր ուր կը մնայ երկարատեան, մինչև իր եպիսկոպոսացումը Խորբերդի Թեմին (1899 1915): Քաջահամետ լատիններէնի եւ ճարտասան:

741/746. ՄԷՐՏԻՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ. — Մկր. Դալեօնճեան, Սահակ Թէրզիպաշեան, Սահակ, Արսէն, Վարդան եւ Յովհաննէս:

747/749. ԽԱՐՈՆԵՐԴԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՐ. — Գրիգոր փիլիպոսեան, Սարգիս Խաչատուրեան, Ղեւոնդ Վրդ. Մինասեան:

750/761. ԱՆԱՐԱՑ ՅՂՈՒԹԵԱՆ ՄԻԱՐ. ԿՈՒՍԱՆՔ. — Կամելա փիլիպոսեան (Մեծաւորուհի), Բոյր Իսկուհի, Ռամելա, Երանուհի (4 ն

ԲՈՅՐ ԿԱՄԵԼԱ ՓԻԼԻՊՊՈՍԵԱՆ

ալ Թօգաթէն, Բոյր Շուշան (Մալաթիայէն), Վասիլուհի Մեծաւորուհի), Բոյր Մաքրուհի, Համասփիւռ 3 ն ալ Խարբերդէն), Բոյր Էմիլիա, Մագառադինէ, Գլեմանթին եւ Ժերմէն (4 ն ալ Տիարպէքիւրէն):

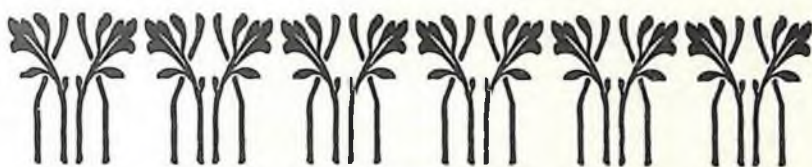
Շնորհակալութիւն գրչի եղբայրներու, — մասնաւորապէս «Ազատամարտ»ի Յերուկին եւ Պրն. Վահէ-Հայկի — որոնք նիւթի ու նոթի հեւիհեւ հաւաքման մեր գործը դիւրացուցին ա՛յնքան ազնուօրէն:

Ռերա, Մարտ - Ապրիլ 1919

ԹԷՈՒԴԻԿ

Գրեպեն Բեժին

ԱՇԽԱՏԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ
ԼԼ ԵՐԵՂՈՂԱԵՐՈՒ

Դ Է Պ Ի Ա Յ Ա Շ

Հ Ի Ն ՈՒ ՆՈՐ ՅՈՒՇԵՐ

ԱՅ ազգն իր հայրենի դարաւոր երկրէն վտարելու եւ բնաջինջ ընելու Իթթիհատի եւ գերման դիւային խորհուրդին առաջին երկունքը կրեց պօլսեբնակ Հայութեան մտաւորական դասակարգը :

1915 Ապրիլ 11, 12 եւ 13ի անմոռանալի օրերը տեղի ունեցած միահաղոյն ձերբակալութիւնք մահասարսուռ արհաւիրք մը սփռեցին գրէթէ բոլոր Հայերու սիրտերուն մէջ : Գերման ծախլիկ կայսեր ծախաւեր խորհրդով նիւթուած այս ճարագրութեան ճիւղային ծրագիրը գաղտնիք մը չէր սակայն ամէն անոնց համար որոնք ուշադիր կը հետեւէին օրուան իրադարձութիւններուն : Մինչ ձափիտ Բարիզի մէջ Օսմ. փոխառութիւն մը կնքելու յաջողելով՝ կոչունքէ կոչունք կը հրաւիրուէր, մինչ եւրոպական մեծ տէրութիւնք Հայաստանի բարենորոգմանց խնդիրն իսկապէս լուծուած կը նկատէին հայաբնակ վեց նահանգներուն համար եւրոպացի երկու քննիչներ ընտրելով, անդին Քայզերը եւ Իթթիհատական կառավարութեան վարիչ պետերը գաղտնաբար կը նիւթէին հրէշային դաւադրութիւն մը՝ ընդդէմ բովանդակ Հայ ազգին որուն միակ յանցանքն ուրիշ բան չէր բայց եթէ երկրին բարեկարգութիւնն ու բարգաւաճումը պահանջել, անզուգականն Նուպար Փաշայի բերնով որ իր բովանդակ ոյժն ու կորովը ի սպաս դրած էր Հայ Ազգին այս արդար դատին իրականացման :

Առաջին անգամ ռուսական թերթերը եղան որ մատնանիչ ըրին այս դիւային ծրագրին իսկական գոյութիւնը : Ի մէջ այլոց Մօսկուա

հրատարակուող ռուս Կօլոս Մօսկօյ թերթը մատնանկշ ըրած էր Տարագրութեան հրէշային ու թաքուն ծրագրի մը գոյութիւնը : Գերմանիա Անատօլուի հայաքնակ նահանգները գերման գաղթաւայրի մը վերածելու իր խորախորհուրդ ծրագիրը յաջողցնելու համար պէտք տեսած էր մէջտեղէն վերցնել այն տարրը որ իր անգուգական կորուով, անկուն ոգիով եւ անյողդողդ կամքով հզօր մրցակից մը պիտի հանդիսանար իր ոտնձգութիւններուն դէմ : Այդ տարրը Հայն էր, անվեհեր Հայութիւնն էր : Եւ արդարեւ Գերմաններն ի վաղուց հասկցած էին թէ ապագային Հայը միայն պիտի ծառանար իրենց դէմ : Այս յամառ մըրցակիցը միանգամ ընդ միշտ մէջտեղէն բառնալու համար յաջողած էին խաբել եւ հմայել տիրող թուրք տարրին անմիտ կառավարութիւնը, եւ ընդհ. տարագրութեան գաղափարը թելադրած էին անոր : Թուրք թերթերէն Իգսամ, իր 1914 Յնւ. 17ի թիւով, միամտաբար կը փորձէր հերքել ռուսական Կօլոս Մօսկօյ թերթին մատնանշած թագուն ծրագրին գոյութիւնը : Աւա՞ղ որ այն ատեն մեր ազգային իշխանութիւնք Իգսամի միամտութեան չափ անփութութիւն ցոյց տուած էին, երբեք չանդրադառնալով թէ իրօք այդպիսի թաքուն ծրագիր մը գոյութիւն ունէ՞ր թէ ոչ :

Աւասիկ Իգսամի տողերը, զոր համառօտիւ յառաջ կը բերենք, իրապէս ապացուցուած նկատելով թէ հայ տարագրութեան եւ ընաշնջման ծրագիրը Համալեռոպական Պատերազմէն առաջ իսկ նկատուած էր Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ, քանի որ ան իսկապէս գործադրուեցաւ պաքերազմի տեւողութեան միջոցին, նոյն ինքն Գերմաններու առաջնորդութեամբ : Իգսամն է որ կը խօսի. — «Մօսկուայի Կօլոս Մօսկօյ թերթը մատնանկշ կ'ընէ թուրքեւգերման ծրագրի մը գոյութիւնը, որուն նպատակն է հայաքնակ նահանգներէն Հայերը հեռացնել եւ դէպի Միջագետք տարագրել : Ռուս թերթը կը յարէ թէ Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ տնտեսական շահերուն համաւշտասխան պիտի ըլլայ Հայաստանի մէջ բնակեցնել Իսլամներ, որոնք ի հարկին Կովկասի Իսլամներուն հետ միանալով պիտի կրնան լուրջ ընդդիմութիւն մը ընել սլաւական ոտնձգութիւններուն :» Թուրք թերթը կը յարէ. «Օսմ. Կառավարութիւնը այդ տեսակ բան մը ընելու պէտք չունի, վասն զի հայաքնակ վայրերու մէջ Իսլամներն են որ կը կազմեն մեծամասնութիւնը : Կառավարութիւնը եթէ կարծած ըլլար թէ Հայերը սլաւական հոսանքին պիտի ծառայեն, հիմակ Արեւելեան Անատօլուի մէջտեղ հաշտարար ու բարեկարգիչ քաղաքականութեան մը հետեւելու տեղ՝ անհաշտ ու հակառակ քաղաքականութեան մը կը հետեւէր, մինչդեռ Օսմ. Կառավարութիւնը, Հայերը գոհացնելու համար, թոյլտուութեան վերջին աստիճանին հասած է : Կառավարութեան ընթացքը ժողովուրդին մէջ հայրենակցական սէրը հաստատուելու կը միտի եւ ո՛չ թէ իրար ձգելու : Արդէն մենք չենք կարծեր որ Հայերը սլաւական հոսանքին ծառայեն, վասն զի ի՞նչ օգուտ պիտի ունենան. եթէ այդ հոսանքը սկսի, միթէ Հայութիւն կը մնա՞յ :» Իգսամ Գազազ Յարութիւն ամիրայի Թուրքիոյ

մատուցած ծառայութիւնները յիշատակելէ վերջ՝ միամտաբար կը հարցնէ . — Միթէ կարելի՞ է հարիւր հազարաւոր Հայերը դեպի Միջագետք ղեկէ : Եթէ Հայերն իրենք իսկ հաւանին , գործադրութիւնն անկարելի է : Ի՞նչ հարկ կայ այսօրն անհրաժեշտական բաներ իրեն շուր հրահարակէ : Նպասակ մը միայն կայ , այն է միշտ դժուարութիւններ յարուցանել Օսմ . Կառավարութեան դիմա :

Ինչ որ թուրք թերթն անկարելի կը կարծէր , այսօր իրականութիւն է սակայն : Հարիւր հազարաւոր անմեղ Հայերուն արիւնը խմող էնիվերներու եւ Թալէաթներու նման մարդկային հրէշներու համար միթէ անկարելի բան կա՞ր այս աշխարհիս մէջ :

Կիրակի օր , Ապրիլ 12 , Սկիւտար կ'անցնէի այցելութեան : Սամաթիոյ կայարանը պատահաբար իմացայ թէ Շր. գիշեր կարգ մը Հայեր ձերբակալուած էին Բիրայի մէջ : Իսկզբանայնքան մեծ կարեւորութիւն մը չընծայեցի , բայց երբ Սկիւտար հասայ՝ հոն իմացայ թէ գիշերային ձերբակալութիւնները կարծուածէն շատ աւելի մեծ ծաւալ մը ունեցած էին , եւ թէ Սկիւտարի մէջ Հնչակեան Ակումբին անդամներէն ոմանք եւս նոյն գիշերը ձերբակալուած էին առանց ոռնէ պատճառի : Բնականաբար խորին տխրութիւն մը զգացի , չկրնալով մեկնութիւն մը տալ այդ միահաղոյն ձերբակալութեանց շարժառիթին մասին :

Միտքս կ'զբաղեցնէր նաեւ ուրիշ իրողութիւն մը : Քանի մը օր առաջ , պատերազմական պաշտօնատան հայթայթիչներէն մին , Լութֆի պէյ (ծագումով Ալպանացի) , երբ աշխատած զրապենտակիս մէջ առանձին կը գտնուէինք , խորին վշտով մը քսաւ . — Այս ձեր Հայերը չե՞ն ամէնար կոր . հարիւր յիսունի հասաւ պաշտօնապէս արծանագրուող հայ խաֆիյիներուն թիւը : Ձեր գլխուն վրայ դժբախտութիւն մը կը դառնայ կոր , Աստուած պահէ զծեղ : — Ի՞նչ կ'ըսէք , Լութֆի պէյ , ես չեմ հաւատար ատոր , սխալ ըլլալու է : — Հաւատացէք ի՞նչ որ կ'ըսեմ , ես Հայերը կը սիրեմ եւ կը ցաւիմ ձեր վրայ :

Աւելորդ է քսել թէ Լութֆի պէյ նոյն ատենուան ոստիկանութեան պետ Պէտրի պէյի սերտ բարեկամն էր : Եւ խորին տխրութեամբ մը համակուած էի , քանի՜ կ'իմանայի ձերբակալուած Հայերուն անունները , որոնք որոշ դասակարգեր կը կազմէին , անուանի բժիշկներ , խմբագիրներ , զրազէտներ , դպրոցի տնօրէններ , երեսփոխաններ եւլն .

Հօրեղբորորդուոյս Թէոդիկի բանտարկութիւնը զոր Սկիւտարի մէջ իմացի էի , ա՛յ աւելի կը սաստկացնէր տխրութիւնս : Մեր ընթերիքէն վերջ բովանդակ խօսակցութիւնը դարձաւ նախընթաց գիշեր տեղի ունեցած ձերբակալութիւններուն վրայ : Դիշերը կարծես կ'երկարէր եւ չէր լուսնար , մինչ ես քունս կորսնցուցած , անհամբեր լուսնալուն կ'ըս-

պասէի՝ Պօլիս իջնելու եւ ձերբակալութեանց մասին որոշ եւ ընդարձակ տեղեկութիւններ քաղելու համար :

Բշ. առաւօտ առջի շոգենաւով վար իջայ , եւ ամէն ծանօթ բարեկամներուս , որոնց կը հանդիպէի , ակնարկով հարցումներ կ'ուղղէի : Վերջապէս երբ զրասնեակ հասայ , հոն լիուլի տեղեկութիւն առի թէ ո՛ր դասակարգի անձնաւորութիւնք ձերբակալուած էին , եւ այն ատեն միայն համոզում գոյացուցի թէ քաղաքական նշանակութիւն ունեցող դէպք մըն էր այս եւ թէ հայ մատնիչներու կողմէ նախապէս պատրաստուած ցուցակներու վրայ կատարուած էր : Նախասկիզբն էր այս Հայ տարագրութեան դժոխային ծրագրին զոր Իթթիհատական Կուսակցութեան դաւաճան պետերը պատրաստած էին Գերմանիոյ դժոխըմբեր խորհուրդով :

Երեկոյեան մօտ զրասնեակէն դուրս ելած էի նամակատուն երթալու եւ հեռագիր մը յանձնելու համար : Վերադարձիս , զրասնեակին արտաքին դրան առջեւ կանգնած տեսայ անծանօթ մարդ մը , որ իսկոյն հարցուց ինձ .

— Հո՞ս Բիւզանդը ո՞վ է :

— Ո՞ր Բիւզանդը կը փնտռէք , Բիւզանդ անունով շատ մարդ կայ :

— Քանի մը ամիս սուաջ Գօճաման - Օղլու խանէն հոս եկած է , ա՛յն Բիւզանդը կ'ուզեմ տեսնել :

— Ես եմ , հրամմեցէ՛ք :

— Ոստիկանութեան Ընդհանուր տնօրէնը զօնգ տեսնել կ'ուզէ , մէկտեղ պիտի երթանք :

Դիւրին է երեւակայել զգացած ներքին յուզումս , բայց իսկոյն ինքզինքս զսպեցի եւ առանց պաղարիւնս կորսնցնելու՝ զրասնեակէն ներս մտայ : Բաղրոնս դուրս ելած էր . իր որդւոյն ըսի թէ ոստիկանութեան կողմէ կանչուած ըլլալով հո՛ն կ'երթամ կոր : Ապա քաղաքային ոստիկանին հետ սանդուխէն վար իջանք եւ երբ Գայսէրի խանին առջեւ հասանք , տեսայ որ հինգ գաղտնի ոստիկաններ խանը պաշարած էին : Անոնց պետն իսկոյն հրաման ըրաւ որ զիս ալ տանին ընդհ. ապահովութեան պաշտօնարանը , որ կը գտնուէր Հանրային Պարտուց վարչութեան շէնքին դիմացը , եւ որ ապա եղաւ Իթթիհատի Կուսակցութեան արիւնագանգ բոյնը : Հոն մասնաւոր սենեակ մը առաջնորդուեցայ , որուն պատերը զարդարուած էին անթիւ լուսանկարներով : Գրասնեակին պետը հարցուց անունս , մականունս եւ զբաղումըս , եւ իր առջեւ հանգչող ընդարձակ ցուցակի մը հետ բաղդատելէ վերջ՝ հրաման ըրաւ որ տանին զիս , բայց ո՞ր , չէի գիտեր : Երբ Այս - Սօփիայի եւ Սուլթան Ահմէտի հրապարակը տանող ճանքանբռնեցինք , հասկցայ որ Կեդր. Բանտը կը տարուէի : Թէեւ ինձ ընկերացող ոստիկանին քանիցս հարցուցի թէ ո՞ր կ'առաջնորդէր զիս , սակայն չյաջողեցայ պատասխան մը առնել : Հազիւ Մէհտէրհանէի ւրտաքին դուռնէն ներս մտեր էի , բակին մէջ կեցող պատանի մը իր ընկերներուն մօտ վազելով , գոչեց , — Ահա՛ Բիւզանդ Քէչեանն ալ բերին :

Շուրջս նայեցայ տեսնելու համար անուանակից բարեկամս , որուն ձերբակալութիւնը լսած էի արդէն , բայց ոչ որ տեսայ , արդեօր Քիւզանդ Քէչեանին հետ կը շփոթէին զիս , կը հարցնէի իւրովի : Վերջապէս զրասնեակ մը առաջնորդուեցայ , որուն պատերն ալ զարդարուած էին դատապարտուած եւ կասկածելի անձանց նկարներով : Հոն ալ նոյն հարցումներն ու բազդատութիւնը լայնածաւալ ցուցակի մը հետ : Յետոյ հրաման ելաւ որ վար տանին զիս : Երբ զրասնեակէն դուրս կ'ելլէի ինձ ընկերացող ստիկանին հետ , դուռ մը բացուեցաւ եւ սեւազգեստ անձնաւորութիւն մը դուրս ելլելով ըսաւ . Այս էֆէնտին ալ վերի էֆէնտինին բով զրէ՛ք :

— Ինչպէ՞ս... հոս զիշերելո՞ւ դատապարտուած եմ . եթէ այդպէս է , հրաման րէ՛ք որ ընտանիքիս հետ ազիր մը ուղղեմ եւ բացակայութիւնս իմացնեմ , որովհետեւ տանս մէջ ինձմէ՛ զատ այր մարդ չկայ :

— Եթէ այդպէս է , վա՛ր տարէք , պատասխանեց :

Վերջապէս երբ բանտին դուռնէն ներս մտայ , փանդակորմին առջեւ շարուած տեսայ շատ մը ծանօթ դէմքեր , որոնք նոյն օրն իսկ ձերբակալուած էին : Աղերս . Փանոսեան հեզնական ժպիտով մը ողջունեց զիս , «Օ՛ , բարով եկաք , հազար բարով» գոչելով : — Զեզ կաթօնալուս համար եկայ , պատասխանեցի :

Անմիջապէս հեռագիր մը ուղղեցի աներորդույս , որ հեռագրատան դրացի ըլլալով հանդերձ՝ հազիւ յաջորդ օրը ստացիր է՝ զայն : Գիշերն անցուցինք Մէհտէրհանէի ընդարձակ պարտէզին մէջ կառուցուած փայտակերտ շէնքի մը մէջ , որ երբեմն իբրեւ դպրոց կը ծառայէ եղեր դեռատի բանտարկեալներու : Բանի մը զրասնեակներ կային , որոնց վրայ լուսուցիւնք գիշերը : Յաջորդ օրը , երկու խումբի բաժնեցին բանտարկեալներս . մէկ մասն ազատ թողուցին , իսկ միւս մասը նոյն շէնքին մէջ արգելափակեցին : Զկրցանք մեկնութիւն մը տալ այդ խտրութեան : Մեր հէք ընկերները զիշեր ցերեկ արգելափակուած կը մընային , մինչդեռ ես ու ընկերներս ազատ համարձակ կը ճեմէինք պարտէզին մէջ եւ բացօդեայ ժամանակ կ'անցունէինք : Փանոսեան մէկ օր միայն մնալէ վերջ , ազատ արձակուեցաւ : Ընդամենը 29 հոգի էինք , որոնցմէ 13ը արգելափակուած էին :

Մեր բնակութեան սահմանուած էր բարուկիւր եւ յոյժ ընդարձակ սրահ մը , խոնաւ , բորբոսահոտ , պատուհաններու նուազութեան պատճառաւ : Հոն էին նաեւ հինգ փեց թուրք դատապարտեալներ որոնցմէ մէկուն փորձուեցայ հարցնել հետաքրքրաբար . — Զմեռն ի բուն այս ցուրտ ընդարձակ սրահին մէջ առանձնի՞ն էիր : — Ո՛չ , մենք հոս 125 հոգի էինք , մեզմէ հարիւր քսան հոգին չէրք զրուելով մեկնեցան : Մենք չուզեցինք չէրք զրուիլ , որովհետեւ մեր պատիժին երեք չորրորդ մասը քիչ ատենէն լրանալու մօտ է եւ Կայսերական ներման արժանանալու յոյս ունինք :

Եօթն օր մնացինք Մէհտէրհանէի բանտը , անհամբեր սպասելով կա՛մ մեր ազատութեան , կա՛մ տարադրութեան : Բանտին տնօրէնը

նախորդ աքսորեալներուն ընկերացած էր մինչեւ Էնկիւրիւ : Ուրբաթ վերադարձաւ :

Կիրակի գիշեր ճաշելէ վերջ , երբ սրահին մէջ համախմբուած՝ մեր վիճակին վրայ կը խօսակցէինք , ահա սանդուխէն վեր կ'ելլեն երկու պաշտօնեաներ , տետրակ մը եւ ճրագ մը ձեռքերնին : Անոնցմէ մին ըսաւ .

— Ձեր մէջէն ո՛վ որ վրան դրամ կամ արժէքաւոր իրեր , ոսկի կամ արծաթ ժամացոյց եւ այլ առարկաներ ունի , արծանագրել տալու պարտաւոր է . ունեցածներնիդ ըսէ՛ք որ արծանագրենք :

Իսկզբան չկրցանք ունէ մեկնութիւն տալ այս պահանջումին , եւ ենթադրաբար կարծեցինք թէ գողութեան դէպք մը պատահելու պարագային՝ գողն ու գողօնը դիւրաւ գտնելու համար էր իրենց այս դիմումը , մինչդեռ իրողութիւնը տարբեր է եղեր : Կէս գիշերը հազիւ երբ 2 ժամ անցեր էր երբ նոյն անձերը յանկարծ արթնցուցին զմեզ եւ իւրաքանչիւրէս 192 դրշ. եւ 10 փարա պահանջեցին : Ի՞նչ պիտի ըլլար այս 10 փարան , թերեւս կամուրջին դրամն էր , կ'ըսէինք իրարու :

— Ի՞նչ բանի համար է այդ դրամը , հարցուցինք :

— Ձեր ճամբորդութեան ծախքն է . վաղ առաւօտ իսկ կանուխ պիտի մեկնիք դէպի Էնկիւրիւ , պատասխանեցին մեզ :

Անոնք որ կրնային վճարել՝ հատուցին , իսկ անոնք որ ամբողջապէս չունէին նոյն գումարը , իրենց ունեցածին վճարեցին : Այլեւս չկրցանք մեր աչքերը փակիլ եւ մեր պատրաստութիւնը տեսանք , առաւօտուն մեկնելու կազմ եւ պատրաստ գտնուելու համար :

Հազիւ արշալոյսը ճեղքուած էր , զինուորական կարգով ճամբայ հանուեցանք դէպի կամուրջ : Մեր մէջէն Դարթալցի ծերունի մը , Վրդանէս աղա , որ արիւններթութենէ կը տառապէր՝ աղաչեց որ կառք մը վարձէ , որովհետեւ քայելու անկարող էր , բայց մեզ ընկերացող անոպայ ոստիկան - զինւորներէն մին չարաչար ապտակեց զայն եւ գետին տապալեց : Այն ատեն միայն վերահասու եղանք որ զազաններու հետ էր մեր գործը : Երբ ձրղալ Օղլուի զառկայրէն կ'իջնէինք , քանի մը ծանօթ հայ լրագրավաճառներ մեր դէմ ելան , որոնք ժառանգակի խմբագրատունը կ'երթային : Ակնարկներով հասկցուցինք թէ կը մեկնէինք : Վերջապէս հասանք կամուրջ , որ սակայն բաց էր նոյն պահուն : Այդ պատճառաւ նաւակներով տարուեցանք շոգենաւ : Երբ Հայտար - Փաշա հասանք , կայարանին մէջ եւս պահ մը արգելափակուելէ վերջ՝ մասնաւոր փակօնի մը մէջ տեղաւորուեցանք ոստիկան-զինւորներու հսկողութեան տակ : Կառախումբը ճամբայ ելաւ , մինչ մեր սիրտերը կ'արիւնոտէին սաստիկ՝ մեր սիրականներէն այսպէս հեռանալուն պատճառաւ :

Մութը կոխած էր արդէն , երբ հասանք Էսկի - Շէհիր ուր — կիներու սպասման սրահին մէջ , որ հազիւ 15 քառ. կանգուն տարածութիւն ունէր — 29 հոգի արգելափակուեցանք ամենախիստ հսկողութեան տակ : Յաջորդ առաւօտ մեր ուղևորութիւնը շարունակեցինք դէպի Էնկիւրիւ : Կառախումբը ո՛ր կայարանը որ կը հանդիպէր , հայ հե-

տաքրքիրներու ստուար խումբ մը կ'ողջունէր զմեզ, եւ տեղ տեղ առատածնուն անձեր ու տեստ կը բաշխէին, առանց փոխարէնը պահանջելու։ Եղբայրսիրական այդ անմոռանալի ցոյցը կը սրտապնդէր զմեզ։ Դ՛շ. իրիկուն հասանք էնկիւրիւ եւ արգելափակուեցանք տեղւոյն ոստիկանական բանտին մէջ։ Հոն եւս երկու խումբի բաժնեցին զմեզ եւ զատ զատ արգելափակեցին։ Յաջորդ առաւօտ երբ բանտին բակն իջանք, տեսանք որ մեծ ցնծութիւն մը կը տիրէր բանտարկեալներուն մէջ։ Հետաքրքրութեամբ անոնցմէ մէկուն մօտենալով հարցուցի։

— Ի՛նչ է ձեր այս ցնծութեան պատճառը։

— Մենք չեք գրուեցանք, վաղ առաւօտ իսկ պիտի մեկնինք։

— Արդեօք կրնամ հասկնալ թէ ի՛նչ յանցանքով դատապարտուած էք։

— Իբրեւ մարդասպան 15 տարուան բանտարկութեան դատապարտուած եմ, պատասխանեց մին ցրտօրէն։

Երեւակայեցէ՛ր, երբ այս կարգի եղեռնագործներ չեք արձանագրուած ըլլալուն համար Կայս. ներման կ'արժանանան, ինչե՛ր չեն ըներ անմեղներու դէմ, կ'ըսէինք իրարու, առանց մտքէ անցունելու թէ այս մարդասպաններէն կազմուած չեքները նոյն իսկ Հայութիւնը բռնաջինջ ընելու կոչուած էին, ինչպէս իրողութիւնք անհերքելի կերպով ապացուցին ի վերջոյ։

Երկու օր էնկիւրիւի բանտը մնալէ վերջ, ուրբաթ առաւօտուն կանուխ համբայ հանուեցանք։ Անոնք որ թէ՛ Մէհտէրհանէի եւ թէ՛ Էնկիւրիւի բանտին մէջ առանձին արգելափակուած էին, ղէպի Չանդըրի ղրկուեցան, իսկ անոնք որ Մէհտէրանէի բանտին մէջ ազատ թողուած էին, կարծես ի վարձատրութիւն՝ ղրկուեցան Այաշ ուր բանտարկութիւն միայն կ'սպասէր իրենց, մինչ Չանդըրի տարագրուողները քաղաքէն դուրս չելլելու պայմանաւ ազատ թողուած էին։

Բաց դաշտին մէջ հագիւ երկու ժամ յառաջացած էինք, եւ ահա՛ ահեղ փոթորիկ մը ծագեցաւ։ Բռնաշունչ քամին մեր կուրծքերը կը ծեծէր եւ տեղատարափ անձրեւը մեր քամակները կը ծաղկէր։ Անձածկոյթ տալերու մէջ նստած, ցուրտէն կը սարսռայինք։ Այսպիսի շարունակեցինք մեր համբան մինչեւ լեռան մը ստորոտը, ուրկէ՛ վեր սկսանք մագլցիլ հետիոտն, որովհետեւ ոստիկանները հրաման ըրին որ սալիքէն վար իջնենք։ Բարեբախտաբար փոթորիկը քիչ մը հանդարտեցաւ եւ հովն ու անձրեւը մեղմացան։ Երբ լեռան գագաթը հասանք, մեր առջեւ պարզուեցաւ Այաշ քաղաքը, որ ձորի մը մէջ շինուած կերեւէր։ Եէնի Գափուի վարժարանին տնօրէնն՝ անմոռանալին Մարգպետ ու եւս երբ լեռը կը մագլցէինք, կարծես լուսնային կը մրցէինք՝ իրարմէ առաջ անցնելու համար։ Անիկա մերթ ընդ մերթ կը կատակաբանէր եւ կարեւոր խոստումներ կ'ընէր զիս քաջակերելու համար, եթէ երբեք օր մը Կովկաս երթար։ Այլեւս սայլակ չբազմեցանք երկուքս, հետիոտն իջանք զաւթիւնէն վար եւ իրիկուան դէմ հասանք կառավարական պաշտօնատան առջիս ուր լեռան ստորոտը կառուցուած էր։

Պահ մը կանգ առինք , մինչ մեզ ընկերացող ոստիկան - զինուորնե-
րէն մին պաշտօնատուն կ'այցելէր : Սյո շէնքին դիմացը , հագիւ 40-50
քայլ դէպի վար , իսլամական գերեզմանատան մը ստորոտը կառուց-
ուած կերեւէր միայարկ ու փայտակերտ շէնք մը , որուն պատուհան-
ներէն քանի մը զլուխներ դուրս ցցուած էին :

Մեր մէջէն ծայն մը գոչեց յանկարծ .

— Նայեցէ՛ք , նայեցէ՛ք , Զարգարեանին գլուխն է , ահա՛ Սաթակն
ալ , եւ դեռ ուրիշներ . . . :

Մեր ակնարկները դէպի հոն սեւեռեցան : Հասկցանք իսկոյն թէ
մենք ալ նոյն շէնքին մէջ պիտի հիւրընկալուէինք : Քանի մը վաշիկեան
վերջ , զինուորական կարգով դէպի յառաջ խաղալու հրամանը ելաւ :
Երբ հասանք դրան առջեւ , ցնծագին ողջոյններով ընդունուեցանք
մեր բանտակից եղբայներուն կողմէ :

Մեր բնակավայրը 15 կանգուն լայնքով եւ գրէթէ 20 կանգուն եր-
կայնութեամբ միայարկ շէնք մըն էր : Պատուհանները երկաթեայ վան-
դակներով պատած էին . տեղական իշխանու-

Կ Ե Ա Ն Ք Ն

ԱՅԱԾԻ ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՁ

թիւնը — թերեւս բարձրագոյն հրամանով — այդ
երկաթեայ ծողերը բաւական չհամարելով՝ շէն-

քին շուրջը մէկ կանգուն հեռաւորութեամբ փայ-
տէ վանդակորմ մըն ալ շինած էին , փախուստը ղժուարացնելու հա-
մար . շուրջը զիշեր ցորիկ կը հսկէին մասնաւոր պահակներ : Երեք կան-
գուն լայնքով նրբանցքի մը երկու կողմը կային երկու սրահներ , որոնց-
մէ մին երկու սննեակներու բաժնուած էր , մին բանտարկեալներուն՝
իսկ միւսը ոստիկան-զինուորներու բնակութեան յատկացուած : Փոքր
սրահը հայ-շաքական կը կոչուէր , վասն զի իրենց բնակութիւնը հոն
հաստատած էին անո՛նք որ նիւթական կարողութեան տէր էին : Իսկ
միւս սրահը ժողովրդական կը կոչուէր :

Այսչի մէջ բանտարկուած էին նաչ մասնաւորական դասակարգին
ամէնէն կարկառուն դէմքերը , զոր կառավարութիւնը « քաղաքական
յանցապարտ » տիտղոսով որակած էր : Այդ մակդիրը կը կրէին նամա-
կատան եւ հեռագրատան ստացագիրները « Միւնիսթրներ յիյասիյեհե . . .
ֆիհրան եփեհեհ » բացատրութեամբ :

Բանտարկեալներն ընտանեկութեան կազմած էին , աւելի կամ պա-
կաս թիւով անդամներու մասնակցութեամբ միասին կը ճաշէին՝ ծա-
խուց խնայողութեան համար : Ամէն ընտանեկութեան իրեն յատուկ խո-
հարարն ունէր եւ միւս անդամները կարգաւ լուացարարի դերը կը
կատարէին : Ազատամարտի մարմինն առանձին ընտանեկութեան մը կազմած
էր Սաթակի նախագահութեամբ : Ամէնէն բազմանդամ եւ պատկառելի
ընտանեկութեան էր այս : Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ) եւ Ճան-
կիւլեան ուրոյն ընտանեկութեան մը կազմած էին որուն կողմէ հիւրա-

սիրուեցանք Պէշիքթաշի Ազգ. վարժարանի տնօրէն Հիւսեան , զրա-
վաճառ Դըրճեանն ու ես , եւ արդէն երեք անբաժան ընկերներ դար-
ձած էինք Մէհտէրհանէի բանտէն իսկ : Եւ սակայն մեր սիրտը խորա-
պէս վիրաւորուելով իմացանք որ յաջորդ օրն իսկ Համբարձում Պօյա-
ճեան Կոստրիա պիտի մեկնէր կառավարութեան որոշմամբ , տնղոյն
պատեհազմական ատենանին առջեւ դատուելու համար : Շահրիկեան
ուրոյն ընտանեխումը մը կազմած էր եւ իր տկարութեան պատճա-
ռաւ գուրգուրալի եւ որդիական հոգածութիւն մը կը վայելէր իր ըն-
կերներուն՝ Օննիկ Սրապեանի , Բարթոդ Զօրեանի եւ Ատոմ Շահէնի
կողմէ : Իսկ «հայալայփական սրահ»ին ամէնէն կարկառուն դէմքերն
էին Բոստոմ Բոստոմեանց (գորգի հանրածանօթ վաճառական, ռուսա-
հպատակ պատուական ու հայրենասէր Հայր) , Տօթ. Նազգաշեան ,
ազնուասիրտ Սամուէլօֆի , երեսփոխան-քննադատ Արիստակէս Դաս-
պարեան , զուարմարան Վրթանէս Մարտիկեան , վաճառական Մենձիկ-
եան , անմոռանալին Տօթ. Տաղաւարեան (որ անձնուիրութեան մարմ-
նացումն էր , իր բժշկական տաղանդն ու մարդասիրական ոգին աննիազ
ի սպաս դնելով բոլոր հիւանդ տարագիրներուն անխտիր) , Կէտիկ
Փաշայի ազգ. վարժարանի տնօրէն Ներսէս Զաքարեան (ազնուասիրտ
երիտասարդ մը , որ արարողապետի եւ միջնորդի դերը կը կատարէր
ընդմէջ կառավարութեան եւ բանտարկեալներուս) : Իր հսկայ հասակն
ու վառվռուն դէմքը պատկառ կ'ազդէին , երբ երկու ոստիկան-զին-
ւորներ իր ետին ձգած՝ պաշտօնատուն կ'երթար մեր մէկ խնդրան-
քը Դայմագամ պէյլին մատուցանելու եւ գոհացում ստանալու համար :
Միհրդատ Հայկազն ներքին կարգապահութեան եւ մաքրութեան հո-
գածութիւնը ստանձնած էր եւ անթերի կը կատարէր իր պաշտօնը :
Առանց կուսակցական խտրութեան , եղբայրսիրական վառ եւ ընդհա-
նուր ոգի մը կը տիրապետէր բանտարկեալներուն մէջ , ինչ որ ամէ-
նէն մխիթարական երևոյթն էր մեզ ամէնուս համար . թէեւ պէտք է
խոստովանիլ թէ քանի մը անուպայ անձնասէրներ ալ անպակաս էին :—
Թղթատարին մեկման օրը , Սմբատ Բիւրատ , Սերովբէ Նորատունկեան ,
Համբ. Համբարձումեանն եւ ես բարտուղարի դերը կը կատարէինք ,
մեր բանտակից եղբայրներուն նամակները , հեռագիրներն ու խնդրա-
գիրները շարադրելով թրքերէն լեզուով , որովհետեւ թղթակցութիւնը
լոկ այդ լեզուով արտօնուած էր :

Թղթատարին ժամանած օրը , անհամբեր ոգեւորութիւն մը կը
տիրէր : Անոնք որ իրենց սիրականներէն նամակ ընդունած էին , բնա-
կան ուրախութիւն մը կ'զգային , իսկ անոնք որ չէին ընդունած՝ պահ մը
կը տխրէին , բայց սպա նամակներէն ոմանց ընկերած յուսատու լուրե-
րէն կը մխիթարուէին : Բարեբախտաբար Պօլիս հրատարակուող հայե-
րէն եւ տաճկերէն լրագիրներ անվրէպ կը հասնէին մեր ձեռքը : Եւ
ահա՛ ընդհանուր հաւաքոյթը տեղի կ'ունենար , եւ խորին լուրթեան
մէջ՝ քաջավարժ ընթերցող մը կարգաւ կը կարդար օրուան թերթե-
րուն ամէնէն կարեւոր լուրերը . յիտոյ կ'սկսէին դատողութիւնք ու

դիտողութիւնք : Երբ թերթերն աւետեցին թէ Իտալիա երրեակ զինակցութենէն բաժնուելով՝ համաձայնութեան կողմը յարած եւ Աւրստրիոյ դէմ պատերազմ հրատարակած էր , անսահման ուրախութիւն մը յառաջ եկաւ , այն համոզմամբ թէ այդ կարեւոր իրողութիւնը պիտի փութացնէր պատերազմին վախճանը , մանաւանդ որ իտալական նաւատորմին մասնակցութիւնը դիւրաւ յաղթանակել պիտի տար Տարտանէլի նեղուցին առջեւ մղուած կռիւին : Շահրիկեան այն աստիճան համոզուած էր անզլ . քաղաքականութեան վերջին յաղթանակին , որ իր անձնական տկարութեան հակառակ՝ ոգի ի բռնին անգլիկներէն կը սորվէր — իրեն ուսուցիչ ունենալով Լարենցը — եւ ամէն առաւօտ կը մասնակցէր մարմնամարզի փորձերուն զոր Շ. Քրիստեան սիրայօժար կատարել կուտար փափաքողներուն : Մարմնամարզի այս փորձերը պահակ պաշտօնեաներուն կողմէ մեկնուեցան իբրեւ զինուորական մարզանքներ եւ արծազանգ գտան մինչեւ կառավարութեան մօտ . թիւրիմացութիւնը դիւրաւ փարատեցաւ սակայն : Գետնայարկ ու խոնաւ (մանաւանդ երբ օդը անձրեւոտ ըլլար) շէնքի մը մէջ գիշեր ցորեկ փակուած երիտասարդութիւնը , — թո՛ղ ծնրութիւնը , — մարզանքի պէտք ունէր քիչ շատ կազդուրուելու համար , քանի որ դուրս ելլելու , արեւի Լորես տեսնելու եւ մաքուր օդ ծծելու աստուածային պարգեւն իսկ կը զլացուէր իրեն : Ն. Զաքարեանի միջոցաւ քանիցս դիմում կատարուեցաւ Գայմազամին մօտ , որպէս զի օրը գոնէ մէկ ժամ արտօնէ բանտարկեալներու՝ դուրս ելլել եւ արեւի լոգանք մը ընել զինուորական հսկողութեան տակ : Վերջապէս առնուեցաւ այդ ցնծաւիթ այլ վաղանցիկ արտօնութիւնը որ մէկ օրուան տեւողութիւն ունեցաւ , ափսո՛ս , գիտէ՞ք ինչո՞ւ համար : Երբ բանտարկեալք իրենք զիրենք արեւին կենսատու ճառագայթներուն տակ զգացին , կարծես ամէն պատշաճութիւն մոռցան եւ անառակ տղու խաղերով սկսան զուարճանալ , մինչ «Պէյ»ը հեռուէն կը դիտէ եղեր ամէն ինչ : Նոր բայց անօգուտ դիմումներ . օրերը կ'անցնէին եւ մաքուր օդ ծծելու շնորհը կը զլացուէր մեզ : Շաքաթներ անցնելէ վերջ միայն՝ բացառիկ արտօնութիւն շնորհուեցաւ որ տասնական հոգի կարգաւ եւ կէս ժամ կարենանք շէնքին առջեւ ման գալ : Իսկոյն ցուցակներ պատրաստուեցան այբուբենական կարգաւ , դուրս ելլելու իրաւունք ունեցողներուն անուններով , եւ դրան քով պատերուն վրայ փակցուեցան կարգապահութեան համար :

Տեղւոյն ջուրը կաւային էր եւ նստողական կեանք վարողներու համար յոյժ վնասակար , քանի որ մարսողութիւնը կը դժուարացնէր :

Ամէն առաւօտ կանուխ օրուան ջուրի պէտքը
 ԿՍՄԱԻՌ ԶԻԿԻՆԵՐԸ հոգայտու համար , կամաւոր ջրկիրներու խումբ մը ձևօք ձևօք կը խլէր հոգէ սափորները :

Ամէնէն տարիքոտներն իսկ դրան վանդակորմին առջեւ սափոր ի ձեռին՝ կ'սպասէին ջուրի երթալու հրամանին: Բուն նպատակը ջուր բերելէ աւելի՝ արեւջրուիլն էր: Աղբիւրը կը գտնուէր պաշտօնատան դէմ՝ բլուրին ստորոտը: Հագիւ մէկ երկու սափոր լեցուած, ահա յանկարծ ջուրը կը կտրէր եւ հարկ կ'ըլլար քաւորդ ժամ, կէս ժամ սպասել ջուրին վերսկսելուն: Ու ատիկա բախտաւորութիւն մըն էր անո՛նց համար որոնց կարգն էր օրուան ջրկիրութիւնը: Որովհետեւ աղբիւրին հանդէպ, մարգագետնին վրայ եւ արեւին կազդուրիչ ճառագայթներուն տակ, ժամանակ անցընելու առիթը կ'ընծայէր անոնց:

Մաքրութեան համար տարուած հոգածու եւ մանրախոյզ խնամքներու հակառակ, ողիներու արշաւախումբ մը գրոհ տուաւ յանկարծ մեր սրահներէն ներս, եւ այդ՝ երկու պատճառով. ա) Կառավարութեան խնդրանք մատուցինք, որպէս զի քանի մը կապերտ հայթայթէ՝ տախտակամածները ծածկելու համար, քանի որ շատեր տախտակներու վրայ զիշերելու ստիպուած էին: Մզկիթէ մը քանի մը կապերտներ բերուեցան, որոնք ողիներու ճշմարիտ բոյներ են եղեր: Կապերտները նոյն օրն իսկ ետ դրուեցան խորին շնորհակալութեամբ: Բ.) Բանտարկեալներէ ոմանք անկողիններ վարձած էին, որոնք նոյնպէս կեղտոտ ու ողտոտ էին: Հարկ եղաւ ամէն օր արեւին հանել զանոնք եւ այսպէս ճողոպրիլ անպիտան այդ անասնիկներուն համաճարակէն:

Լուացուելու շնորհն իսկ երկար ատեն զլացուեցաւ մեզ: Բազմադէմի աղերսանքներէ վերջն էր որ հինգական հոգիի բաղնիք երթալու արտօնութիւնը շնորհուեցաւ: Օրը հագիւ 15-20 հոգի կրնային վայելել այդ շնորհը: Կարգի սպասելու էր: Բայց ի՞նչ բաղնիք, աղտոտութեան կեղրոնավայր մը: Աւազանները ո՛չ տաք ջուրի, ոչ ալ պողի ծորակ ունէին: Ծորակը գոյութիւն չունէր Այաշի համար: Բոլորակ փայտ մը կը կատարէր անոր դերը: Պաղ ջուրը դոյլով միայն կը հայթայթուէր. ջուրին չափազանց տաքութիւնը մեղմելու համար՝ դուրսէն պաղ ջուր բերելու ստիպողութիւնն անհրաժեշտ էր:

Քաղաքը թէեւ օժտուած էր հռովմէական ժամանակէն մնացած հինասորց ջիւղուկով մը. բայց մեզմ, հազիւ տասը հոգի առիթ ունեցան մօտէն տեսնելու եւ վայելելու զայն, վասն զի այդ արտօնութիւնն ալ շուտով զլացուեցաւ: Օր նոր, հրաման նոր, այս չէ՝ միթէ մեր երկրին մէջ տիրող փոփոխական ոգին:

Ժամանակը սպանելու համար, շատեր ընթերցանութեամբ կ'զբաղէին, մինչ ուրիշներ զանազան զբօսախաղերով կը զուարճանային, որոնց մէջ կարեւոր տեղ մը կը զբաւէին աղիւսախաղն ու ճատրակը: Պարսկահայ երիտասարդ մը հացի միջուկով աղիւսախաղի քարեր, համրիչներ եւ ճատրակի քարեր կը շինէր մնծ ճարտարութեամբ: Աղիւսախաղի ամէնէն ճարտար վարպետներն էին Հայկ Թիրևաքեան եւ Սմբատ Բիւրատ որոնք իրարու հետ կը մրցէին, յաճախ հետաքրքրներով շրջապատուած: Բանագոյ Լուութիւնեան ամէն օր Կիկոյի գեղազիր իր օրացոյցը կը ցուցադրէր զանազան սրամիտ ակնարկու-

թիւններով: Համբարձումեան կը գեղազրէր այդ օրացոյցները: Իսկ նուագահանդէսը կարեւոր տեղ մը կը զբաւէր մեր զիշերային ժամանցին մէջ: Գլխաւորաբար Նորատունկեան եւ ժիրայր բարեացակամ յօժարութեամբ կ'երգէին զանազան ազգային երգեր, ունկնդիրներուն մէջ մեծ ոգեւորութիւն յառաջ բերելով: Ննովք Շահէն մենախօսութիւններ կ'արտասանէր, գլխաւորաբար Սիամանթոյի հատորնոցի բանաստեղծութիւններէն: Մարտիկեան նմանաձայնութեան իր բնածին տաղանդով ատենաբանութիւններ կ'արտասանէր, մերթ Խաժակի, մերթ Շահրիկեանի եւ մերթ Ակնունիի ծայնը ձեւացնելով, այնպէս մը որ կարծես թէ ատենաբանողներն անոնք ըլլային. եւ այսպէս քրքիշներ ու կեցցէներ կը կորզէր ունկնդիրներէն: Ժիրայր իր թաւ ծայնով Կռունկ Հայաստանին կը մեներգէր, իսկ Նորատունկեան երգահանդէսը կը փակէր Հոյ Նագահրիւր երգելով, որուն կը ծայնակցէին զրէթէ բոլոր ունկնդիրները, մեծ խանդավառութեամբ. յետոյ խորին լուսթիւն մը կը տիրէր, երբ ընկողմանկու վերջին ժամը կը հնչէր:

Մերթ ընդ մերթ խորհրդակցական գաղտնի ժողովներ տեղի կ'ունենային «Հայլայիական սրահ»ին մէջ. կամ Խաժակի եւ կամ Ակնունիի նախագահութեան տակ: Այդ ժողովներուն մէջ որոշուեցաւ — եւ իրատամբ — զգուշանալ մեր բնտանեկան նամակներուն մէջ որ եւ է ակնարկութիւն ընելէ քաղաքական կուսակցութեանց դէմ: Անգամ մը, տրուած որոշման համաձայն, հեռագրով ղիմում եղաւ Ներքին Դործոց նախարարութեան՝ կամ դատական ատեանի մը յանձնել զմեզ եւ կամ ազատ արձակել, քանի որ որոշ ամբաստանութեան մը ներքեւ չէինք գտնուեր, այլ պարզապէս արգելափակուած էինք արտաքին ամէն յարաբերութենէ զրկուած, միայն թէ մեր բնտանիքներուն հետ կրնայինք թղթակցել թուրքերէն: զրարննութեան բովէն անցնելու պայմանաւ. ազատ էինք նաեւ օրուան թերթերը ստանալ եւ օրուան չփայրերուն իրաւունք ունենալ:

Եւ սակայն մեր դիմումներուն ոեւէ գոհացում չէր տրուեր: Օր մը միայն Դաշնակցական Կուսակցութեան պետերէն ոմանք - ինչպէս Տօքթ. Փաշաեան եւ է. Ակնունի - մեր վրայ հսկող ոստիկանական Դօմիսէրին կողմէ խորհրդածութեան հրաւիրուեցան: Երթեւեկութիւն մը տեղի ունեցաւ եւ Կուսակցութեան գլխաւոր անդամներէն խորհրդակցական գաղտնի ժողով մը զումարուեցաւ: Հակառակ շարժած բուռն հետաքրքրութեան, գաղտնի պահուեցաւ այս խորհրդակցութեանց եւ երթեւեկներուն շարժառիթը, բայց ի վերջոյ անգաղտնապահ ջրթունքներ փսրտացին թէ Իթթիհատական Կուսակցութեան կողմէ մասնաւոր պատգամաւոր մը ղրկուած եւ Դաշնակցական պետերուն առաջարկած էր Իթթիհատին հետ միանալ Ռուսիոյ դէմ, ապագային համար մեծամեծ եւ հրապուրիչ խոստումներով. մինչ Դաշ-

նակցութիւնը — յետ խորհրդածութեան — պարզապէս պատասխանած էր . «Նախ կ'արծակէք զմեզ այս արգելափակումէն եւ ապա կը խորհինք ձեր առաջարկին վրայ» : Թէ ո՞ր աստիճան ստոյգ է եղած այդպիսի առաջարկ մը եւ տրուած մերժողական պատասխանը , չենք կրնար երաշխաւորել այդ կէտը , քանի որ մենք ներկայ չէինք ժողովին : Սաչափ միայն կ'ըսէինք թէ իրականութիւն մը ըլլալու էր , որ գաղտնի պահուեցաւ , բայց ատիկա բերնէ բերան արծազանգ գտաւ : Ինչ որ ալ ըլլայ իրականութիւնը , սա ստոյգ է թէ Իթթիհատին եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջեւ բանակցութիւն մը տեղի ունեցաւ որուն գաղտնիքն , աւա՞ղ , Կուսակցութեան պետերուն քովը միայն մնաց :

Մինչ հայ ազգն ամենուրեք ընդհանուր տարագրութեան առթած արհաւիրքին մատնուած՝ Ազգ. Սահմանադրութեան տարեդարձն իսկ միտքէ չէր անցուններ , անդին՝ Այաշի բանաւճ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ տին մէջ արգելափակուած Հայ մտաւորականութիւնը երբեք չվարանեցաւ ազգային ներքին ինքնավարութեան տարեդարձը տօնել մեծ հանդիսաւորութեամբ , կարծես այն նախազգացութեամբ թէ ազգ. ազատագրութեան նախախայրիք տարեդարձն էր որ կը տօնէր : Խաժակ նախագահեց եւ պարագային յարմար պերճ բանախօսութեամբ մը բացաւ հանդէսը , ատենաբան փափաքողներուն խօսք տալով : Շահրիկեան իր ընդոժին քննադատական ոգիով , լայնօրէն բանախօսեց եւ սա եզրակացութեան յանգեցաւ թէ Ազգ. Սահմանադրութիւնն իրմէ սպասուած օգուտները չէր ընձեռած , մանաւանդ գաւառաքնակ Հայութեան : Իրմէ վերջ խօսք առաւ Հրանդ եւ դարձդարձիկ խօսքերով արտասանեց թէ Ազգ. Սահմանադրութիւնը ո՞րչափ ալ իրմէ սպասուած օգուտակարութիւնը չէր ընձեռած , գէթ ներքին ինքնավարութեան գաղափարը զարգացուցած էր հայ ազգին մէջ եւ թէ օրէնք մը իրական եւ ճշմարիտ գործադրութեան մէջ է որ օգուտակար կրնայ ըլլալ : Այս երկուքէն վերջ ո՞չ որ խօսք առաւ : Այն ատեն Այաշի նոր սոխակները սկսան կրգել , մեծ խանդավառութիւն առաջ բերելով : Դերասան Ենոյի Դահլէն մենախօսութիւններ եւ Սիւսանի թոյլէն քերթուածներ արտասանեց երգերու ընդմիջումով : Հանդէսը վերջացած էր Հոյ Կապանի միանուագ երգովը . **Իրք քրահին դուռը յանկարծ բացուեցաւ եւ Բոստոմ Բոստոմեանց (որուն թիւերը մտած էին Սամուէլօֆ եւ Վ. Մարտիկեան) ներս մտաւ երկնաղորդ եւ կոկորդալիր ծայնով մը գոչելով .** — «Կեցցէ՛ Հայաստան , կեցցէ՛ Հայութիւն . . . » : Ծափեր որոտընդոստ ու խանդաչին՝ պատասխանը եղան Բոստոմեանցի սրտագեղ աղաղակին : . . . Ո՞վ հայրենասէր եւ ազատախօս ոգի , ո՞ր եւ , ե՛կ եւ ողջունէ՛ քու պաշտօնը Հայաստանդ , որուն սիրովն ա՛յնքան կը խանփաւուէիր եւ որուն ազատագրութիւնը ողջունելու աւիւնովդ կը հրա-

հրէի մեր սիրտերը : Կը հաւատամ թէ երբ մարդակերպ ճիւղ-
ներ քու բեղմնաւոր եւ խոտոմնայից կեանքդ կը զրաւէին անմահն եւ
անմահ ընկերներուդ հետ, քու վերջին շունչդ , քու հուսկ յետին ծայնդ
դարձեալ կը գոչէր. «Կեցցէ՛ ազատն Հայաստան , կեցցէ՛ Հայութիւն» :

Հայ մտաւորականութիւնը երկրին Վեհապետին հանդէպ իր բա-
ղաքավարական պարտականութեան մէջ չթերացաւ, թէեւ այդ Վեհա-
պետը երկրին մէջ անցած դարձած իրականու-
թիւններով չնետաքրրորդէր : Տարեդարձին զիշերը
կառավարական պաշտօնատունն ու մինարէները
լուզազարդուեցան : Առատօտուն , արարողապետ
ներսէս Զաքարեան յատկապէս պաշտօնատուն
երթալով ի դիմաց բանտարկեալներու շնորհասօրած էր Սուլթանին
տարեդարձը : Գիշերը նուագահանդէս մը կազմակերպեցինք եւ թուր-
քերէն ու հայերէն երգերով մասնակցեցանք տօնին : Մեր վրայ հսկող
ռուսիկան զինուորները մեծ ուրախութիւն զգացին իրենց Վեհապետին
ի պատիւ սարքուած այս հանդէսին համար, որուն արձագանքը հա-
սաւ մինչեւ Դայմագամ պէշին տկանքը : Սա՛ ի նշան իր զգացած գո-
հունակութեան, յաջորդ օրն իսկ արաժնեց որ բոլոր բանտարկեալներս,
ման զանք հանդիպակաց մարդագետներն վրայ : Այս անգամ բանտին
շուրջը կազմուած հսկողութեան զօտին աւելի ընդարձակուած եւ աւելի
մեծ տարածութիւն մը ընդգրկած էր : Պայծառ արեւուն տակ պտոյտ
մը կատարեցինք հոգեպարար զուարթութեամբ, որովհետեւ մինչեւ
այդ օր քաղաքը լոկ հեռուէն դիտելու դատապարտուած էինք : Մէկ
ժամ այտալս ազատ ու բացօթեալ ժամանակ անցունելէ վերջ՝ ուրախ
վերադարձանք մեր արգելարանը, ռուսիկաները մեզ աւետած ըլլալուն
թէ քիչ օրէն ամէնքս ալ տեղերինս պիտի մեկնէինք :

Եւ արդարեւ մէկ քանի օր վերջ, մեր բանտակից բնակիչներէն մէկ
հոգի — Խամակ, Ալէնուհի, Ռուբէն Զարդարեան, Սարգիս Մինասեան,
Տաղաւարեան եւ Ճանկիւլեան — կառավարութեան հրամանով մեկ-
նեցան բանտէն, ըստ ոմանց էնկիւրիւ եւ ըստ այլոց՝ դէպի Պօլիս : Այն-
պէս կ'ըսուէր թէ էնկիւրիւի մէջ Պատերազմական Ատեան մը կազ-
մուած էր, որուն առջեւ պիտի դատուէին բոլորն ալ երկու օր վերջը :
Սիւսմանթօ եւս հսկողութեան ներքեւ անոնց ետեւէն ղրկուեցաւ :
Այսպէս քանի մը օրեր անցան անատգութեան մէջ եւ մենք զանազան
ենթադրութիւններու մէջ կը տարուբերէինք : Շաբաթ մը անցնելուն,
Տօքթ. Փաշայեանի հասցէին հասաւ հետեւեալ հեռագիրը, Պօզանթիէն
քաշուած՝ Զարդարեան ստորագրութեամբ. — «Դրամինս սպառեցաւ,
Տիգրանակերտի Առաջնորդարանին միջոցաւ դրամ ղրկեցէ՛ք մեզ» : Ասիկա
պարզապէս հասկցնել կ'ուզէր թէ իրենք հոգ ղրկուած էին եւ թէ անկէ
ալ Տիգրանակերտ պիտի ղրկուէին : Արդէն լսեր էինք որ վեհանձն Զօհ-

րապ եւ արիասիրտ Վարդգէս Պօլսէն տարագրուած եւ Տիարպէքիւր զրկուած էին: Այս լուրը խորին տխրութեան մէջ ընկզմեց մեր սիրտեօրը, մանաւանդ որ գաւառաբնակ Հայերու տարագրութեան լուրն ալ անուղղակի կերպով հասած էր մեր ականջին: Նոյնիկ Տէր-Ստեփանեան Չանդըրիէն կը գրէր Այաշ իր ազգականին՝ Օննիկ Սրապեանի որ հօրմէն հեռագիր մը ստացած էր ծանուցանող թէ իր ընտանիքին հետ ողջամբ Ակն հասեր էր: Այս լուրը կը բաւէր ցոյց տալու որ արեւելեան վեց նահանգներու հայ ժողովուրդը դէպի Միջագետք տարագրելու ծրագիրն արդէն իսկ գործադրութեան դրուած էր: Ամէն օր սրտատրտի կ'սպասէինք նոր լուրերու: Եւ ահա՛ Չանդըրիէն Այաշ հասաւ «Ազատամարտ»ի Հրաշը: Սա աննման ազնուութեամբ մը պնդած էր թէ Հայկ Թիրեաքեան անունով փնտրուած անձը ի՛նք է եւ Չանդըրի գտնուող Հայկ Թիրեաքեանը տարբեր անձնաւորութիւն մըն է: Եւ արդարեւ այս վերջինն ազատ արձակուեցաւ եւ Պօլիս վերադարձաւ: Նոյնպէս մեր մէջէն ուրիշ քանի մը անձեր (Տօքթ. Ալահվէրտի, Տօքթ. Նազգաշեան, Մարգալետ եւ Բրիս) Պօլսէն եկած հրամաններու վրայ արձակուած էին: Հէք Մարգալետի համար վերջէն լսեցինք թէ Պօլիս բերուելէ ետք՝ կրկին տարագրուած էր: Այսպէս օրերը կը սահէին եւ մենք վաղուան անստուգութեան մէջ կ'սպասէինք մեզ վերապահուած ճակատագրին իրականացման:

Ազատ արձակուելէս 3 օր առաջ կրկնուեր էր այն տարօրինակ երազը, — զոր ձեռքակալումէս երեք օր առաջ տեսեր էի, — բայց այս անգամ սա տարբերութեամբ որ դէպի արեւմուտք կը ճամբորդէի: Ընդոտտ արթնցած, անկողինի ընկերս՝ Հիւսեանն ալ արթնցուցած էի, «Գրաւ կը դնեմ որ երեք օրէն ազատ պիտի արձակուինք» ըսելով իրեն: Միեւնոյն օրը (Յունիս 12) Սարգիս Աճէմեան պաշտօնատուն կանչուեցաւ: Դարձին՝ իրեն ընկերացող ոստիկանը ձեռքը թուղթ մը՝ ձայնեց մեզ.

ԻՆՋՊԷՍ ԱԶԱՏ

ԱՐՁԱԿՈՒԵՑԱՅ

« — Աչքերնիդ լո՛յս, ձեր մէջէն 5 հոգի իրենց ընտանիքներուն քով պիտի վերադառնան. տարուսը միւսներուն. պիտի կարդամ, մտիկ ըրէ՛ք. — Տիգրան Աճէմեան, Դրիգոր Սիւրմէեան, Մկրտիչ Կարապետեան (Կաթողիկ), Յարութիւն Ասատուրեան (մաթպաաճը), Բիւզանդ Պօզաճեան»:

Ա՛լ կրնաք երեւակայել մեր եւ մեր ընկերներուն զգացած ուրախութիւնը: Սրտապնդեցինք զիրենք եւ խոտուացանք հարկ եղած դիմումներն ընկ Պատրիարքին մօտ, որպէս զի իր ազդեցութիւնն ի գործ դնէ՝ ընդհ. բանտարկեալներուն ազատութիւնը ձեռք բերելու համար: Խնդրեցի Քօմիսէրէն որ նոյն գիշերը ներսը մնանք, այն դիտաւորութեամբ որ թէ՛ ընդհ. խորհրդակցութիւն մը կատարենք եւ թէ՛ զուարթ գիշեր մը անցունենք, թէեւ մեր խնդրանքը մերժումով ընդունուե-

ցաւ միայն :

Կատարեալ սրտաբեկութեամբ եւ ակամայ բաժնուեցանք մեր եղբայրներէն: Իսկոյն որոշեցինք նոյն զիշերն խակ համբայ ելլել եւ յաջողեցանք ստանալ մեր համբորդութեան: Վիսիգան: Դայմագամը մեր անունները կարգաւ կարդաց հեռագրի մը մէջէն եւ ապա մէկիկ մէկիկ բաղդատեց ընդարձակ ցուցակի մը հետ որուն վրայ արծանագրուած էին բոլոր բանտարկեալներուն անունները: Երբ կարգն իմինիս եկաւ, յարեց .

— Սիկուրքանի Բիւզանդ. այս անձը դուն ըլլալու չես, դուն թիւժ-ստ եագրճըսը ես, մինչդեռ հեռագրին մէջ յիշուած Բիւզանդը սիկուրքանի է :

Առանց պաղարիւնս կորսնցնելու, իսկոյն պատասխանեցի.

— Պէշիմ, թէ եւ փաճառականի գրագիր եմ, բայց բաթրոնս զլիսաւորաբար ապահովագրական գործերով կ'զբաղի եւ այդ պատճառաւ է որ սիկուրքանի Բիւզանդ ըստած է հեռագրին մէջ:

Պահ մը խորհելէ վերջ, — «Եթէ այդպէս է, լաւ» ըսաւ եւ սկսաւ գրել վիսիգաս, մինչ ընկերներս ապշութեամբ երեսս կը նայէին: Պէտք է ըսել որ կառավարական պաշտօնեայք ամբողջովին մեկնած էին եւ Դայմագամն ալ բնակարանը դարձած էր: Բայց բազում աղաչանքով հաճեցուցինք զինքը մինչեւ պաշտօնատունը գալու եւ մեր թուղթերը շնորհելու, որովհետեւ զիշերանց հետիոտն համբորդելու ստիպուած էինք: Արդարեւ պաշտօնատունէն դուրս ելլելուս, մեր նախորդ որոշումին մէջ ամրապնդուեցանք: Կառք մը վարձելով համբայ ելանք: Լիպուսինն արդէն կը հառազայթէր երկնականարին վրայ: Երբ կառավարական պաշտօնատան առջևի զառիվերէն կը բարձրանայինք, հեռուն, մութին մէջ երկու մարդկային շուքեր նշմարեցինք եւ պահ մը կասկածեցանք թէ Չեքե են անոնք: Խորհուրդ ըրինք ցրուած քաղել: Երբ մօտեցանք, զարմանքով տեսանք որ մեր վրայ հսկող ոստիկան զինուորներէն երկուքն էին, անոնք որ շատ անգամ կ'ըսէին մեզի. — «Մենք զիտներ թէ դուք ինչո՞ւ համար հոս բերուած էք. դուք ի՞նչ աղջիկն ամէնէն դատարանէ ու հարցով դատակարար կը կազմէք. անիծեալ ըլլան անոնք որ զծն'դ այ կը չարչարեն, զմե'զ ալ»: Ողջերթ մաղթելու եկած էին: Անոնցմէ մին տոյն թխամորթ զինուորն էր որ շատ անգամ օգտակար եղած էր մեզի, երբ պահակութեան կարգն իրեն վիճակէր: Օր մը երբ աչքերս յիպուսնի պաղպաղուն սկաւառակին սեւեռած՝ պիշ պիշ կը դիտէի, հարցուցած էր ինձ.

— Ի՞նչ կ'որոնես երկինքին վրայ:

— Նախ Արդարութեան պատկերը կը կարծեմ ցոլացած տեսնել անոր մէջ, յետոյ կ'երեւակայեմ թէ անոր վրայ հեռանկարուած են անմեղ ու սիրասուն զաւակներուս լուսաշող դէմքերը:

— Իրաւունք ունիս, պատասխանեց, ես ալ ձեզի պէս զրկուած եմ ընտանիքէս եւ որդեակներէս: Արդարութիւնն ո՛ւր, մենք ո՛ւր . . . մեր քով Արդարութիւն մի՛ փնտռեր:

Մենէ երկու հոգի իրենց ճամբորդութեան ծախքը հայթայթելու համար Սինճանքէօյէն էնկիւրիւ երթալու ստիպուած էին, մինչ մենք երես Սինճանքէօյէ (վերջընթեր կայարան էնկիւրիւ) ուղղակի Պօլիս պիտի դառնայինք: Երբ յայտնեցինք թէ մեր ընկերներէն երկուքը դրամի չզոյութեան պատճառաւ էնկիւրիւ երթալու ստիպուած էին, թխամորթն իսկոյն քսակը հանեց եւ ըսաւ .

— Որչափ դրամի որ պէտք ունիք՝ պատրաստ եմ տալու, Պօլիս հասնելէ վերջ կը դրկէք: Ես ձեր պատուաւորութեան վրայ կատարեալ վստահութիւն ունիմ:

Այդ առաջարկին վրայ ապշեցանք մնացինք եւ ա՛յն ատեն հաւատացինք թէ այդ մարդուն երակներուն մէջ գէշ արիւնը չէր որ շրջան կ'ընէր: Շնորհակալութեամբ մերժեցինք իր առաջարկը. ողջերթի մաղթանքներ փոխանակելէ վերջ բաժնուեցանք եւ սկսանք բլուրն ի վեր մագլցիլ, յետին ազնարկ մը նետելով այն տխուր շէնքին վրայ, որուն մէջ երկու ամիս արգելափակ ապրած էինք մեր բանտակից ու սիրական իղբայրներուն հետ, եւ ճամբան՝ մեր սրտին խորերէն բաղձալով որ անոնք ալ ի մօտոյ մեզի պէս վերստանային իրենց ա՛յնքան տենչալի ազատութիւնը: Կարծես թէ ակամայ կը հեռանայինք, չէ՞ մի որ ամէնուս բուն ու ջերմագին իղծն էր խմբովին վերադառնալ մեր ընտանեկան օթեւոքները: Գրէթէ ամէն օր զա՛յս կը հոլովէինք:

Սակայն ափսո՛ս, երկինք չսեց մեր ծայրը. եւ այսօր դառնագին եւ անմոռաց վիշտով մըն է որ յաւէտ կ'ողբանք կորուստն այն վեհ հերոսներուն որոնք Հայութեան մէկ լուսափողփող համաստեղութիւնը կը կազմէին:

Ո՛ւր էք, ո՛վ ազնիւ հոգիներ, ո՞ր ճիւղային ձեռքերը ձեր ա՛յնքան բեղմնաւոր կեանքը զրաւեցին եւ զմեզ ու ամբողջ Հայութիւնը զրկեցին՝ զծեզ մեր մէջ ողջունելու անսահման ուրախութենէն՝ այս փառայեղ օրերուն երբ ձեր պաշտած ու սիրած Հայաստանն այսօր կը վերականգնի Ազատութեան խորանին վրայ, ա՛յն Հայաստանը որուն համար միշտ պատրաստ էիք ձեր կեանքը նուիրելու:

Ո՛ւր էք Խաժակներ, Մուրատներ, Ակնունիներ, Շահրիկեաններ, Զարդարեաններ, Սամուէլօֆներ, Նորատունկեաններ, Սիւսանթօներ, Մինասեաններ, Տաղաւարեաններ, Զաքարեաններ, Հիւսեաններ. եւ լէ՛ք եւ ողջունեցէ՛ք Հայութեան յուսապայծառ արեւը որ ահա՛ իր կենսառոյգ ճառագալթները կ'արծակէ ամէնուս սիրտերուն մէջ:

Ո՛վ հայրենանուէր Հայորդիներ որ ո՛չ եւս էք, բայց որ ձեր կենդանութեան երբեք չմոռցաք Հայութիւնն ու անոր պաշտելի Հայրենիքը, ո՛վ դուք որ ձեր անձը զոհարեցիք Ազատութեան բազինին վրայ, հաւատացէ՛ք ՚ի Հայեր՝ եւ Հայաստան աշխարհ պիտի չմոռնան զծեզ ու իրենց նոր Պանդէոնին մէջ պիտի յաւերժագրեն ձեր պանծալի անունները: Մենք ամէնքս կը հաւատանք թէ Անձանօթին ճամբուն վրայ՝ երբ հրոսախումբերու անողոր հարուածներուն տալ ձեր հոգիները կ'ա-

ւանդէիք հռնդագին , վերջին ծայներնիդ , հուսկ յետին շունչներնիդ
դա՛րձնալ կ'արծազանգէր . «Կեցցէ՛ Ազատութիւն , Կեցցէ՛ Հայաս-
տան» : Վկա՛յ այն լեռներն ու ծորերը , որոնք ականատես եղան այն
քստմնեի Տռամին որուն զոհ զացիք ա՛յնքան անողոր կերպով . վկա՛յ
այն ժայռերն ու սարաւանդները որոնք իբրեւ բնական ծայնագիր՝ ըն-
դունազրած են ձեր ողբագին եւ ահասարսուռ նիւերը , երբ նգովք կը
կարդայիք Հայութիւնն անճիտելու դիւային խորհուրդը յղացող մարտա-
կերպ գազաններուն : Եթէ ձեր ընտանիքները , ձեր սիրասուն զաւակ-
ները զոր ամէն օր կը հորովէիք՝ զրկուեցան ձեր թանկագին կենա-
կցութենէն , իրաւո՛ւնք ունին նակատարաց պանծալու թէ Հայութիւ-
նը ձեզ եւ ձեր նման անմահ նահատակներո՛ւն կը պարտի այսօր իր
քաղաքական ազատութիւնը :

Ձեր հոգիները թո՛ղ խայտան այսուհետեւ այն երանաւէտ օթե-
վանին մէջ ուր կը հանգչիք լուսապսակ-գլուխներով , դիտելով անդրը-
շիրմի բարձունքներէն հրնուանրը վերածննդ Հայութեան , եւ ուն-
կընդրելով պատգահիկ դաշներզը վերականգուն Հայրենիքին . . . :

ԲԻԻԶԱՆԴ ՊՕԶԱՃԵԱՆ

ԶԱՆՂԱՐԱԷՆ ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

ԱՅՍՈՐ, երբ հրաւէրը կ'ըլլայ ինծի, որ պատկերը տամ Չանդըրըի իմ ընկերներուս կեանքին, անոնց նահատակութեան անթաղ Պանթէոնն է որ աչքիս առջեւ կուգայ, եւ դառնօրէն կը զգամ, թէ մ'ը հոգիներուն շիրմացումին կը սպասէ ան՝ իր վերեւ, վաղուան փառքի ճամբուն մէջ: Հաւաքական փառքին տանող ամէն ճամբայ, իշ նահատակները ունեցած է, եւ այսօր ամէնքս ալ կ'ընդունինք թէ զոհուածներուն հոգիները, մեզ փրկութեան ճամբուն վրայ տանող կ:սմուրջը եղան պորփիւրէ:

Սիրելի բացականերու վրայ խօսիլը, դարպաս մըն է անոնց յիշատակին: Իսկ ինծի համար, Չանդըրըի վրայ խօսիլը, որ ա՛լ յաւիտենական բացական է, ապրիլ է այն սարսափը որ ամէնունս եղաւ. անոնք՝ սարսափէն յետոյ, գացին կորուստի ճամբան, ու ինծի, թերեւս նախասահմանութեամբ մը, տրուեցաւ վերապրիլ, եւ խղճմտանքիս մէջ սգալ անոնց կորուստը:

Հիմա, բովանդակ աղէտէն յետոյ, ամէն անգամ որ մտքի եւ սրտի կորուստներուս հաշուեկշիռը կ'ուզեմ հանել, մեծ նաւաբեկութենէն սակաւաթիւ ազատուածներէն մէկուն հոգեբանութեամբ կը խորհիմ թէ վերապրիլը միշտ երջանկութիւն մը չէ անթակային համար, քանի որ կը կարծուի թէ կորստողը կրնար, տարբեր կարգադրութեամբ մը կամ դարձուածքով մը, ազատիլ վերահաս վտանգէն: Մարդս, թերեւս նախասահմանուածին որսը, շատ անգամ կ'ուզէ անգիտանալ այդ բանը եւ ատկից էր որ յառաջ կուգայ հակամարտութիւնը իր ջանքերուն եւ տեղի ունեցող դէպքերուն միջեւ:

Խղճմտանքիս վրայ, մտածումներու այսօրինակ բեռով մըն է որ հիմա միտքս կը բերեմ Չանդըրըի մեր կեանքը:

Շատերով գացինք այնտեղ, ճամբան՝ Այաշին մեր ծանրածանր հարկը տալէ յետոյ: Բախտին հաւասար զաւակներն էինք դարձած ամէնքս ալ, թէեւ ամէն ոք, իր օրինաւոր ջանքերով կ'ուզէր առանձին շնորհներու ընկերանալ բախտէն: Մէկէ աւելի անգամներով, մեր ընկերներէն երեսունի չափ, (մեր ընդհանուր թիւը հարիւր յիսունի մօտ եղած էր Չանդըրըի մէջ) արտօնուեցան Պոլիս վերադառնալ:

Աստուծոյ, Հայկական Խնդրի ընդհանուր կացութիւնը ա՛յնքան վատթարացած էր արդէն, որ մեր սնուցած վախերէն զերծ մնալնիս լիապէս բաւական կը համարէինք, ինքզինքնիս բախտէն նպաստաւորուած նկատելու համար. եւ որքան ալ յանդուգն բացատրութիւն մը պիտի ըլլար ըսելը «չէինք յուսար», բայց ես մեր հոգեբանութիւնը ներկայացուցած պիտի ըլլամ երբ յայտնեմ թէ ատեն մը եկաւ ուր ա՛լ չէինք յուսար Պոլիս վերադառնալ :

Ուրեմն ի՞նչ եղան մօտ այն հարիւր քսան հոգիները , որոնք մեր խումբէն Պոլիս չվերադարձան : Աստուծոյ հազիւ տասն եւ հինգ հոգիի չափ վերապրած են այսօր : Ուրեմն բախտը ուզեց որ մնացած շուրջ հարիւրը Եղեռնին յանձնուին :

Բախտը քմահաճ նկատուած է ընդհանրապէս : Մարդիկ այնպէս կարծած են թէ ան իրենց նկատմամբ միշտ դիմագծութիւն կը փոխէ : Ես մօտէն վերահասու եղայ անոր հաստատակամութեան, անոր հետեւողականութեան :

Մենէ , երկու անգամով , երկու կարաւաններ բաժնեցին . առաջինը յիսուն երկու հոգի եւ երկրորդը քսանեւէորս : Երկու կարաւաններն ալ Տէր-Ջօրի համար ճամբայ հանուեցան : Այն ատեն , դեռ ընտանի չէինք այս անունին : Առաջին կարաւանէն , եղած դիմումներու հետեւանքով վար դրուելով , բողոքական գրածախ Պարոնեան միայն Պոլիս վերադարձած է : Միւս բոլոր ընկերները , մէջն ըլլալով նաեւ խոստմնալից , համակրելին Արմէն Տորեան , զացած են Ալպիստանի ճամբաներուն դժխեմ զոհերը ըլլալ : Երկրորդ կարաւանէն վերապրած է միայն Արամ Անտոնեան. որուն՝ Չանդրըրէն էնկիւրի գացած պահուն, արկածով ոտքը կտարելով, վերջին քաղաքին մէջ հիւանդանոց մը նւտուած է, որովհետեւ անկարելի էր զինքը քարեցնել, եւ միւս ընկերները, հետիոտն տարած են քաղաքէն երեք ժամ հեռու, էլ մա Տաղի ստորոտը , եւ առանց բացառութեան ամէնքն ալ խողխողած են :

Ամէն անգամ, երբ կը խորհիմ թէ ի՛նչպէս կազմուած են այս երկու կարաւաններու ցանկերը , բնազդական մղումով մը բախտին կը վերագրեմ այդ բանը :

Առաջին կարաւանին մաս կազմողները գլխաւորաբար , մեր մկանաւոր բախտակիցներն էին . բայց աստուծոյ զատ , իրենց հետ առնուեցան նաեւ ուրիշներ : Կնդրոնէն՝ շատ քիչերու մասին ցուցմունքներէ զատ , մնացեալներուն ցանկը Չանդրըրի մէջ կը պատրաստուէր : Յանգապարտութեան կամ անմեղութեան մասին ամենքս ալ իրարու հաւատար էինք : Ուրեմն ի՞նչ բան կար որ կ'առաջնորդէր Չանդրըրի վառշուէրները , իրենց ցանկերը պատրաստելու ատեննին : Արմէն Տորեան մաս կազմեց առաջին կարաւանին , որովհետեւ , իբր ֆրանսական զուարթախոհութիւնը խրաջուցած մէկը , շէնշող էր եւ երգի մը մուրտութիւն թրթռումները միշտ շրթունքին վրայ : Ես հրաւիրուեցայ մաս կազմել նոյն այս առաջին կարաւանին , որովհետեւ մեր մկանաւոր ընկերներէն մէկուն հետ , աւագանի անուան նոյնութիւն

մը ունէի : Այսօր , այդ կարաւանէն ետ մնալս , բախտով միայն կրնամ բացատրել :

Երկրորդ կարաւանը կազմուեցաւ անոնցմէ որոնք , կամ որ եւ է պարկեշտ աշխատանք կը կատարէին քաղաքին մէջ , իրենց կեանքը շահելու համար , եւ կամ թէ , չգիտցուիր ինչպէս , ուշադրութիւնը զրաւած էին ցանկը պատրաստողներուն : Այս կարաւաններու կազմութեան զլխաւոր շարժիչ ոյժը եղած է նոյն տեղի Իթիֆհատի պատասխանատու քարտուղարը Սլուզ , որուն վրայ կը ծանրանայ զլխաւորաբար , մեր հարիւրէ աւելի կորսուած ընկերներուն արեան պարտքը :

Այն երեք զոհերը , որոնց հետ անձնական շատ մը յիշատակներով կապուած եմ , եւ որոնց եղբրական վախճանը միշտ սրտիս մէջ կ'արիւնի , եղած են Դանիէլ Վարուժան , Տիրան Քէլէկեան եւ Ռ. Սեւակ :

1915ի Յունիսի վերջերը , առաջին կարաւանին մեկնելէն եւ տասն եւինը հոգիներու ալ Պոլիս վերադարձը արտօնուելէ յետոյ , մէկուկէս ամիսի չափ , միասին ապրեցայ Սեւակին հետ : Ես ուրիշ վեց հոգիներու հետ միասին կ'ապրէի : Բոլոր ընկերներս ալ , առանց բացառութեան , մաս կը կազմէին Պոլիս վերադառնալու արտօնուածներուն , Սեւակ ալ , այդ օրերուն նոր հասած էր Չանդըրը , ուրեմն անմիջապէս որոշեցինք մեր կենակցութիւնը :

Պոլսէն ծանօթ էր ինծի իր դիւրահաղորդ եւ զուարթ հոգին : Տօնական զուարթաստեղծութեամբը լեցուցած էր տուններնիս : Այդ ատեններուն , (յուլիսի սկիզբները) տակաւին չէէնք զիտեր առաջին կարաւանին վիճակուած բախտը , եւ անտեղեակ էինք տակաւին Թուրքին եղեռնի կամքին :

Իսլամին ծովապահուածիւնը սկսած էր արդէն , եւ ծայր տուած եղեռնի ապերասանութիւնը : Ջարդերու չարաշուք զրոյցներ սկսած էին մեր ականջը հասնիլ : Այդ միջոցներուն էր , որ մը մեծ իրարանցումի մէջ տեսայ զինքը : Այն տեսակ խօսք մը տարածուած էր արտօնականներուս մէջ , թէ մահմետականութիւն ընդունողը ազատ պիտի արձակուէր : Այդ ատենները , առաջին կարաւանը մեկնած էր արդէն եւ եօթանասուն հոգիի չափ մնացած էինք : Ամբողջ երկու օր , խեղճը աշխատեցաւ , համոզելու համար տկար հոգիները , որ մահը մահմետականացումէն աւելի աղէկ է , եւ զսոտ զսոտ երդում ընել տուաւ ամէն անոնց , որոնց հոգիի ուժին վրայ կասկած ունէր , թէ հաւատարիմ պիտի մնան իրենց յոյս-հաւատքին :

Երբ մեր կարաւանը Չանդըրը հասաւ , մեր մէջը ութը բժիշկներ կային , իսկ Չանդըրը մէջ բժիշկ չկար բնաւ : Մեր բժիշկ ընկերները իրենց արուեստը , տեղւոյն բնակիչներուն բարւոյն ի գործ դրին : Պոլիս մեկնումներէ յետոյ , երեք բժիշկներ մնացած էին : Այդ երեքէն ամէնէն աւելի փնտռուածն էր Սեւակ : Քաղաքին մէջ կանոնաւորապէս բժըշկութեամբ կը զբաղէր : Տօքթ. Տինանեան , Պոլիս վերադառնալուն ա-

ռիթով, Սեւակին յանձնած էր վիրադարմանութիւնը (pansement) թուրք աղջկան մը, որուն վրայ ինքը վիրաբուժական գործողութիւն մը կատարած էր: Այդ աղջկան հայրն էր Չէթէճի Արապահը Իսմայիլ. այս մարդը ակռայ ունէր Տօթթ. Տինանեանին, որուն չէր կրցած իր ուզած գինովը կատարել տալ վիրաբուժական գործողութիւնը: Եւ Տօթթ. Տինանեան, Պոլիս վերադարձի արտօնութիւնը գալուն, ամէն նախազգուշութիւն ի գործ դրած էր, վերոյիշեալին իր մեկնումի օրն ու ժամը չզիտցնելու համար:

Տօթթ. Տինանեանի մեկնումէն յետոյ, Սեւակ կանոնաւոր կերպով կը շարունակէր իր բժշկական այցելութիւնները այդ աղջկան:

Օր մը, կէս օրէն բաւական վերջը, տակաւին ճաշի չէր եկած: Ճիշտ կէս օրին ճաշի համար տունը կը գտնուէինք իրարու չսպասելու համար: Տրուած ըլլալով իր ճշգրտագինութիւնը, արտասովոր բան մըն էր եղածը: Ես, զրեթէ մտահոգ իրեն կը սպասէի, ճաշատեղանին գլուխը: Վերջապէս եկաւ. բոլորովին անսովոր կերպով իրեն համար, անխօս էր. տքնութենէ դեռ նոր դուրս եկողի մը յոգնածութիւնը ունէր դէմքին արտայայտութիւնը: Յայտնապէս չարչարուած էր: Սեղանի վրայ բան մը չխօսեցաւ. երբորդ մը կար մեզի սեղանակից: Երբորդին մեկնելէն յետոյ, երբ առանձին մնացինք, խոստովանելու պէտքէն ճշտուած մէկու մը երկչոտութեամբ սկսաւ պատմել ինծի թէ ի՞նչպէս դարմանուող թուրք աղջկան հօրը կողմէ տուն կանչուելով երկու ժամ վար դրուած էր: Ապիրատը նկարագրած էր թէ ի՞նչպէս հայկական ջարդերը մոլուցրով մը կատարուելու վրայ էին, թէ ամէն օր նմանօրինակ հրամաններու կը սպասուէր Չանդըրբի Հայերուն համար, հետեւաբար իր խանդաղատանքի զգացումները պարզելով Տօթթէօրին, կը համոզէր զինքը ընդունիլ մահմտականութիւնը, բանի ուշ չէր: Պտտցուցած էր զինքը իր տանը բոլոր մուրթ անկիւնները եւ խորհրդաւոր նկուղները, ջատուկ մօրը՝ Տօթթէօրին ճակատը համբուրել տուած էր, եւ յետոյ զրեթէ արտօնած զինքը որ մեկնի, հրաւիրելով որ մինչեւ 24 ժամ զինւորագրութեան ճիւղի նախագահին դիմէ, իր կրօնաւիժիս եղած ըլլալը յայտնելու համար: Հետեւեալ օրը Պայրամ էր: Սեւակ, ճակտի պարկեշտ բրտինքով մը պատմեց ինծի թէ ի՞նչպէս ոգորած էր, համոզելու համար այդ անողորմ թէ այդպիսի պահանջում մը չներկայացուի իրեն, թէ ինքը ո՞րքան կը սիրէր կեանքը՝ իր զաւակներուն համար, ուստի չէր ուզեր մեռնիլ: Մեկնած ատենը, հեթանոսը նորէն շեշտած էր թէ սպասուած հրամանը կրնար նոյն իսկ բանեւորս ժամէն առաջ հասնիլ, հետեւաբար պէտք էր անապարել, պաշտօնական դիմումը ընելու համար զինուորագրութեան ճիւղի պետին: Սպառնալիքին դէմ կարեկի չէր անտարբեր մնալ. որովհետեւ տեղեակ էինք եղեռնին համատարած թաւալումին. որուն երեք չորս օր առաջ, Էնկիրի իր երկու հազարէ աւելի լաւագոյն այրերը զոհ տուած էր: Մենք որոշումը տալու համար չմտածեցինք իսկ, որովհետեւ մէկ հատիկ էր ան: Սեւակ, երբեք իրմէ սպասուած դիմումը չըրաւ զինուորագրութեան ճիւղի

պետին: Մեր ընկերները խուճապի չմատնելու համար, գաղտնի պահեցինք միջադէպը, մեզի զաղտնակից առնելով միայն Տիրան Քէլէկեանը:

Բայց մեր հոգիները, սկսած էին արդէն, տաժանութեան մթնոլորտին մէջ թեւածող մահուան սարսափը ծծել: Մեր տունը քաղաքին եզրն էր, գրեթէ դուրսը: Որոշեցինք քաղաքին մէջ փոխադրուիլ, եւ գացինք տեղաւորուիլ, մեր դժբախտ մեկնող ընկերներէն թափուր մնացած տուն մը:

Այս վերջիններէն մէկուն ժառանգը մնացած էր Սեւակին՝ տեսակ մը տարաշխարհիկ թռչուն, որուն տեսքը չարագուշակ կը թուէր ինծի: Երբեք չեմ տեսած թռչուն մը, որ այնքան եղբրականութիւն արտաշնէ իր փետուրներէն, որքան այդ անհամեմատօրէն փոքր գլխով թռչունը: Մանաւանդ, զգացած էինք արդէն իր առաջին տիրոջ՝ եղեւնին նշաւակ ըլլալը. ան առաջին կարաւանին հետ մեկնած էր:

Չանդըրըի Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարին ջանքերով, տեղւոյն միւթէսարըֆը Ասաֆի պէյ, (Տէօրթ-Եօլի Ասաֆը, որ Ատանայի ջարդէն յետոյ իր նոխազ քաւութեան հինգ տարի անպաշտօն մնացած էր, եւ անկից յետոյ իր առաջին պաշտօնն էր Չանդըրըի միւթէսարըֆութիւնը) ուրիշ տեղ փոխադրուեցաւ, որովհետեւ յայտնապէս Հայերու հանդէպ բարեացակամ վարմունք մը ցոյց կուտար: Ասաֆէն վերջ, փոխանորդաբար Չանդըրըի միւթէսարըֆութեան պաշտօնը կը վարէր, Քասթէմունիի վիլայէթին ոստիկան զինւորներուն ընդհանուր հրամանատարը: Բէշիտ Բաշա կուսակալութեանէ տակաւին չէր հեռացուած:

Սեւակ, միւթէսարըֆի փոխանորդին հետ շատ մտերիմ յարաբերութեան մէջ էր: Շատ անգամ, իրիկունները, կառավարչատան մէջ անոր մասնաւոր սննեակը կ'երթար օղի խմելու համար: Չարագուշակ թռչունին նկատմամբ իմ թելադրութիւններուս վրայ, իրիկուն մը զըլխատեց զայն, իր անծին չարաբախտութիւնը գլխատելու գոհունակութեամբ, եւ խորովել տալով միասին տարաւ, եւ կառավարչի փոխանորդին հետ իրենց օղիին աղանդեր ըրին զայն: Ո՛րքան խոճալի են մարդուս՝ իր չարաբախտութեան դէմ մաքառելու միջոցները: Արդէն հո՛տ է բուն անօգնականութիւնը մարդուն:

Երկրորդ կարաւանն ալ տուինք մենէ, անօրէնութեան համբաններուն, եւ անոր յուղարկ երթալէ մեր վերադարձին, կառավարչատուն հրաւիրուեցանք զեկոյցի մը տեղեկանալու համար: Երեսուն եւ եօթը հոգի մնացած էինք, մեր մէջ հաշուելով Սեւակը. Վարուժանն ու Քէլէկեանը: Երեսուն եւ եօթը հոգիներու ցանկ մը եկած էր: Սսոնք ազատ պիտի ձգուէին եւ Պոլսէ զատ ուզած տեղերնին երթալու ազատ պիտի ըլլային: Այդ ցանկին անուններէն հինգին տէրերը կամ Պոլիս վերադարձած էին, կամ թէ մենէ մեկնող կարաւաններէն մէկին կամ միւսին մաս կազմած: Ասոր փոխարէն, մեր ընկերներէն հինգին անունները կը պակսէին ցանկին մէջ: Այդ հինգ մեր սիրելիներուն մէջ էին նաեւ մեր սիրելագոյն Վարուժանն ու Սեւակը: Ասոնք՝ Պոլիս,

Թէ՛ իրենց ընտանիքներուն եւ Թէ՛ Ներքին Գործոց նախարարութեան ղեմուժ ըրին հեռագրով, որպէս զի իրենք ալ մեզի պէս նկատուին, առանց չարաբախտութեան կամքին, արդէն ուրիշ պատճառ մը չկար, որ անոնք տարբեր նկատուէին :

Մինչ այն, Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարին ջանքերով, որոշուեցաւ որ այդ հինգը մեր Այաշի ընկերներուն քով փոխադրուին : Որոշում կայացած էր, Չանդըրրի մէջ հայ աքսորական չթուղով : Քաղաքային եւ զինուորական գերիներ սկսած էին հասնիլ քաղաք: Շատ նշանակալից պարագայ մըն է վերջին տեղեկացածս Թէ, մեր հինգ ընկերները Այաշ փոխադրելու որոշումը տրուած թուականին Այաշի մեր ընկերները ա՛լ չկային յաւիտենապէս :

Սեւակ օգտուելով կառավարչի փոխանորդին հետ ունեցած իր մտերմական յարաբերութիւններէն, իրենց մեկնումի օրը, երկու-երեք, անգամ յիտաձգել տուաւ, եղած ղեմումներու վրայ Պոլսէն գալիք պատասխանի մը սպասելով : Ո՛չ մէկ պատասխան :

Վերջապէս Օգոստոս 13/26 1915, հինգշաբթի առաւօտ մը, նախորդ զիշերը Սեւակ հրաժեշտ առած էր կառավարչի փոխանորդէն, հինգ հոգին երկու կառքով համբայ ելաւ, մէկ հեծեալ ռաւիկան-գինուորով եւ մէկ ռաւիկանով : Միւթէսարը՛ի փոխանորդը ամէն բարեացակամ կարգադրութիւն ըրած էր, Սեւակը եւ իր ընկերները ողջամբ Այաշ հասցնելու համար : Սեւակի կառապանն ալ, կառավարչի փոխանորդին Քասթէմունիի ամենօրեայ կառապանն էր, որ զիպտածով Չանդըրը եկած էր, եւ որուն՝ իր տիրոջը կողմէ՛ յանձնուեցաւ Սեւակ, անոր ապահովութեանը մասին ամենախիստ հրամաններով :

Մեկնումի զիշերը, մեր տանը մէջ, բաղդատաբար ու մուշլ անցաւ : Երկուքս ալ այն իրիկունը, օգտուելով մեր խոհարարուհիին կարողութիւններէն, Այաշի մեր ընկերներուն համար քաղցրաւենիք պատրաստելու զբաղեցանք : Մասնաւորաբար Սիամանթօ բարեկամիս պատուոյ կտորներ սահմանեցի, շատ մօտէն ծանօթ ըլլալով ինծի, ամենազգի քաղցրութիւններու համար իր հոգիին անպատում տկարութիւնը : Շատ ուշ պառկեցանք զիշերը եւ շատ քիչ քնացանք : Օրուան լոյսը տակաւին հեռու էր մննէ, երբ մենք արդէն ոտքի վրայ էինք : Չարաբախտութեան ցուցմունքն էր որ նորէն վրդոված էր մեզ : Երազին մէջ Սեւակ տեսած էր կինը բոլորովին նիհարցած ու տգեղցած, իսկ անդրանիկ մանչ զաւակը անօրինակ կերպով մեծցած ու գեղեցկացած : Երազի հաւատացողներ, միայն մէկ տեսակ մեկնութիւն կու տան այս երազին, այսինքն, ենթակային համար մեծ չարաբախտութիւն մը կը սպասէ :

Կառապանը եկած էր արդէն, շատ ժամանակ չունէինք խորհելու, եւ համբայ եկանք, մեկնողներու ժամադրաւայրը, քաղաքին կամուրջը փութալու : Անլուսին, օգոստոսեան պայծառ երկնքի մը տակ, դու չմեղքուած մութին յանձնեցինք մեր ընկերները :

Նոյն իրիկունը, ժամը 12 ին անոնց սպանման լուրը, Թիւնէյէն

հեռաձայնով եկեր էր Չանդրըրը : Տեղւոյն ոստիկան զինուորներու հրամանատար Նուրէտտին եւ Իթթիհատի պատասխանատու-քարտուղարը Օղուզ , հեռաձայնի տեղը գտնուելով , քրքիջով ընդունեւր էին գոյժը : Դիշերը՝ կառավարչի փոխանորդը , եղնունէն կատողած , մանաւանդ իր սիրական բարեկամին սպանութենէն ալլայլած , ներկայութեանը կը կանչէ Նուրէտտինը եւ իր ծանր կասկածները կը յայտնէ : Այդ միջոցին Րէշիտ Բաշա տակաւին կը շարունակէր կուսակալ մնալ վիւայէթին , եւ ձեւական հետապնդումներ կատարուելով , իրր սպանիչ , տասնեւմէկ խեղճուկ զիւղացիներ բերուեցան Չանդրըրի բանտը : Հետեւեալ օրը , ուրբաթ , կառավարչի փոխանորդին մօտ մեր դիմումին , տեղեկացանք այս մանրամասնութիւններուն , ու տեղեկացանք նաեւ , մահէ՛ն դառնագոյն իրողութեան , այն թէ այդ առտուն իսկ , հինգ զոհերուն մեկնելէն 24 ժամ վերջ , Պուսէն հեռագիր մը եկած էր , արտօնող որ այդ հինգն ալ միւս Յ2ին պէս նկատուին : Տրուած չէ երբեք մարդուն , չարաքախտութեան անողոք անիւր կասեցնել :

Յետոյ ստուգապէս տեղեկացայ , որ չէթէ Արապաճի Իսմայիլ , մեր հինգ ընկերներուն ժամանելէն երկու ժամ առաջ , երեւցած է Թիւնէյ , զիւղացիները զլուխը հաւաքած , բանի մը համոզելու աշխատելով , ու յետոյ իր ճամբան շարունակած է դէպ ի էնկիւրի :

Վարուժան Չանդրըրի մեր ընկերներուն ամէնէն լուսեացներէն ու քաշուածներէն եղաւ : Ինքը զլխաւորաբար զբաղած էր մշակական բանաստեղծութիւններ գրելով : Անգամ մը , մեր ամէնէն աւելի խոսկայոյզ օրերուն , նոր գրած մշակական մէկ քանի հնչեակները ինծի կարդալէ վերջ , չկրցայ զարմացումս ու հիացումս միանգամայն յայտնելու իրեն , որ այդքան արհաւիրքներու մէջ կրցած էր այնքան ջինջ ու այնքան անապական պահել իր հոգին եւ ծնունդ տալ , այնքան խորունկ հանդարտութեամբ բնութնապաշտ բանաստեղծութիւններու : Ան պատասխանեց թէ իր այդ հանդարտամտութիւնը կը քաղէ այն հաւատքէն զոր ունի Հայուն ապագային վրայ : Ինչո՞ւ չորուեցաւ իրեն ապրիլ իր հաւատքին պսակումը :

Այս հինգ զոհերուն նախնիրէն յետոյ , անշուշտ մննէ ո՛չ մէկը ուղեց օգոտուիլ իրնն տրուած ազատութենէն , ուրիշ տեղ մը ճամբորդելու համար : Երեսուներկու հոգի մնացած էինք : Մեր մէջ ունէինք տակաւին Տիրան Քէլէկեանը : Արտասահմանէն վերադարձն ի վեր , Պուստոյ մէջ լաւ բարեկամներ էինք իրարու : Մեր ծանօթութեան տասնեւօթը տարիներու ընթացքին , թէեւ այլապէս հայ գրականութեան համար տող մը չէ բերած , բայց իմ գրական բոլոր ձեռնարկներուս , սկսելով Կիսամսեայ «Մասիս»էն , լայնօրէն աշխատակցած է , հայ գրականութեան լաւագոյն էջեր արտադրելով :

Տիրան Քէլէկեան շատ ճկուն միտքով պատեհապաշտ մը եղած է : Ճանչցած եմ զինքը կորովի եւ ձեռներէյ : Բան մը միայն զինքը վախցուցած է , կեանքի նիւթական դժուարութիւնները եղած են ատոնք ,

եւ իր տկարացումներն ալ ատոնց հանդէպ է միայն որ երեւան եկած են: Մեր՝ Չանդըրը հասնելէն երկու շաբաթ վերջ, առաջին Պոլիս վերադարձողներուն առիթով թէեւ հաղորդուեցաւ իրեն թէ Պոլսէն զատ, ազատ է ուզած տեղը երթալ, բայց Քէլէկեան նախընտրեց մեզի հետ մնալ: Թէեւ իր սեւեռեալ մտածումն էր, ծովեզերեայ տեղ մը երթալով իր փախուստը հնարաւորել. բայց մտածումը երբեք գործի չփոխուեցաւ :

Չանդըրը մէջ, մէկ բանի վրայ տարակարծիք էի իրեն հետ: Քէլէկեան, իբր ամէնէն աւելի թափանցողը իթթիհատական մտայնութեան եւ քաղաքականութեան, շատ ճիշդ կերպով կը բնորոշէր երբ կ'ըսէր թէ իթթիհատականները զիտական ճշգրտութեամբ մը վարելու վրայ էին հայկական հալածանքները, եւ յետոյ կ'ընդունէր թէ իրենց երկրին ամէն մէկ թիզը թշնամիին պիտի յանձնէին, բուն ոգորումներէ յետոյ: Այս վերջին կէտին մէջ տարակարծիք էի իրեն. Քէլէկեան մեծ պատիւ մը կ'ընէր իթթիհատական բախտախնդիրներուն: Իրենց երկիրը թիզ առ թիզ թշնամիին յառաջխաղացութեան ւտջեւ պաշտպանելու համար ահագին զոհողութիւններ հարկ էր ընել: Անոնք, ո՛ր պիտակին տակ ալ որ ըլլան, անկարող են այդ բանին: Իսկ հայկական հալածանքը անշուշտ մինչեւ վերջը պիտի տարուէր, որովհետեւ իրենց ամէն քաղաքական բաժանումներու մտայնութիւնը այդ է, քրիստոնեաներու դէմ ընդհանրապէս, եւ վերջին կէտ դարուն՝ Հայերուն դէմ մասնաւորաբար, երբ ինքզինքնին անպատասխանատու շրջանի մը մէջ կը զգան, ազատ ասպարէզ տալու համար, իրենց նախամարդկային առհաւական ընազդներու շղթայազերծումին:

Քէլէկեան Պոլսէն, ձեռքի տակէ, կնոջմէն յուր ունէր թէ գերման դեսպան Վանկէնհայմ թուրք կառավարութիւնէն երաշխաւորութիւն առած էր իր կեանքի մասին: Ուրեմն, մեր շուրջը եւ հեռուն, հակառակ տեղի ունեցող անլուր նախճիրներուն, Քէլէկեան լաւատես էր իր կեանքին համար: Մեծ հաւատք ունէր Վանկէնհայմի վրայ, եւ զիտէր թէ ան կարող է յարգել տալ, իրեն եղած խոստումը:

Հոկտեմբերի աշնանային առաւօտ մը, հեռագրական գործակալութիւնը կը հաղորդէր, պնդերակութեան հետեւանքով, գերման դեսպան Վանկէնհայմի մահը: Ժամանակ չէինք ունեցած տակաւին չափելու այդ լուրին քաղաքական կարեւորութիւնը, կամ մեզի համար ունենալիք հետեւանքները: Յաջորդ առտուն Քէլէկեան ձերբակալուեցաւ արդէն, եւ Չորումի պատերազմական ատենը զրկուելու պատրուակին տակ ճամբայ հանուեցաւ: Ընկճուած էր ինքը, վախճանը նախատեսած, եւ արքայական եկեղեցականի մը յանձնարարած որ կիրակի օրը իր հոգւոյն պատարագ ընէ: Կարծեմ չորեքշաբթի օր մը մեկնեցաւ:

Իսկ ես, երբ այսօր, իր յիշատակին այս տողերը կ'արձանագրեմ, միտքս կ'իյնայ իր մէկ խոստովանութիւնը բախտի գոյութեանը մասին իր հաւատքին:

Ղրկուելէն մէկ ամիսի չափ օտաջ էր, զրկած էինք արդէն Վա-

րուժանն ու Սեւակը : Բարտիններու ծառուղիի մը վրայ կը պտտէինք միասին : Մեր խօսակցութեան նիւթն էր բախտը , չար կամ բարի : Քէլէկեան ըսաւ .

—Բախտը իմ կեանքս , եօթը տարիներով հանգրուաններու բաժնած է : Եօթը տարին անգամ մը , կեանքի մեծ ճգնաժամ մը կ'անցընեմ ես , յետոյ դժուարութիւնները կը յաղթահարուին ի նպաստինժի : Այս անգամ նորէն եօթը տարուան շրջանս լրացած է . . .

Մնացածը չըսաւ . թէեւ գիտէի թէ այս անգամ ալ լաւատես էր , դժուարութեանց ելքի մասին : Մարդիկ կան , որոնց դէմ չարաքախտութիւնը կը գործէ ճակատ ճակտի , իսկ մարդիկ ալ կան որոնց ետեւէն կը դաւաճանէ գաղտագողի :

Քէլէկեանի հեռացումէն երեք շաբաթի չափ վերջը , ես մեկնեցայ Չանդըրըէն ուրիշ եօթը ընկերներու հետ : Վերջը մեզի հետեւեցաւ մէկ հոգի եւս : Իսկ մեր ընկերներէն մնացած քսան հոգիները , Քասթէմունիի Հայութեան տեղահանութեան՝ միասին տարագրուեցան եւ իրենցմէ երեք հոգի միայն ողջ մնացած է , տասնեւեօթը հոգին զոհ երթալով դժուարագոյն պարագաներու եւ սոսկալի համաճարակներու :

ՄԻՔԱՅԷԼ ՇԱՄՏԱՆՃԵԱՆ

ՆԱՀԱՏԱԿ ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

ԱՅ հոգեւորականը ժողովուրդին ծոցէն ծնած եւ ուռնացած՝ անբաժանելի եւ բաղկացուցիչ տարրը կազմած է անոր: Շահ տ խոնարհ ու ժողովրդական է անոր տիպարը: Հակառակ որ մեր քաղաքական կեանքին անկումէն յետոյ բարձրագոյն ղեկավարը Ազգ. Եկեղեցին եղաւ, հայ կրօնաւորութեան գերակշռութիւնը միշտ բարոյական քաղցրութիւններ ունեցաւ, եւ ծանր ու անըմբռնելի լուծի մը խորշումը չազդեց ժողովուրդին:

Հայ կղերը վնասական վայրկեաններուն պահած է իր բարձրութիւնն ու արժանաւորութիւնը: Հսկայ եւ լուսաշող դէմքերու պատկառելի շարք մը կը գեղազարդէ մեր պատմութիւնը Դ. դարէն ի վեր: Ան լիաձևուն բերած է իր մասնակցութիւնը ազգային քաղաքակրթութեան տաճարին կառոյցին մէջ: Ազգին նակատագիրը դարձնող բոլոր կարեւորագոյն շարժումներուն ու հզօր նիւթերուն մէջ տիրական դեր մը ունեցած է: Ուստի, շատ բնական էր թէ Յիդին մարտիրոսութեան սրբազան սեղանին վրայ իր զոհաբերութեան բաժինը մեծագոյնը պիտի ըլլար: Դժոխային ոնրագործութեան ահաւոր սպանդին մէջ հայ կրօնաւորը — եպիսկոպոս, վարդապետ, քահանայ, — առ հասարակ նահատակութեան պսակով անմահացան: Պէտք է ըսել, ի պատիւ հայ հոգեւորականութեան, որ գրեթէ չենք կրնար արձանագրել կրօնափոխութեան դէպքեր, եւ վերապրող խելակներուն մէջ հազիւ կը հանդիպինք քանի մը հոգեւորականի, մաղապուրծ եղած:

Կարելի չէ ստոյգ վիճակագրութեամբ կազմել ցուցակը նահապտակ եկեղեցականներու: Շահ մեծ է անոնց թիւը, քանի որ ամենէն փոքրիկ գիւղն անգամ ունէր իր ծամն ու *skrskr*: Սակայն հնար է զատորոշել ասոնցմէ ոմանք որ մտաւորականի շնորհն ու դէմքն ունէին, թէ՛ իրենց խնամակար կրթութեամբ եւ թէ՛ գրի արդիւնքով: Այս կարգէն են տասնեակ հոյ մը Արմաշականներու, որոնք իբրեւ առաջնորդ մեռան պատուոյ դաշտին վրայ:

Տ. Սմբատ Եպս. Սաւսեքեան, Առաջնորդ Կարնոյ, ծանրախոհ եւ բարեհամբոյր եկեղեցական մը:

Տ. Խոսրով Եպս. Պեհերիկեան, Առաջն. Կեսարիոյ, ժողովրդանուէր եւ դրական ձիրքերով օժտուած տիպար մը :

Տ. Սահակ Ծ. Վ. Օսապսեեան, Առաջն. Պրուսայի, ժրաջան եւ անվեհեր հովիւ մը :

Տ. Արսաւազդ Ծ. Վ. Գալենսեան, Առաջն. Եդեսիոյ, զգայուն եւ զեղապաշտ դէմք մը :

Տ. Գեորգ Ծ. Վ. Թուրեան, Առաջն. Տրապիզոնի, բազմահմուտ եւ զուարթամիտ կրօնաւոր :

Տ. Պարկե Ս. Վ. Դանիելեան, Առաջն. Կուտինայի, լուսէր, մեղուաջան գործող եւ խոնարհամիտ :

Տ. Շաւառշ Ծ. Վ. Սահակեան, Առաջն. Եւդոկիոյ, խանդոտ եւ քաջարթուն վարդապետ :

Տ. Պսակ Ծ. Վ. Տէր Խորենեան, Առաջն. Խարբերդի, եռանդուն եւ տքնասէր գործիչ :

Տ. Գեղամ Վ. Թեփիկեան, Առաջն. Քղիի, ինքնատիպ զրիչ, յնդափոխական խառնուածքով :

Տ. Սուրեն Վ. Գալեմեան, Առաջն. Պիթլիսի, վառվռուն բնաւորութեամբ եւ յամառ աշխատող :

Նահատակներու այս շարքին պէտք է կցել.

Սաական Ներսէս Եպս. Դանիելեանը, Առաջն. Եօզկատի, բանաստեղծ հոգի եւ փափուկ սիրտ, որուն ոգելից զրուածքները միշտ պիտի պահեն իրենց թարմութիւնն ու հրապոյրը :

Մտաւորական այս խմբակին հետ՝ յաւերժական փառքի եւ անմահութեան դափնիներուն արժանի են այն բազմաթիւ կրօնաւորները, ամէն աստիճանէ, որոնք իրենց սուրբ արիւնը խառնեցին բիրաւոր ժողովրդեան մաքուր արեան հետ, եւ ստուարացուցին լուսապսակ երամը Ս. Ղեւոնդեաններուն :

11 Ապրիլ 1919

ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ. ՆԱՐԹԵԱՆ

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Զ Ո Հ Ե Ր

Մ ԽԻԹԱՐԵԱՆ Միաբանութիւնն ալ ունեցաւ իր զոհերը: Մխիթար Աբբան՝ հեռատես եւ մտացի՝ իր վանքը հիմնեց Եւրոպայի մէջ, զխոնարհով մտայնութիւնն այն կառավարութեան, որուն երկաթ լուծին տակ կը ճմլուէր դարերէ հետէ Հայութիւնը: Քանի՛ քանի՛ վանքեր հիմնուած՝ բայց քանդուած առեւապուռ, կապուտ կողոպուտ, բայց կործանած հիմն ի վեր: Չուզեց ան որ քանդուէր իր հիմնածը, եւ չքանդուեցաւ: Բայց իր աշակերտները Եւրոպան չէ՛ր որ պիտի լուսաւորէին, այլ իր ազգին զաւակները: Ուստի նոյն հեռատես խոհականութեամբ չորրորդ ուխտ մըն ալ դրաւ իր աշակերտներուն առջեւ. «մինչեւ ցհեղումն արեան», այսինքն երթալ ո՛ր որ ալ դրկէ զիրենք Հնազանդութիւնը, նոյն իսկ եթէ հարկ ըլլար արիւննին թափել: Եւ այդ դժնդակ հարկը հիմնարկութենէն 213 տարի վերջ (1701-1914) եկաւ ու սուռնեցաւ իր սեւ թեւերով՝ ինչպէս ամբողջ գաւառի Հայութեան՝ նոյնպէս եւ հոն գտնուող Մխիթարեան Հայրերուն վրայ:

Մխիթարեանները դպրոցներ ունէին Մուշի, Տրապիզոնի, Իզմիտի եւ Պարտիզակի մէջ: Մերտին եւս նոր դպրոց մը հիմնելու նախօրեակին մէջ կը գտնուէին:

Իզմիտի Հայրերը երկամեայ տառապանքներէ վերջ՝ շնորհիւ ազդեցիկ եւ պատուական Հայու մը միջամտութեան՝ վերադարձան իրենց աքսորանքէն: Պարտիզակի Հայրերը մինչեւ Իզմիտ աքսորուած՝ հրաշքով մը կարծես՝ հոն մնացին, ուրկէ յետոյ Պոլիս եկան ուրիշ միջնորդութեամբ: Բարեբախտաբար Մուշի մէջ Մխիթարեան Հայր չէր գտնուեր աքսորանքի կամ մանաւանդ ջարդի պահուն: Իսկ Տրապիզոն գտնուող երեք Հայրերը, ինչպէս նաեւ Մերտին գտնուող Հայրը, նահատակուեցան դժոխասիրտ դահիճներու կաթաղաններէն:

Այդ տարաժամ շիջուցուած արեւ կեանքերուն գրական համառօտ գործունէութեան պատկերն է որ պիտի ջանամ զծել հոս քանի մը տողով: Առաջին զոհն է՝

Հ. ՍՏԵՓԱՆ Վ. ՍԱՐԵԱՆ. — Տեսուչ Տրապիզոնի Մխիթ. Վարժա-

րանին, տորդոր Աստուածաբանութեան եւ Փիլիսոփայութեան, պսակ-
ուած ի Հռովմ: Իբր գրական երկ՝ ունի ընդարձակ Աստուածաբանութիւն
մը տեսական, հետեւողութեամբ Ս. Թովմաս Ագուլինացիին, գրաբար
լեզուով: Դպրոցական գիրք:

Էականերու ծագումը անունով հատոր մը, որ կը խօսի էականերու
ծագման մասին, եւ

Մագնիսական իւն անուն հատորիկ մը, որուն՝ ինչպէս եւ վերի-
նին մէջ՝ կը խօսի իր ուսած աստուածաբանական դպրոցին հայեացք-
ներուն համեմատ, քան թէ գիտնականի մը գիտական հմտութեամբն
ու ծանօթութիւններովը:

Բազմալեզու մէջ եւս ունի ինչ ինչ թարգմանութիւններ եւ յօդ-
ուածներ: Հմուտ էր լատիներէնի, իտալերէնի, փրանսերէնի, եւն:

Երկրորդ զոհն է՝

Հ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԵՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ. Ուսումնապետ նոյն վարժարանին,
Մշոյ դաշտէն չքնաղ ծաղիկ մը, դեռաւիթիթ՝ թերաքամիկ կոկոնե-
րով: Բանասէր, լեզուագէտ եւ զգայուն բանաստեղծ: Բազմալեզու
մէջ ունի բանասիրական յօդուածներ, ինչպէս նաեւ քաղմաթիւ ոտա-
նաւորներ, որոնց մէջ կայ «Իմ աստղը» վերնագրով գեղեցիկ ոտա-
նաւոր մը, ուր կը մարգարէանայ կարծես թէ իր կեանքը պիտի թա-
ւամի ծիղէն խզուած ծաղկի մը նման:

. . . Մայր չֆնաղ, Տարօն, ուր տեղ պատմութիւն՝

Բնութեան հետ մրցի գեղոց Երազոց .

Ուր տեղ յԱստուծոց կ'ելնեն իրիկուն ,

Փառքը եւ Անցեալ՝ լուսնով ոսկեզօծ . . .

Ձեռք մանուկ իր մօր՝ ծոցիդ մէջ նրնջեմ,
Երկիրն ուր մահն ալ, մահն ալ անուշ է .

Լուսնակայդ իջնայ, խոտք գիւ ծածկէ ,

Սրբիցը հրնչէ բլուրներու մէջէն :

Ու սիւզդ անցնելով դամբանիս վրայէն ,

Կեանքիս քառամած՝ ըլլայ ողբերգուն .

Հոն, հոն նրնջեմ ես յաւեժ մեղմօրէն

Ճակասքս դէպ իմ աստղը դողդոջուն :

Դժբախտ բանաստեղծ . չկատարուեցաւ իղծդ . դամբան մը չու-
նեցար, որուն վրայէն Տարօնի սիւզն անցնելով ողբերգէր այդքան
տարապարտուց, տարածամ, յախերկան եւ առաւիժ թառամած ծա-
ղիկ կեանքդ . . . Թոց գիւղն էիր՝ երբ խուժադուժ երկաթը խոհուն
հակառդ ճեղքեց . չմուտք, կեանքի անուշ բնազդը ոյժ տուաւ քեզի
տոկալու . ու տեսան քեզ՝ հակառդ պատանքով փաթաթուն՝ — պա-
տանք գերեզմանի երբ, Թոց գիւղէն՝ Տրապիզոն բերուած՝ սուի-
նաւոր եւ դժոխականայ դժոխներէս դահիճներէ շրջապատուած, կ'անց-

նէիր՝ միւս դժբախտ ընկերներուդ հետ՝ Տրապիզոնի մէջէն, ու կ'երթայիր «իբրեւ զոչխար ի սպանդ», եւ հոն մօտերը՝ նման մեծ Վարդապետին՝ որուն աշակերտած էիր, երբ դահիճներն իրենց կիսաւարտ ոճիրը կը գլխէին, «իբրեւ զորոջ առաջի կտրիկ» այնպէս չքացիր, չքացի՞ք բերանիդ, ու բոսորապել՝ վարդափթիթ ձեր արիւնով ներկեցիր Պոնտոսի հողն ու սաւզը:

Չունեցա՞ր դամբան . . . բայց քու աստղդ անշուշտ եկաւ ու կեցաւ վերելք այն տեղին՝ ուր կը հանգչէին չարակոշկո՞ն ու չարակոտուո սկսորներդ . . .

Հանգիստ անոնց . . .

Կը թողու «Հայ Կայսերք» անունով երկհատոր աշխատասիրութիւն մը, որուն մէջ կը խօսի Բիւզանդական գահուն վրայ նստող հայազգի կայսրերու մասին՝ հմտալից եւ աշխույժ ոճով:

Այդ հատորները հրատարակելէ վերջ՝ Ֆրիպուրկի Համալսարանն յանախելով, հետեւեցաւ գրականութեան, եւ իբր աւարտաճառ իր փայլուն ուսանողական ընթացքին՝ հրատարակեց «Chateaubriand en Orient» անուն ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը Ֆրանսերէն լեզուով: Այդ անձի մասին շատեր շատ բան ըսած էին. պէտք էր նոր բան մ'ըսել, եւ Հ. Տէր-Սահակեան ըսաւ. ապացուցուց որ Շաղոսպիան՝ զրած էր իր դէպ Արեւելք ուղևորութիւնը, առանց այցելելու շատերն այն տեղերէն՝ զորս կը նկարագրէր. գտաւ աղբիւրներն որոնցմէ օգտուած էր, դէմ դիմաց համեմատեց, հակասութիւններ դրաւ իր ըսածներուն մէջ, եւ Բարիզեան մամուլին միահամուռ զովստներուն արժանացաւ:

Արմայիս Մամիկոնեան կեղծ անունով երգած է Համիտի տապալումը, տպուած Կ. Պոլիս, 1910, «Հրատարակութիւն Մուրատ-Ռափայէլեան նախկին աշակերտաց Միութեան»: Կ'երգէ «Վագրի հրճուանք»ը, «Դէպ ի ելլորդ», «Պատերազմ», «Ապտիւլ-Համիտ գերի», «Ծեր ոճրագործին աքսորը», «Շիյեռնի դղեակին», 23 էջերու մէջ:

Գնարերգակ բանաստեղծի խառնուածքն ունէր Հ. Տէր-Սահակեան, բայց իր արուեստը հեռու էր դեռ կատարելութեան դրոշմն ունենալէ. կան ճաշակի թերութիւններ, անհասարութիւններ, բառամթերքը՝ ոչ այնքան հոխ, որմէ ինքն եւս զոհ չէր, եւ սոյն տողերը գրողին կ'ըսէր, որ երբ անգամ մ'աւարտէր իր համալսարանական ընթացքը, պիտի աշխատէր այդ պակասը լուացնելու. հայերէն լեզուի վրայ աշխատած չէր այնքան՝ որքան պէտք մը, հա՛րկ մըն էր իր կարողութեանն ու գրական մտքին . . .

Անողորմ հրէշներն ի դերեւ հանեցին ամէն ինչ, մեզի թողլով միայն ողբ եւ աշխատանք խոստովալից եւ առոյգ կեանքի մը այդքան անզթօրէն մահանալուն:

Երրորդ զոհն է Հ. ՍԱՀԱԿ ՕՏԱՊՍԵԱՆ, նոր ձեռնագրուած երիտասարդ հայր մը, աշխարհագրութեան հետամուտ. ունի անտիպ դասագիրք մը նոյն նիւթին վրայ:

Չորրորդ գոհն է Հ. ՊՕՂՈՍ Վ. ԴԱՍՊԱՐԵԱՆ, տորգոր Աստուածաբանութեան եւ իմաստասիրութեան, պսակուած ի Հռովմ: Տաղաւին գրական գործ չէր արտադրած:

Մխիթարեան զոհերու մասին երբ կը խօսուի, գուցէ աւելորդ չլայ յիշել հոս նաեւ անշունչ զոհ մը, որ շնչաւորներուն չափ եւ գուցէ աւելի զգալի է գրականութեան համար, քանի որ այլեւս անդարձ է անոր կորուստը: Այդ զոհն է՝ «Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն եւ Հանրագիտարան Հայ կեանքի» անուն գործը, որուն առաջին հատորը Ա — Մ, լոյս տեսած եւ ծանօթ է հասարակութեան: Մնացեալ մասը որ պիտի ուրիշ նոյնաչափ երկու հատոր եւս կազմէր Լրագրագիտութեամբ եւ յաւելուածով, այսինքն շայ գրէն մինչեւ վերջ (Յ եւ Ն գրերը տպուած են), ամբողջ հանուած են իրենց թաքստոցէն, ուր պահուած էին խնամքով: Տողերս ստորագրողին այդ տաժանելի եւ տաճնամեայ ճիգերուն անբախտ պտուղին հետ՝ կորսուած են Ողիսականի ծայրերն հասած թարգմանութիւնը, ֆրանսահայ առձևուն բառգիրք մը (համեմատութեամբ Բագրատունիին թարգմանութեանց), երկայն տարիներու գործ, եւ տրծակ մը լեզուական, եւն. անթիւ նօթերու . . .

Ողիսականը կարելի է կրկին թարգմանել. բառգիրքին ցաւն ալ յարաբերական ցաւ մըն է, աւելի իմ անձնականիս. նօթերն ալ կրնան զրուիլ, բայց Մասնագիտութեան կորուստը անդարմանելի է. որովհետեւ հնար չէ դարձեալ միւսանգամ կտրել անցնիլ լողալով ովկիանոս մ'անծայր ու անդնդախոր: Դուցէ յանդգնութիւն ըլլայ ըսելը, բայց ըսելս կուգայ, որ պիտի նախընտրէի ես ինքս զոհուած ըլլալ՝ քան այդ աշխատութիւնը, որուն համար երիտասարդ՝ առոյգ հասակիս լաւագոյն մասը մաշեցուցած եմ, եւ այլեւս անկարող վերաշինելու . . . մտածելն իսկ սոսկում կը բերէ վրաս:

Հ. ԱՐՍԷՆ Ղ. ՂԱԶԻԿԵԱՆ

ԱՐԻՋԱՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒՄ

ԱՅՍՈՐ կը լրանայ չորրորդ տարին այն զարհուրելի գիշերէն ետք ուր հայ մտաւորականութեան ընտրելագոյն ներկայացուցիչները ձերբակալուեցան չքացուելու համար արքայի ճամբաներուն վրայ :

Ահաւոր Ադէտէն վերապրող խումբ մը մտաւորականներ այս առթիւ պարտականութիւն զգացին իրենց դժբախտ եղբայրներուն յիշատակին յարգանքի եւ սուգի արտայայտութիւն մը ընել :

Այս նպատակով կազմուելիք յանձնախումբին անդամակցելու հրաւերին պատասխանեցին հետեւեալները .

Տիկիններ. Եւփիմէ Աւետիսեան, Զարուհի Դալէմբերեան, Պեր ճուհի Պարսամեան, Մարի Սթամպուլեան եւ Օր. Արիար: Պարոններ. Տիգրան Զաւէն, Մերուժան Պարսամեան, Յ. Ճ. Սիրունի, Դէորդ Մեսրոպ, Շահան Պէրպէրեան, Յովհ. Պօղոսեան, Թազուր Սուքիասեան եւ Տօթ. Բարսեղ Տինանեան :

1919 Ապրիլ 12ի ուրբաթ օրը սարքելով հանդերձ եկեղեցական եւ աշխարհական փառաւոր սգահանդէս մը , Յանձնախումբս յաւերժացնելու համար իր յարգանքի եւ սուգի արտայայտութիւնը, ձեռնարկեց ներկայ «Յուշարձան»ին հրատարակութեան, Պոլսէն արքայութեան եւ նահատակուած մտաւորականներէն ու գործիչներէն զատ՝ տեղ տալով նաեւ գաւառի այն մտաւորականներուն եւ հանրային գործիչներուն որոնք միեւնոյն ոճրապարտ նպատակին համար զոհուեցան:

Ներկայ պարագաները նկատի առնելով՝ արդար պիտի չըլլար Յանձնախումբիս վերագրել լիակատար եւ անթերի գործ մը մէջտեղ բերած ըլլալու յաւակնութիւնը :

Նախափորձ մըն է ասիկա, եթէ կարելի է ըսել , առաջիկային աւելի ճոխացած եւ լիակատար ձեւի մը տակ ներկայացնելու համար այս Յուշարձանը, որուն հասոյթը յատկացուած է Մտաւորականներու Ֆօնտը կազմելով մասնաւորապէս օգնելու Մեծ Զոհերու այրիներուն եւ որբերուն :

ԱՊՐԻԼ ՏԱՍՆԸՄԵԿԻ ՍԳԱՀԱՆԴԵՍԻ

12 Ապրիլ 1919

ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԻ

ՈՒԶԵՑԻՆ ՈՐ ԿԱԻԱՏ ԱՆ ԸԼԼԱՄ...

ԹԵԼԵԳՐԱԿ

Ա.

Հուսկ ուրեմն հասալ — ի՞նչ կ'ըսեմ — ինկալ Պօզանթի: Ուղե-
ւոր մը չէի, հապա քուրջ մը, մնտոութի՛ւն մը գոր կը նետեն մէկ կողմ:

Իզնիմիթէն հող, քսանըշո՛րս օրուան մարտիրոսութիւն մը՝ իմինս:

Տա՛սն անգամ, անե՛ծք, մահը փորձեց ողջունել զիս. տա՛սն
անգամ ալ, հրա՛շք, բարեւը չառած՝ կոնակս դարձուցի Անոր:

Հանգրուանէ հանգրուան՝ բանտէ՛րն էին կալքս, կտոր մը ցամաք
հացի հետ, գիշերը՝ քարէ անկողին, ցորեկին՝ ափոց, ոռնոց, թուք ու
հալնուշ, երբեմն հետիոտն, երբեմն վակոնով, երկաթէ օղակը դաս-
տակներու մի՛շտ ագուցիկ, երկա՛ր այն ճանապարհին որ կը կոչուի
Էսկիշէնիր-Գոնիա-Էրէլի-Ուլուքըշլա-Չիֆթէխան, այն սեւ ահաւո՛ր
ճանապարհին, կ'ըսեմ, ուրկէ նախօրօք անցեր ու կորեր էին անդարձ
գրչի աղքարիկներս, եւ անհուն կարաւանները բոլոր՝ պանծալի Յեղիս:

Սարսափի հետ հաշտուած, բայց մահուան դէմ դեռ քենոտ,
մտալ վերջապէս այն օրջէն ներս որ մտոր մըն էր անշուք, Պօզանդիի
բարձունքը, Փանտսրմա Տալէսիին յարակից:

Գաղար չկար: Պէտք էր քալել, քալե՛լ շարունակ, արեւներուն
տակ, փոշիներուն մէջէն, շի՞ մը ջուրի, պուտ մը գուրի միշտ կարօտ,
քովէս՝ ոստիկանին սուիկը երկինքն ի վեր սպառնացալո:

«Թափառական Հրեայ». խենդիս խօսքը, ի՞նչ քաշեց ան՝ բաղ-
դատմամբ «Թափառական Հայուն»:

Բ.

Յաջորդ օրն իսկ, առտուն կանուխ, ճամբայ հանել ուղեցին զիս:
Ճամբա՛ս.- Մեծ պահարանին մէջ քնացող զարհուրելի էվրասս

որ հետս ուղեւորած էր խելօքիկ՝ կ'արթննար չանկարծ, ՏԷՐ ԶՕՒՄ պոռալու ականջս ի վար:

«Տէր Զօրութեանց» հեծկլտացի:

«Պապանձէ՛ մա՛րդ, — ոռնաց ձայն մը ներսէս, — ուրանա՛լ իր Աստուածը. հիմա ա՛յս է Հաշուն պարտքը...»:

Ոսկի մը կաշառք. եւ ահա՛ արտօնուած էի քանի մը օր եւս շնորհ-կիլ ախոռիս մէջ, իբր հիւանդ եւ անկարող ուղեւորելու:

Հիւա՛նդ: Զգիտեմ, ճիշդ բա՛ռն էր արդեօք:

Օր մըն ալ, իրիկուան դէմ, կի՛ն մը մտցուցին բանտէս ներս:

Երբ մի՛նակ մնացի՛նք.- «Հա՛յ ես» ըսաւ ան, բէշէն վեր առնելով:

Յիմա՛ր հարցում: Սանդարամետի աչդ օրերուն, ո՛ր ազգի զաւակ կ'արժանանար միթէ ասանկ ախոռային մեծարանքներու:

Ո՛ւհ, պիտի ուզէի կո՛չր ըլլալ նոյն պահուն՝ չտեսնելու համար իր դէմքը տրտմալի: Պիտի ուզէի մանաւանդ խո՛ւլ ըլլալ, չլսելու համար իր պատմութիւնը ցաւակոծ:

Թրքունիի տարագով՝ Կիլիկեցի քուրիկ մըն էր դէմի՛նս:

Ոստիկան մը եկաւ. ըսաւ որ դուրս ելնեմ: Մեր քովի որջէն՝ ցոյց տուին ինձ անկողին մը: Ծալկեցի, մտորս տարի: Ապսպրեցին որ բոհբոհցունեմ, շտկոտեմ գայն:

Ըրի ամէնքը. պակաս բան չէի թողած: Յետոյ կից մը ուտելով յետոյքիս՝ դուրսը գտալ ինքզինքս:

...Մինչեւ այսօր խեղդըութ մը կոկորդս զը նեղէ, երբ միայք բերեմ 29 Օգոստոս 1916-ի աչդ երեկոն, որ նահատակ Յեղիս տարաբախտ աչդ խլեակը պառկեցաւ նոյն խշտեակին վրայ, հի՛նգ անբաններու գազանավառ կիրքին անձնատուր:

Իրենց համար անհաւատ էի ես: Բաւ չէր:

Ուզեցին որ կաւա՛տ ալ ըլլամ:

ՄԵԾ ՈՃԻՐԸ

(Հատուած համանուն աշխատասիրութենէն)

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

Շատ բան պակսեցաւ հաշկական մարտիրոսագրութեան: Պակսեցաւ նախ զոհերուն ձայնը, որովհետեւ անոնք կոտորուեցան անանկ ճգնաժամային պահուն, որ գրեթէ ամէն քաղաքակիրթ ժողովուրդ՝ Գերման ընչաքաղցութեան յարուցած զարհուրելի փոթորիկէն իր սեփական գլուխը ազատելու կը նայէր, եւ հեւ ի հեւ կոռիւն ընթացքին որմէ կախուած էր իր գոյութիւնը, միջոց ու տրամադրութիւն չունէր ուրիշներով հետաքրքրուելու: Զոհերը ոչ իսկ իրենց ձայնը կրցան հասցնել քաղաքակիրթ մարդկութեան, որովհետեւ ինկան հեռաւոր անյայտ անկիւններու եւ անմարդի անապատներու մէջ, եւ իրենց հոգեվարքի հռնդիւններուն, իրենց անհնարին չարչարանքին հազիւ քանի մը մարմնուն արձագանգներն են զորս Լորտ Պրայսի պաշտելի վեհանձնութիւնը յաջողեցաւ հրապարակել՝:

Բայց հաշկական մարտիրոսագրութեան պակսեցաւ մանաւանդ խղճի ձայն մը, գութի՝ կարեկցութեան, ընդվզումի աղաղակ մը այն միլիոնաւոր ժողովուրդէն որուն վրայ կը ծանրանայ այս ահաւոր եղեռնին բովանդակ պատասխանատուութիւնը: Հինգ տարի՝,- այն հինգ զարհուրանքի տարիները,- եւ այդ հինգ տարուան ընթացքին ոչ մէկ թուրք երբեք բողոքի ձայն մը բարձրացուց այդ հրէշային ոճիրներուն դէմ որոնք ընդհանուր թուրք ժողովուրդին անունով կը գործուէին Օսմանեան կայսրութիւն կոչուած գեհեհին մէջ: Ընդհակառակը, տեսակ մը *sadique* հրճուանքի յանձնուած էին բոլորն ալ, երբ ամբողջ ժողովուրդ մը կը մորթուէր պատմութեան անծանօթ բարբարոսութեամբ մը:

Թերեւս բոլորն ալ համամիտ չէին այդ ոճիրներուն, բայց յաղթանակին վստահութիւնը զիրենք գինովցուցած էր Ռոսական մեծ պարտութենէն ետք, եւ այդ գինովութեան մէջ այլեւս հաշկական սպանդը կ'արդարանար իրենց աչքին, դափնիի ոստ մը աւելի կը դառնար այն յաղթանակի պսակին վրայ զոր արդէն իսկ իրենց գլխուն շուրջը բոլորուած կ'ենթադրէին:

Այդպէս կ'ըլլար նաեւ Գերման ժողովուրդին մէջ՝ Պէլճիգաշի եւ Հիւսիսային Ֆրանսայի աւերումներուն համար: Գերմաններուն՝ ինչպէս թուրքերուն մօտ՝ յաղթանակին ապահովութիւնն էր որ գործուած ահաւոր բարբարոսութեանց հանդէպ խղճի ամէն ձայն խեղդեց,

(1) Le traitement des Armeniens dans l'empire ottoman (1915-16). Par le Vicomte Bryce. (Extrait du Livre Bleu du Gouvernement Britannique). Laval, Imp. Moderne, G. Kavanagh & Cie. (1916). in-8.

եւ այդ երկու ժողովուրդներուն գործել տուա միւս ոճիրը, լոռութեան ոճիրը, որ ալլեւ համամտութիւն մըն էր, եւ կը նուիրագործուէր իրենց անունով գործուած բոլոր եղեռնագործութիւնները:

Ներկայ հրատարակութեամբ՝ այդ խղճի ձայնն է որ կը բերեմ հալկական մարտիրոսագրութեան: Իմ միջոցաւ՝ թուրք մըն է որ պիտի խօսի, թուրք մը որ հայ ժողովուրդին ընդհանուր կոտորածին համար մասնատրապէս հաստատուած պաշտօնատան մը մէջ կարեւոր պաշտօն մը վարած է երկար ժամանակ, եւ որուն ձեռքէն անցած են սպանդի բոլոր պաշտօնական հրամանները եւ այդ հրամաններուն գործադրութեան տեղեկագիրները:

Այդ թուրքը՝ Հալէպի գաղթականներու Տեսչութեան նախորդ գլխաւոր-քարտուղար Նաիմ Պէյն է:

Զինքը տեսեր էի 1916-ի սկիզբները Եփրատի սահմանակից անապատներէն մէկուն՝ Մէսքէնէի մէջ, այն զարհուրելի օրերուն երբ Տէր Զօրի հսկայ ջարդին պատրաստութիւնները կ'ըլլային: Պաղտատի գիծին վրայ մնացած հայ գաղթականները կոտորելու որոշումը տրուած էր արդէն: Զէքի Պէյ, Տէր Զօրի կառավարիչը, անհամբեր հեռագիրներ կ'ուղղէր Հալէպ, պահանջելով թէ՛ այդ քաղաքին, թէ՛ շրջակայ ամառներուն ու գիւղերուն, եւ թէ՛ ճամբաներուն վրայ մնացած բոլոր Հայերը, որպէսզի՝ ժամ առաջ գերագոյն հարուածը տալ:

Հալէպի գաղթականաց Տեսչութիւնը, որ տարագրութեան բոլոր զարհուրանքին գլխաւոր կազմակերպիչը եղաւ, տեսնելով որ հակառակ տրուած հրամաններուն Մէսքէնէի մէջ եւ ամբողջ Եփրատի գիծին վրայ տակաւին ահագին թուով հայ գաղթականներ կը մնան, իր գլխաւոր-քարտուղարը, Նաիմ Պէյը կը դրկէր որպէսզի շուտով պարպէ կայքը:

Բայց Նաիմ Պէյ այդ գործին մարդը չէր, որովհետեւ գէշ մարդ չէր: Հագիւ մէկ քանի ձեռական առաքումներ (սէւլքիյաթ) ըրաւ դէպի Տէր Զօր, եւ շատ չանցած՝ իրմէ ալ յուսախաբ՝ զինք ետ կանչեցին: Պաշտօնակ եղաւ նաեւ Մէսքէնէի Միւտիըը՝, Հիւսէին էֆէնտին, եւ միջոց մը գաղթականները բոլորովին անտէր մնացին այդ անապատին մէջ, մինչեւ որ Հալէպի գաղթականաց Տեսչութիւնը այն կողմերը դրկեց Հագգը Պէյ անունը կրող գազանը որ քիչ ատենուան մէջ Եփրատի բովանդակ գիծը մաքրեց մինչեւ Տէր Զօր:

Մարտին տարուելու համար Ատանայէն հսկողութեամբ հանուած ու փախած ըլլալով, ստիպուած էի ինքզինքս ծածկել այդ անապատին մէջ ուր ինկեր էի վերջապէս: Այս պատճառաւ, երբեք չէի ուզած Նաիմ Պէյի մօտենալ, հակառակ այն բոլոր բարի վկայութիւններուն զորս կու տային իր մասին: Երբ Մէսքէնէի Միւտիըը պաշտօնակ եղաւ, տիրող շփոթութենէն օգտուելով փախաւ Հալէպ, եւ ինձմէ

(2) Անպապտին երկայնքը Հաստատուած իւրաքանչիւր գաղթականի կայք իր մասնաւոր տեսուչը (Միւտիըը) ունէր, որուն հրամանին ենթակայ էին ժամադրմբքին եւ որիչ ստորագաս պաշտօնաններ:

ետք փախան նաեւ տասը Գօնիացի եւ Ատանացի ընտանիքներ: Ասոնց փախուստի ճամբան Նաիմ Պէշ հարթած էր: Եւ երբ Հալէպի մէջ նորէն ձերբակալուեցանք կեղծ անուններով, կառավարութիւնը ի գոյր ճգնեցաւ հաստատելու թէ իրօք Մէսքէնէն փախստականներ ենք: Միմակ Նաիմ Պէշի վկայութիւնը կրնար վճռական դեր մը խաղալ այդ առթիւ, բայց Նաիմ Պէշ ո՛չ միայն մեզ չմատնեց, այլ նոյն իսկ իր լռութեան փոխարէն բան մըն ալ չպահանջեց, մինչդեռ կրնար ուզածը առնել մասնատրաբար այդ ընտանիքներէն որոնք հարուստ էին, եւ որոնք երկրորդ անգամ մը անապատ դրկուելով անխուսափելի մահուան մը դատապարտուած պիտի ըլլային:

Անկէ առդին՝ անցնող երկուքուկէս տարիներու ընթացքին՝ հալածական ինչպէս որ մնացիւք երբեմն Հալէպի, երբեմն Դամասկոսի ու Պէշրոքի, բայց մանաւանդ Լիբանանի մէջ, այլեւս բնաւ չտեսայ Նաիմ Պէշը, եւ իր անունն անգամ մոռցեր էի երբ Անգլիացիք Հալէպ մտան, իրենց հետ բերելով նաեւ ազատութիւնը: Օգտուելով ատկէ, կ'աշխատէի գոնէ պատմութիւնը փրկել, հարցափորձելով վերապրողներէն անոնք որոնք տակաւին կրնային յիշել այն հինգ տարիներուն անպատում զարհուրանքն ու սոսկումները: Հազարաւոր կիներ, աղջիկներ, մարդիկ, այդպէս եկան մօտս, խօսեցան ու գրեցին: Բոլորն ալ իրենց պատմութիւնը ունէին, եւ ոչ մէկուն քաշած չարչարանքը ուրիշի մը կրածին կը նմանէր: Շատ անգամ կը խորհէի որ իւրաքանչիւրին համար առանձին հատոր մը գրել պէտք պիտի ըլլար, այդ ահաւոր զարհուրանքը գոնէ ընդհանուր գիծերու մէջ ամփոփելու համար: Եւ աւելի քան հարիւր հազար էին անոնք որոնք հատոր մը բան ունէին պատմելիք: Եւ տակաւին այս հսկայ գործին պիտի պակսէր պատմութիւնը անոնց որոնք ինկեր էին՝ հետեւեցին տանելով աւելի քան մէկ միլիոն հատորներու կորուստ մը...

Ահա այդ օրերուն Ատանացի բարեկամներ յանկարծ Նաիմ Պէշի անունը միտքս ձգեցին, եւ խոստացան միջնորդելով զինքը իմ քովս բերել: Բոլորն ալ իրմէ բարիք տեսած էին, եւ կը յուսային որ թերեւս կարենայի զինքը խոստովանցնել:

Մեծ խանդավառութեամբ ընդունեցի այս առաջարկը: Նկատի առնելով այն երկար պաշտօնավարութիւնը զոր Նաիմ Պէշ ունեցած էր Հալէպի գաղթականաց Տեսչութեան մէջ, պէտք էր շատ բան, նոյնիսկ ամէն բան գիտնար: Կը կարծէի որ թերեւս դրամական ակնկալութիւն մը պիտի կրնայ զինքը խոստովանութեանց մղել, եւ այս մասին խօսեցայ Հալէպի Ազգ. Միութեան, որ զիս արտօնեց ամէն գնով ձեռք բերելու ինչ որ կրնար նոր լոյս մը սփռել հայկական ջարդերու մասին: Բայց նոյնիսկ առաջին տեսակցութիւնս Նաիմ Պէշի հետ, զիս համոզեց որ շատ սխալ ենթադրութիւն մըն եմ ըրեր: Նաիմ Պէշ դրամ չուզեց, հակառակ անոր որ նիթապէս շատ փալլուն վիճակ մը չուներ:

— Թորքերուն մեկնումը Հալէպէն՝ ոճրագործներու փախուստին պէս բան մը եղաւ, ըսաւ ինծի: Ես, խղճով հանգիստ ըլլալուս, չուզեցի այդ ոճրագործներուն խառնուիլ ու մնացի:

Ուրախ էր որ Հայերը գոնէ զինքը թշնամի չէին նկատեր:

Դրամի ակնկալութիւնը չունենալուն, դժուար եղաւ զինքը համոզել: Թուրքը ողջ էր իր մէջ, եւ կը վախճար որ պարտութեան հետեւելիք բոլոր պատմահասկերուն մէջ որոնցմով իր ցեղը պիտի քաւեր հերուան ոճիրներ, հարուած մըն ալ ինք տուած կ'ըլլայ իր խոստովանութիւններով: Ծատ ճիգ պէտք եղաւ ինծի: Բայց ամէնէն աւելի իր վրայ ազդեցին պատմութիւնները այն կիներուն որոնք տասնեակներով կու գային սենեակս՝ իրենց քաշած ցաւերուն ու սոսկումներուն վերջիշումը արձանագրել տալու, եւ զորս իրեն կը հաղորդէի յաջորդաբար:

Շաբաթներ տեւեց իր ամբողջական խոստովանութիւնը: Միշտ կտոր կտոր գրեց ու բերաւ, որովհետեւ միշտ գրաւուած մնաց այն սարսափէն թէ իր ցեղին ընդհանուր շահուն պիտի վնասեն այդ թուղթերը զորս ինծի կը յանձնէր գրեթէ մէկիկ մէկիկ, ամէն անգամուն երդում ընելով որ այլեւս վերջինն է տուածը, եւ ամէն անգամուն նոր ու միշտ աւելի տաժանագին ճիգերու դատապարտելով զիս: Տանջանք մը կը դառնար զինքը համոզելու այդ աշխատութիւնը, տանջանք մը զոր,- կը հասկցուի անշուշտ,- սիրով կը տանէի:

Ահա Նաիմ Պէշի այդ յիշողութիւններն են զորս հրատարակութեան կը յանձնեն այսօր: Խորապէս համոզուած եմ որ Նաիմ Պէշի այդ խղճի ձայնը երբեք չպիտի պոռթկար, եթէ Թուրքիա յաղթական ելած ըլլար պատերազմէն: Հակառակ անոր որ լաւ մարդ էր, ինք ալ տակաւ պիտի անբարոյանանար յաղթանակին տուած բարբարիկ զինովութեան մէջ, եւ թուրք ցեղին ընդհանուր ցնծութեան ինք ալ իր ձայնը պիտի տանէր, առանց երբեք մտքէն իսկ անցնելու թէ մէկ միլիոնէ աւելի այն տարաբախտ զոհերուն վրէժի արդար, գրեթէ աստուածային իրաւունքը կը մեռնի այդ յաղթութեան աղաղակներուն մէջ: Անշուշտ շատ բան ալ ծածկեց, չտուաւ ինչ որ կրնար տալ: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, ազգովին միշտ երախտապարտ պիտի մնանք իրեն որ գոնէ այդքանը ըրաւ:

Անկախաբար այդ անձնական յիշողութիւններէն,- ինչ որ անհունապէս աւելի կարեւոր պիտի դառնայ պատմութեան համար,- Նաիմ Պէշ մեզի յանձնեց շատ մը պաշտօնական տօքիմաններ,- նախարարական հեռագիրներ, կուսակալներու հրամանագրեր, Իթթիհատի Քոմիթէին կողմէ դրկուած պաշտօնագրեր,- որոնցմով աշխատեցան հուրի եւ արիւնի յորձանքի մը մէջ՝ ընդհանուր բնաջնջումով մը խեղդել, անհետացնել հայ ցեղին անունով գոյութիւն առած քաղաքական խնդիր մը որ նոսրակազմացած էր դարեր տեւող անօրինակ մարտիրոսութեամբ մը:

Ժէօն-Թիւրք կառավարութիւնը հաշկական ջարդերուն վերաբերող թուղթերը անհետացուցած ըլլալով, պաշտօնական փաստերը կը պակսէին մեզի: Այս պակասն էր զոր լրացուց Նաիմ Պէշ, յանձնելով այդ տօքիմանները որոնք իր ձեռքէն անցեր էին Հալէպի Գաղթականաց Տեսչութեան մէջ պաշտօնավարած ատենը, եւ զորս մասամբ պահեր էր, թերեւս ապագայ պատասխանատուութենէ մը վախ-

նալով: Այդ տօքիմաններուն մէկ մասը իր յիշողութեանց ընթացքին արտագրած է, եւ անոնցմէ ամէնէն կարեւորներուն բնագիրները լուսանկարուած են ներկայ աշխատութեան մէջ:

Կարելի չէ առանց սարսուալու կարդալ գազանաշին շնականութեամբ մը գրուած այդ հրամանագիրները, որոնք պատմութեան մէջ իրենց նմանը չունին ու չպիտի ունենան, որովհետեւ թուրքերն իսկ դժուար թէ երկրորդ անգամ մըն ալ կարենան հասնիլ բարբարոսութեան այն աստիճանին որով կատարեցին այս անգամուան ջարդերը, եւ որոնք,- ասիկա պէտք է մաղթենք մարդկութեան պատուին ու խղճմտանքին համար,- երանի՜ թէ իրենց «կարապի երգ»-ը ըլլային:

Այդ բարբարոսութիւնը կրնայ զարհուրանքի ցնցումը տալ նոյն-իսկ իրենց նախահայրերուն, որոնք ապահովաբար պզտիկ բարբարոսներ չեն եղած, գրեթէ մարդկութիւն մը ջարդած են հինգ-վեց դարու ընթացքին:

Շապիկի գունավոր նկարը սիրով նվիրել է հրատարակչությանը լուսանկարիչ Պողոս Պողոսյանը:

Հանձնված է արտադրություն 23.01.90 թ.: Թղթի չափսը՝
70×108¹/₁₆: Տպագրություն՝ օֆսեթ: 10 տպ. մամուլ: Տպա-
քանակ 10 000: Պատվեր 75: Գինը՝ 5 ո.:

ՀԿԿ Կենտկոմի հրատարակչության տպարան

գԱԱ Հիմնարար գիտ. գրադ.

FL0076222

ԳԻՆԸ՝ 5 Ռ.

ЦЕНА

А III
6390